

ЗАВИЧАЈНО ОДЕЉЕЊЕ

ИНВ. БР.

II 581

ПУКОВНИК

ЈОВАН М. НАУМОВИЋ.

СА ГВОЗДЕНИМ ДРУГИМ

ПЕШАДИЈСКИМ ПУКОМ
„КЊАЗА МИХАИЛА“

у

1912.

1923.

СИГНАТУРА

949.711

ПУКОВНИК

ЈОВАН М. НАУМОВИЋ.

СА ГВОЗДЕНИМ ДРУГИМ

ПЕШАДИЈСКИМ ПУКОМ
„КЊАЗА МИХАИЛА“

у

1912.

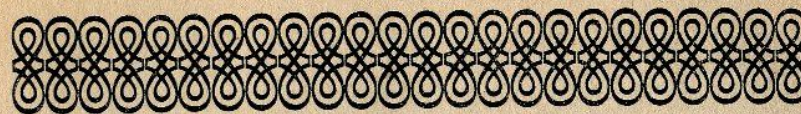
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
„РАДЕ ДРАИНАЦ“
ПРОКУПЉЕ
ЗАВИЧАЈНО ОДЕЉЕЊЕ

1923.

ЗАВИЧАЈНО ОДЕЉЕЊЕ

ИНВ. БР.

II 584

Посвета.

Теби!

Теби, неодољиви, набујала сиаго петвековне стеге, што дивовском мишицом здере ланце на Ваксинцу; Ледени краљу са Козјака и Крстеца; Лаву, што крвљу срца мушкога замути дивљу Шемницу, и русом главом окруни Киromарицу; Соколе мој, раздробљених удова, што просу срж костију својих, ороси сваки кам и замути сваки поток.

У Теби, ратниче без страха и узмака, непобедљиви змају, и ако изцурелих очију, просута мозга, препукла срца, разривене утробе, разбацаних удова, познаће дивови претци: Југ Богдан, Топлица, Косанчић, Страхинић Бан — крв своје крви!

Тамо, у њихово коло, бесмртниче, бесмртници чине Ти места!

Слава Ти!

Твој, Јоца.

У Цељу, 6. октобар 1922 год.

Мобилизација.

1. Прокупље.

Мрамор. Хеј, момче, дај још по једну за срећан пут, закликта Ценић — та ми чекамо пет стотина година, па једва једанпут!

Море „трећа — срећа!“ додаде мучаљиви Спасић.

Јест, јест, одмах по две, знаш, ми смо при путу, допуни Милан.

Ако нам све буде ишло овако с ногу и на брзу руку као „мученица“ тешко Шваби, смејући се додадох.

Ето, једва превалисмо трећину пута, а већ нам треба поткрепљења; далеко ћемо стићи, ако код сваке друмске механе „данемо душом“.

Заиста требало нам је неколико часова да се решимо на марш пешице Ниш—Прокупље, и скоро већ 3 часа проводимо од Ниша до Мрамора.

Ко? Ја?! Боже ме сачувај, главу дајем ал' пешке ни маћи — заузимајући позу Хајдук-Вељка на топу — грмну Ценић.

И ако у души примисмо сви врло радо да се не иде пешице, ипак прилике говораху супротно.

Сва воља за тренажу, тако јако потребну за рат, разби се као сапунски мехурић после овако краткога марша, по зажареном прашљивом путу и дану, какав беше 20. септембар, а који нас припеком својом потсећаше на Св. Илију.

Смех, који се разлегао због оваквог држања Симиног учини, да нас опколи сеоска дечурлија, неколико старца и баба.

Благо си га на вас, деца, промрмља једна старица, ето иду у рат па се смеју!

У свакој другој прилици, ове би примедбе прошле незапажено, али у овој, када је душа запојена нечим непознатим, неразумљивим; када би једновременно и смејао се и плакао; када се јавља и смуња и радост, не остаје незапажено!

Милан, јединац, скоро ожењен; Сима вереник, Мита отац

двоје деце; ја остављам јединче — и свет завиди нашем смеху, радости!

Посматра нас, као да нигде и никога немамо.

Баби је чудновато да се ко може још смејати, када је она морала јуче, китећи босиоком и невенем да испрати свога унука у рат, у смрт! Али, она је живи сведок ратних несрећа, она се сећа доба од пре тридесет и шест година, када је тресући се као у грозници, грлила своје пилиће-малишане, да их заклопи од злих очију Анадолаца, што на бесним хатовима пресецаху бистру Мораву. Сећа се оних исто тако топлих дана, кад Јастребац беше у облацима од пушчаног праха, кад Тумба дрхташе, а Морава се замути. Сећа се онога низа окрвављених кола што жураху пут Ниша. Ту, у том низу очекивала је свога друга; али, авај, не дочека! Тамо негде несрећним случајем двоколице се претурише и рањен обесни Османлија, као дивља звер зари свој криви јатаган у утробу презренога роба. Крај пута близу Баличевца нађе га сва у окорелој крви са ископаним очима и пробуражена.

Али, Бог и Правда, ни две године не протекоше, она жураше да првом своме брату — српском војнику пружи хлеб; да пусти прву сузу радосницу. Ко ће као Бог!

Ето, и сад, и смејала би се са нама и плакала.

Али, носиоци народних идеала, којима беху поверене стотине, хиљаде, младих, бујних живота још не познавајући ратне страхоте — осећасмо се срећним, јер нам је Усуд доделио да будемо осветници Косова!

Сазнање, да и на нас даноноћно неко мисли, разнежи гомилу, и не потраја дуго, када се из ње издвоји, један старчић и понуди нам своја кола, извињавајући се што нису за господу, како нас је он ценио.

Захвалисмо, и за кратко ето нам малих колица, са два запрегнута зеленка, можда једина која остадоше у селу. Одвикнути од штраца, прилично заморени овим у истини кратким маршем, са благодарношћу примисмо позив и забатргасмо уз Тумбе.

Згрчених удова, загњурих главу у шаке, вратих се мислима за два три дана у назад.

Какве промене! Као да се цео свет окренуо! Свуда журба, јурњава! На сваком кораку чујеш: Када? Куда? Срећно! До виђења тамо! На лицима видиш раздраганост, из очију читаш понос; и чини ти се као да свако хоће да каже:

И мене зове Отаџбина!!

Као кроз сан, и ако се синоћ десило, чини ти се као да се десило тамо негде далеко у розadini, и брује ти још сопствене речи на растанку: „Не плачи. Ни једне сузе. Паднем ли, оставићу ти светло име.“

Последњи пољубац, последње збогом — одговора не чујеш.

Први дан мобилизације.

Не осећајући нелагодност од силнога труцкања, блудећи мислима у далеку прошлост, бацајући се у неизвесну будућност, стадо смо. Дебело Брдо, морамо пешке, коњи једва вуку.

Сиђох.

Не прође много, па осетиш, да није забадава „Дебело Брдо“. Превалити га изгледаше ми много, и не сањам да је све ово ништа према оном, што ће тек доћи. И ако ми брујаху речи: марш, глад, жеђ, студ, спавање, прашина, борба и опет марш... борба, чинило ми се да се хтело само да увеличи ратна страхота, али да се у збиљи тако не дешава.

Поред све уобразиље не могах преставити да неће проћи ни недеља-две дана, и да ћу све, све то, грубо осетити. Да ћу се дању купати у зноју, да бих се исте ноћи покрио ледом свога рођеног зноја. Да ћу бити жељан капи воде; да ћу се задовољити мрвицом хлеба која се не знам којим случајем нађе у цепу...

Ево нас на облој главици; видик простран и величанствен; наоколо благо заталасан разнобојни покривач дивних и живописних долина, које се сливају у недогледну раван Топлице и Мораве, ишарану усевима, шумицама, белим сеоским кућицама и змијастим путовима. Што даље поглед лута јасни и осветљени предмети губе се, постаје све тамније и неразговорније док се не изгуби у магловиту даљину голе и кршевите Суве Планине, гордог Копаноника, зеленог Јастрепца и плећасте Пасјаче, које су повезане у дивни венац разне величине и облика. И док поглед шара по горостасним пластовима српских планина, душа лети на славно разбојиште — Косово Поље...

Последње напрезање и ми на Врти Пра! Указују се прокупачки „грозни“ виногради. Ено Вршника одакле горски Цар Станоје Главаш пре сто и шест година као холој рупи у Југ-Богданово Прокупље! Да ли ћемо ми у Душаново Скопље, Призрен?

Сунце на смирају злати оштре врхове гордог Копаноника.

Назиру се сури бедеми дворова старог Југ-Богдана. Прелазимо последњу брану и указује нам се Прокупље. Лево, десно, пред нама беласају се војнички шатори. Око њих гамижање као у мравињаку. Сустижемо кола, људе још у сурим домаћим чакширама са опасачима. Распитујемо где је ко. Одговарају нам: Тамо су „Кнез Михаила“, тамо „друго позивци“, тамо „прекобројни“, тамо „допуна“ — Стој! Збогом, збогом! Ту Спасић и Стевановић одоше међ своје, а ја и Ценић продужисмо.

Пролазећи кроз варош до бивака нашега пука изгледало нам је, као да се сео Топлички округ обрео у Прокупљу. Свуда препуно, ври као у кошници.

Широке прокупачке улице бејаху узане, једва се могло гамизати.

Прешавши Топлицу могасмо данути душом, бивак је већ добио свој правилски облик. Јависмо се, и примисмо своје команде.

20. септембар на измаку, ноћ се давно спустила, где — где назире се жмиркава светлост. И пси, ти верни чувари кућа, као да беху изумрли. Тишина. Морало се помислити и на преноћиште — прикупљање нове снаге за сутрашње нове напоре. Бејаш срећан да ми се удели пола постеље, бар за прву ноћ, а сутра, сутра ћу већ у кругу до сада незнатих, а тако већ својих, милих, драгих Топличана.

Напуштајући хотел „Европу“, где у углу дремљиви кафеџија од силнога дневнога напрезања клања од умора, отпочесмо прескакања живих створава, који по поду одавно сањаху о својима којима рекоше — можда — последње збогом. Ево онај се смеши на љубу, дете... Онај тамо, грчи се, савија, стеже прсте: тај као да се већ бори... Други, одмах, стегнутих песница, десницу спушта на груди као да ће показати: Ево, види, медаља за храброст. Овој пригњечен уз врата, обухватио обе ноге, покренут отварањем, прикупља се јаче, мргодни израз као да показује: Шта је са мојим ногама?

Боже, Боже! шта ли се све сања првога дана мобилизације?! Већ је три дана како је објављена, први је завршен. Тело тражи одмора, али сан, сан никако не долази! Зашто? Због постеље? Не, не! Поноћ превалила, очи се не склапају! Размишљам, сећам се, да ми после јакога замора и црна земља не бејаше нелагодна. Да није криво вино? Не! Само га окусих. Па шта је!

Мисли, мисли и опет мисли... Збрка. Јури једна за другом, јавља се друга, трећа, преплићу се... Отимам се, нећу да мислим. Али не иде. У овом хаосу, једна се јавља да би претходну угушила, настаје огорчена борба и као резултат диже се понова, опет све јаче и јаче једна као стожерница: Теби поверавају хиљаду људи, ти ћеш им бити отац, брат, старешина, ти ћеш их водити у смрт; те синове, браћу, очеве, мужеве. Да ли си дорастао своме позиву, да ли нећеш својом неумешношћу, нерадом, упропастити оца, брата, сина?

Да ли ћеш их увенчавати славом, или држањем својим бацити у срам?

Нешто непојамно, неразумљиво гуши ме и стеже, треба ми ваздуха — скачем, и док је мој добри друг у велико хркао — излазим!

Прокупље још спава. Лагано прелазим Топлицу, која пева исту песму, коју је певала и Југовићима: „За народ свој сви у смрт! Сви у смрт!“...

Зора пуца, са душе одлети сумња; да, да, сад разумем: „Ко хоће да живи, нека мре!“

Лакога срца, несмејана лица, одскакутах међ своје!

Дивни горштакци са Копаника и Јастрепча, и питоми

Моравци бејашу већ на ногама. Огрнут хавелоком, непознат, искористих прилику да обиђем све, да видим све. Од чете до чете, од батаљона до батаљона свуда једно: пуно расположења, пуно веселости у крепким и здравим телима.

... Једно питање кроз целу ту масу — исти одговори: Хоћемо, хоћемо, зашто смо се и спремали! Најчешће ми постављаху: Кад ћемо господине потпоручнике, поручнике, капетане? како сам се коме чинио.

Нисам могао веровати да људи са Заплања, из Јабланице, са врхова Копаника, буду још првога дана мобилизације у својим командама наоружани, спремљени. Објаснише ми. Чим су чули за мобилизацију, оставише све: рало, кола, овце, говеда, воћњаке, кукурузе; шареницу и упртачу на леђа, неколико грошева и комад хлеба; збогом, па хајд у команду! Жале се, да нису знали да понесу хлеба за пет дана, а синоћ им јавили, да им не следује, а у вароши не може да се купи, јер је „Силна војска“. То исто и за стоку.

Видим, да су спавали на голој земљи и како ми се нико не потужи, навлаш окретах разговор на ово, али место жалбе одговараху, чисто, без лажне учтивости „не мари“, „научили смо“, „нек Бог одржи лепо хреме“.

Колико је непојмљиве величине душе под гвозденим образом твојим, соколе!

Пада јак у очи предустретљивост, пажња, услужност, лаки и брзи разумни одговори, гледање отворено слободно око у око из кога читаш снагу, одушевљење...

Све је, све, како се пожелети може.

Утисак јединствен! Сетих се прекјучерашњих речи дугогодишњег команданта овога пука, потпуковника Стеве Миловановића: Жалим што нећу мојим пуком командовати... пук је силан! Заиста, после рата видео сам, да је омиљени бив. командант овога пука имао за чим да пожали. Но ипак утеха једна: Алат, који спремише у миру од меса, бејаше гвозден! Хвала друговима наставницима!

У року прва 24 часа мобилизације није дошло:

официра: —

подофицира: 1%

каплара: 0.5%

редова: 8%

Не треба заборавити сиромаштво округа, печалбаре и болесне и т. д. па да, по овоме невероватном одзиву, закључимо о војничкој вредности и преданости дичних Топличана!

Док се са људима, одзивом њиховим, мора да задовољи и најгори скептик; док би нам на овоме завидели и они народи, који нас много и више материјалном културом надмашују, — не може да се прође без замерака; што у маси није било познато, шта је ко дужан да понесе; што се врло често могло

видети из непопуњених војничких исправа, где и коме припада обвезник, место јављања и. т. д.

Примера ради навешћу ово:

Један „коритар“ јавио се трећег дана изнурен, подераних опанака, вели: „Бија сам овде са други, па ме пратише у Ниш, отуд ме врнуше овам. Молим те, господине, прими ме ти.“

Из исправе види се служба, али распореда нема; чети, у којој је служио не припада, командир га је морао одбити.

Не потраја дуго отпоче да се прикупља гомила, која ме заплъскиваше питањима, молбама.

Најчешће: „Молим те, ја не смем да се вратим, жене ће да ми се смеју.“

„Ево, овај је слаб, да узмем његову пушку, а он нек се врати.“

То беху „претекли“.

Зар сам ја претекли, тројицу да понесем, испрсивши се додаде један.

Заиста, имајући на уму велики број обвезника са ове територије; масу, која често мења место становања, може се дешавати и ово; али, све може бити на своме месту, ако је више љубави према раду за време мира.

Спасосмо се бездушних Татара, да ли ће Бог дати да се спасемо и навике, са којима нас сродише за толики дуги низ година — зависи од нас самих.

Рад, рад, даноноћни рад свију, свуда и на сваком месту!

Други дан мобилизације.

Други дан мобилизације протиче журно, све је у покрету, жури се; стижу задоцнели — по њиховом схватању. На лицу као да им читаш: Нисам био код куће... горе у планини, јуче сам тек чуо... Други опет сахранио дете, није сачекао ни подушје. Тречи, четврти, пети... нису у списку. Куда ће?

Сунце тоне западно за брегове, а већ видиш на снажним раменима одсјаје нових звездица; формирање појединих делова: десетина, водова, чета; чујеш прозив, команду, звуку порција, чутурица, мањерака...

Када се има на уму да је Ниш био стално место становања пука, а Прокупље мобилизацијско, може се замислити са каквом енергијом, са каквом силном вољом узеше учешћа сви почев од команданата, командира па до последњег редова, да се уз масу незгода, неудобности, може још другога дана истицати: Чета ми је потпуна, опремљена, извршио сам формирање, напунио фишеклије, издао значке за распознавање и. т. д.

Ломна тела, забреклих жила, знојава чела, нико, баш нико, да се пожали. Лица сијају од радости, сваки је задовољан собом, околином. Да, да,

„Не може се царство задобити,
На душеку све дуван пушећи“...

И, место да побринеш о себи, напрежеш се даље, мислиш, комбинујеш: Шта сам урадио, шта сам могао још урадити; рачунајући: што могу данас — не остављам за сутра!

Не осећаш како жагор гасне, зачуђава те појава месечева... и танак писак трубе буди те из сањарија. Позив значара, а у брзо знак „Повечерје“ нагони, да помислиш и сам на преноћиште, да потражиш одмора...

Тишина... Где се изгуби весели кикот неколико хиљада, како умуче живот? Бацам последње погледе на околину, све, све, као да изумре; и, да није белих шаторчића, поређаних као од карата; да не назрем по коју високу силуету пожарног око оружја... помислио бих да је све сан!

* * *

Бар сада задовољне душе моћићу да одморим тело; завлачим се у мали шаторић, зашупшти слама. Шта је? Нећу да мислим! И да бих заспао у мислима јурим за бистрим таласићима потока; водим поглед за лелујавим влатом изђикале пшенице — тако се најлакше заспи...

Али, али, смирај данашњега дана 21. септембра, мора и поред силнога одупирања да изазове јако, мучаљиво осећање! 21. септембра 1813. године пропаст Србије! Деветогодишњем Диву саломљена крила! Видим испијено тело сузних очију како дрхти шкргућући зубима; саломљену енергију, убијену душу — како без јаука баца последњи поглед, да омилије своју Мајку, своју Србију.

Година пролази, и опет 21. септембра, нова луча засија тамо негде око средине некадање славе и величине, диже се Хаџи-Продан, али за кратко... Засија, да се одмах угаси...

Осећам дрхтај и срца и душе: Видим бесног Сулејман Пашу Београдског како дели најлепше цветове из разорене градине Србинове да закити хареме бесомучних пустахија.

Јадне Српкињице!

Видим како се лелујају обезглављена телеса по старим београдским зидинама; главама окићене капије; рашчеречене удове на ченгелима.

Тамо по градском пољу чујем последњи ропас мученика за Веру и Слободу набијених на коље; режање, полудивљих паса окрављених њушака и шапа; видим како са још живих чупају месо са ребара, глођу руке и ноге, развлаче дробове...

А Турци, гори од паса у овоме паклу гладећи браде, сркућући каве, смеше се бестијално...

Ледена ме страв подилази. Сузе саме навиру... Боже, Боже, дај ми снаге, моћи...

Мученици освете хоће!

Трећи дан мобилизације.

Нови дан. И, као што јахач, пре но што се баци у седло, прилази последњи пут да загледа: узенгију, узду, потапше немирка по врату — тако и командири: облећу, загледају, припитују.

На једном чујем командира: Ти мораш ићи! Одговор: Али, молим Вас, г. капетане... Прилазим. Треба извршити, лекарски преглед свију оних, који су слаби и који неће моћи да издрже предстојеће напоре. Између неколико јако ослабelih, угледам једног жгољавог, једва заруменелих јагодица — ваљда из бојазни да не буде „шкартиран“.

Шта је то? Упитах. Објаснише. Командир налази да неће моћи издржати, и шаље га комисији, али он моли, преклиње, да остане у чети, обећавајући да ће све, све уздржати, па макар цркао; али да се врати дому — селу, то не!

Боље ме убите г. капетане, ја се не могу вратити!

Потапшем га по рамену, похвалим, он се зарумени још јаче, засија му око, поче да дрхти, и на моје „Нека остане!“ саже се руци, једва изговарајући „Хвала ти“!

Издржао је оба рата, очеличио се; то бејаше онај гегуцави, за све време марша међу последњима. Кад год га погледах, сусреташе ме молбеним погледом, који ми говораше: Не брини, стићићу другове, док се одмарају. И стизаше на одмору. У борби је стизао и престижао; данас га краси медаља за храброст!

* * *

Последњи напори. Завршни извештаји: Стање на лицу равно мобилном формацијском стању; мали материјални недостаци; дух одличан.

Телеграфска жица зврји даље: Пук спреман за покрет.

И, док се по гомилицама воде разговори о предстојећем покрету, комбинујући све вероватности и могућности: како о правцу покрета, тако и о акцији, дотле се већ истим путем враћа жељно очекивано наређење.

Чудновато, али и данас не унем себи да објасним, од куда толико једнакости осећаја и силне вере код свију: и старешина и простих бораца, па и коморџија?! Сви редом као да осећају срце Обилића, десницу Краљевића, смелост Вождову, налетљивост Хајдук-Вељкову!

Је ли могућно да унуци, синови, оне послушне раје имају оволиког самопоуздавања?! Откуда то? Зар је кратак период слободе од три деценије заиста могао овакав преокрет донети дојучерашњем петвековном робу: и у слободном мишљењу и витешком држању и паметном суђењу и правилном опредељивању? Када се и како пробуди ова сила? Ко ули овај свети огањ у душу дивљега горштака — јучерањега роба? Ко, ко? Да ли је ово створила дисциплина?

Да ли дед, када га љуљушкаше на крилу и показујући сузним очима попут Косова, треперећим гласом причаше о старој слави и величини.

Да ли слепи гуслар славећи једноликим плачевним тоном Милоша и Марка, Југ-Богдана и Страхинића-Бана, Косанчића-Ивана и Топлицу-Милана, и остале војводе и горске царевахајдуке?

Да ли мајка причом својом, коју је на изуст знао: да се као девојчица крила, кад се год чуло: „Ето деврија, суварија, аскера, аге и бега?“

Да ли баба прекором својим, када му пружи што за јело: „Е, е, синко, да су ти Турци, не би га баби појео!“

Да ли млади попа са амвона, чије му речи и данас брује...

...И као што Христос после толиких страдања васкрсе, тако ће и наш многонапаћени и измучени народ једнога дана васкрснути и пропевати у Славу Бога Оца... ако...“

Да ли учитељ, када му говораше да сем његова села има још села, градова, земаља... где се тако исто учи, говори, држе обичаји, слави; да је то све његова Домовина, коју треба да воли као своју мајку. Да има још земаља у којима живе његова браћа, која сем људскога облика ничега другог немају, јер му једни убијају тело, а други душу. Сећа се да је учитељ увек после таквога говора био особито благ, као да ће да заплаче; а, он, са друговима, излазећи из школе, место уобичајеног кикота, јурења — обарао главу, и... као да би хтео и сам да плаче!

Да ли његов капетан у кадру, од кога се у почетку снебиваше, па чак и бојаше, али га у брзо разумеде.

Капетан га подсети на рано детињство; сети га деде, гуслара, мајке; бабе, попа и учитеља. Тако су они говорили, тако су они радили.

Сроди се. Капетан му близак, свој; ето научио много, другачије гледа на свет, као да се препородио, све разуме — други човек. Одслужио, иде кући припреман да на Велики Дан да ум, снагу...

Прилази своме капетану; и, када му овај пружи руку пожеливши срећан пут, жуљевита му десница дрхти, завезао језик, нешто га гуши, стеже. Жао му је.

Да, да, можемо одгонетати: жива традиција од малог црва напрегнућем свију, формирала је високи народни идеал о Слободи и Уједињењу и створила од њега Дива, створила Великана.

Његове очи не гледају више само одакле се сунце рађа и докле залази. Он види дебело Јејејско и лепо плаво Јадранско море; тучне Алпе и плодну Маџарску; кршне Карпате и високе Балкане; а дух, дух му је безграничан, и иде даље, даље...

Концетрација.

Устајање.

Још се ни први ехо пискавог „Устајања“ не одби од гордога Хисара 24. септембра, а већ се заљуља дотле успавани бивак.

Оштри врхови Суве Планине румене се, дворови Југ-Богданови још у полутами а бивак ври!

По синоћној заповести команданта Моравске дивизије I. позива пук ће преноћити 24./25. у Брестовцу. Дакле, покрет мобилнога пука!

Сумње више нема, од мобилизације — пут за концетрацију.

Скочим и два три кочића провизорне куће моје одлетеше. Раздраган, чио, као да ноћ проведох на меку душеку, а не обучен на црној земљи са мало сламе и још мање зелене траве. Та, за име Бога, требало се навикавати! Баких у очи прегршт две готово залеђене воде из чутурице, само да бих могао ударити на себе крст; јер о некаквом дотеривању не може бити ни речи: за дан два бићемо ратници, па као да се сваки стараше да што пре добије такав изглед!

„Народ“, свестан да узима судбину своју у своје жуљевите руке, ради. По групицама видим пресамићене прилике. „стежи јаче“ виче један. — Доста бре! Додаје други, неће се развије! — „Ако, ако, стежи га побоље жена кисела, да ме не мучи успут!“ Савијају шињеле, што им ноћас служажу као покривачи.

„Гаси, бре!“ Чујем с једног краја, док с другог: „Пали, не види се!“ „Не пали сламу, требаће за другу војску“ — интервенише дежурни, а одмах прихватају и преносе шаторске старешине.

На мах осетиш, како десетина, стотина, хиљада прима једну мисао, једну вољу:

Дисциплина!

Колико воље, труда, енергије, самоодрицања, умешности и вештине треба, па да се маса најразнороднијег елемента као што је човек — различите културе и васпитања, навика, погледа и схватања — подвргне једном бићу.

„Дисциплина је мајка победа!“ Једна је од освештених истина. Гледајући ово пред собом, гордим се што сам члан овакве јединице.

Да ли је потребна моја појава? Не! Користим прилику да у овом привидном метежу видим што више: свуда рад, свуда готово исти покрети, исте речи.

Долазим до последњег дела, ту је капетан В., стари скептик.

О, добро јутро, господине, здраво уранио! Како си? — Поздравих га смешећи се. Шта је ово, као да се и ти спремаш?

Море кажем ти опет неће ништа бити! Одговори, додајучи своје омиљено — како ја мислим на мој „прост“ памет!

Све је ово ука-бука! Куд ћемо ми да изађемо с Турском? Море знаш ли ти шта је Турска? Ово ти је с „четири фарбе“. Плашимо се! Како ти то мислиш? Тако је то рат. Хајд да се бијемо. Зашто? Покољ у Кочанима, Беранима, убијен Поповић, те овај, те онај, — па они убијаху пет стотина година, оскрвњаваљаху највеће светиње, и старо и младо, и мушко и женско животињски упропашћавашу — па ништа! Ето, узеше нам Босну, и то баш на данашњи дан 24. септембра па ништа; па сад ево ово овамо, па опет ништа! — Чисто љутито отпоче!

Знам, знам, да донекле имаш права, али сада не изгледа „ништа“, већ ће баш бити „нешто“. Ето, видиш, — додајући, можда је Херцег-Босна и узрок свему. Бездушна окупација од седамдесетосме године, којом је извршен нечовечни удар на вољу нашег несрећног Босанца од стране оних, који деле правду и себи присвајају божанско право; изазвала је после тридесет година, анексију. Покушавају да рубинима нашим Херцег-Босном зарђалој Круни Светог Стевана даду нови сјај; али заборављају да је кржави сјај рубина! Ти знаш Његошево: „Удар нађе искру у камену...“ 1908. нас отрезни, уздрма! Па оно народно: „Ко се на послетку смеје...“

Никада нећемо бити у бољим приликама; од пропасти Балкана први пут у заједници, и ко зна хоћемо ли докле и када још бити! Што се тиче бројног односа, ја мислим, да смо на равној нози; па чак кад би овај однос био на нашу штету, тврдо верујем: „Да бој не бије број!“ И ако Бог да те ово свршимо онако како желимо и хоћемо, доћи ће ред и на остало, по „вечном закону природе“ — како вели песник.

За нас „анексије“ нема, не постоји. Питање је отворено; разлога ћемо увек и лако наћи... Заљуљаћемо трулу, западну Турску, јер будућност лежи у нама!

Ово нам није прво и последње искушење. Није ово први Велики Петак нашега народа! Ми смо од вајкада на ратној нози са многим и силним душманима — па ирак одољевасмо. Доказ што и данас постојимо! Ми не смемо очајавати, а најмање данас; јер, по свему овоме што видимо пред собом, што осећамо, јасно је: Да је маса — народ запојен јасним одређеним идеалом. Дух нашега народа је силан, сломиће све окове, и нико ми не може избити, да ће још наше поколење створити Велику Србију! Будемо ли хује среће, немамо ли животне силе, нека повесница бележи: Био је један народ, који је хтео да живи!

Зајапурен овим, нисам могао да се не насмејем пригодном упадању капетана Симе: „Шта је све то према вечности; хајд на по један чај!“

Збор.

Наједном, затрешташе неколико десетина труба „Обзнану“; ваздух затрепери, успослена маса занеми, и све устреми погледе на круг значара.

На мах се слика мења, настаје јаче комешање, и тек тек, пробије по које: „Брже!“ „Спремај се!“ „Товари се!“ Формирају се из опште мешавине поједине групе све више и више, док из те гужве не избију правилни облици. Онде потоварени мали планински коњићи са сандуцима муниције; пред тобом други са пртљагом, даље мало видни покривена кола, а напред лелујаву масу која жамори.

Забруја мешавина добоша и труба: „Збор“. Чујеш неколико гласова, који продиру „К оружју“. Настаје звука оружја, потмуло лупкарање ашовчића; заталаса се све нешто лево и десно и-тишина. Позади лупа казана, мањерака, и крештави глас неиспаваних куvara.

На једанпут као гром за громом из оне тишине с преда „Бог ти помогао!“ — то чете отпоздрављају своје командире.

Мој „Мангуп“ нервозно копа ногом, издиже главу, исколачи око, погледа ме чисто питајући: докле ћу чекати? Баких му се на леђа, он поскочи и чисто полете.

Батаљон у смакнутом поретку, испред њега непробојна фаланга најразноврснијег шаренила, како по добу старости тако и по одећи и по цвећу: почев од деце, којима матере успамтених очију подижућих их једном руком, показиваху другом на оца. Девојчице и дечаци пропињу се и смећећи указују на оца, брата... Вереница, стидљиво, оборене главе, кад и кад кришом баца огњевити поглед; млада скоро доведена мучи се, хтела би још једном да види свога војна, али, али не може ни ока да подигне... изгледа јој да цео свет њу погледа... и шара погледом по друму који је раздваја од милог, драгог, а сада некако страног.

Жена, док једно држи у наручју, друго истиче напред, као да хоће да покаже: Мисли бар на ове!

Мати, сирота мати, путовала целе ноћи, дрхтаву руку води по котарици, тражи јаја, пиле — стеже, спушта, не зна ни сама шта хоће. Нија се лево и десно, како јој заклањају јединца... Отац, крепак старчић напреже се, играју му мишићи, покаткад подигне руку, хтео ви нешто — али шта?

Пред сликом овом за тренут и несвесно затегох узде, осетих како крв јаче заструји, ошинуто мишљу: можда су то последњи погледи који нас миљују. Разнежих се.

Добро јутро! назвах — ви дошли да се опростите са својима и да пожелите срећан пут?

Јест, јест, заграјаше — да се видимо и да их окитимо...

Хајд, слободно! За трен ока, као необуздана бујица што мрви брану, полете све. Наједном батаљон се ускомеша,

протка шаренилом... последњи савети, последњи пољупци... последње збогом.

Једно „Доста“ — прекиде ову дирљиву, мучаљиву слику.

Батаљон мирно! командовах и опет се све раздвоји. Батаљон, као шарена ливада, окићен.

Држање војника као да се пренесе на масу, и она заћута, занеми; чини се да не дише.

Тамо, где се до мало час вио барјак пуковски, видим гомилу, на једном подиже се овај, залепрша, и група десетак коњаника у галопу појури.

Музика затрешта: „Дрина водо ладна...“, марш II. пука; а командант потпуковник Влада Ристић, поздрављајући редом батаљоне, зауставља се на послетку пред средином и мушким гласом крикну:

Јунаци!

Његово Величанство Краљ, Наш Врховни Командант, изволео је наредити мобилизацију целокупне војске.

Радујем се што ми је судбина доделила да, ако Бог хоће, поведем вас у свети бој!

Вас Топличане — дичне потомке Југ-Богдана, вас Куршумличане — Страхинића-Бана, вас са горње Топлице — Топлице Милана, вас Косаоничане — Косанчић-Ивана!

Да поведем унуке оних витезова, који пре сто година под неустрашљивим Хајдуком Станојем Главашем први продреше на наше свето Косово Поље.

Да поведем синове оних отаца, који заставу овога пука окитише највећим орденом за храброст:

Таковским Крстом са Мачевима!

Јунаци!

Народ наш вели „Ивер не пада далеко од кладе“, или: „Какав отац — такав син!“

Ја верујем: да синови лавова не ће бити ништа друго до лавови! И да ћете ви, јунаци по крви, висока уздигнута чела ову светињу нашу — показује на Заставу — пронети победоносно кроз Душаново Скопље, Марков Прилип, Дојчинов Солун: и, ако изрешетану, вратите окићену венцима Славе!

У вери да ћемо се гледати и доцније после свију искушења овако ведро, раздрагано, весело у очи, ја вас позивам да кликнемо:

Живео Наш омиљени Врховни Командант, Његово Величанство Краљ Петар II

Живео! Живео! Живео! из неколико хиљада грла проломи се и далеко тамо разбијаше се о тврдо стење Југ-Богданових дворова. Музика својим: „Боже Правде...“ угуши ломљиви ехо.

Тело се електрише. Коса се диже, груди шире, душа да успрне; голицање; хоћу да прогутам — уста суха. Ноздрве подрхтавају, обарам очи...

Тишина. Из пратње команданта пука издвоји се једна изразита фигура, то беше пуковски свештеник, поп Лука Марјановић.

Симпатичан, на доратићу, у војничком оделу, својом гргуравом брадом и лелујавом црном косом, упадљиво подсећаше овог тренутка на Петра Амјенског, када овај позиваше у рат на невернике — у свети рат.

Јасним, треперавим гласом, гласом, који подсећа на јутарње звоно, отпоче:

„Витезови моји!

Пре 525 година на овој освештеној грудви, освештеној крвљу наших праотаца, стајаху јунаци, стајаху овако исто као што ми данас. Ту се они одмараху на лаворикама победе, што разбише Турке на Плочнику; а ми, ми срећни, пуни миља и радости, што нам је Усуд доделио да узмемо учешћа у стварању опште наше куће, у стварању Велике Србије!

Љути моји Граничари!

Да ли да вас подсетим на нашу прошлост крвљу печатану; да ли да задирем у рањена срца ваша; да ли да вам пробудим успомене на сјај, славу и величину нашу; да ли да у душу вашу подстакнем жар, да букне у пламен, који се спржити све. He! He!

У душу вашу, у срце ваше млеком мајчиним унесена је вера, да Србин живи, да мора живети; нада, да ће вода тећи, куд је и текла!

Исполинска борба наших праотаца створила је силну Душанову Царевину, чије границе заплускаваху три мора.

Пакошћу, завишћу, неверством растргнути, падосмо као плен дивљих Азијата; но, и ако заплешени, поплављени, остадосмо гранитна стена, о коју се столећима ломио источни бес. Четири стотине година разметаху се бесне хорде по овој лепој

земљи Србиновој, проносећи мач и пламен, ужас и страхоту, сажижући сва блага и лијући драгоцени сок.

За све време раздрљеним грудима одбијасмо криву Ђорду обесних Турака; за све време бејасмо живи бедем, о коме се ломила пенушава бујица; и само преко лешева наших могаху да задају нове ударце Хришћанству — символу: Вере, љубави, наде, братства и слободе.

Пре једнога столећа у срцу наше данашње драге Краљевине сину луча слободе, понета најдостојним мужем свију векова, неустрашним и силним Вождом Кара-Ђорђем.

Овај Исполин народа нашега високо подиже Крст за Слободу и поведе борбу страшну, борбу крваву, борбу до истраге.

И све заплива у крви. Заљуља се Османово Царство!

Али зла коб не даде да се започето дело окруни крајњим успехом. Бог, милостиви Творац васељене целе, хтеде да и ми праунуци, под вођством Унука, дамо своју крв за окончање започетог дела. Да, да, живот и крв, јез из румене крви ниче црвени цветак — Слобода поробљенога брата!

И, подигнув очи горе у бескрајно плаветнило, одпустивши узде коњићу, расширених руку — заврши:

„Оче Небесни, улиј нам крепости силу и моћ да часно понесемо крст, који нам намени!

А ви, јунаци мили, са вером у Бога, пођите напред и последњу кап срца рођена точите, смешећи се. Мрите славно за Велику Србију! Амин!“

У тај пар сунце, ломећи оштре ивице Суве Планине обасја ову величанствену и дирљиву слику; више наших глава позлати суре зидине дворова Југ-Богданових. Ваздух заструја, затрепери; осећам око себе и у себи нешто божанствено, херојско, та гледају преци — великани... Из грла као да се откиде „Напред“!

„Живели! Живели осветници Косова! Срећан пут! Збогом! Дај Боже! Да Бог да! живели!“ ори се из небројних грла. Цвеће лети... Несвесно се прсим и кријући поглед утирем сузе радостице.

Полазак.

Отпоче отицање живе реке. Већ се у велико формира змијаста колона двојних редова, повијајући се скоро паралелно са вијугавом Топлицом, како пут води у питомо Поморавље.

Лагано изумиру гласови са Тркалишта, мешајући се са хучним валима Топлице.

Пропуштам поједине делове: све чило, весело, раздрагано; из очију бије плам, са лица здравље, снага... Одударају снажни млађи гласови о Марков камен, одекујући ка Губи.

Пропињем се жељан да видим активни пук у колони. Чело се већ далеко губи иза Чукарка, када се и последњи део зањиха са Тркалишта; и, на једном као да ово опусти, онеми. Последњи поглед, последње збогом, белом Прокупљу!

* * *

Дивни јесењи дан! Изгледа да се цела васељења радује; насмејано сунце жури све ближе, и милујући подсећа на топлоту материног крила. Крв заструји...

Несвесно бацам погледе десно уз романтичну Пасјачу, како оштрицама ломи небески плаветни свод; напред у недоглед осећам питомину; а, тамо даље Селичевица и Гарина подупиру завесу, кроз коју промиче сунце; лево, таласати богати Добрич!

Хтео, не хтео, мисли појуре назад кроз столећа!

Давно је било, преко дваестак поколења раздвајају нас, па ипак као да то сами преживесмо.

Ено, силне, младе наше војске, како на врховима сјајних мачева својих диже златну круну над целим Балканом. Али, авај! Баш ту на врхунцу силе и моћи зао удес! Страшна катастрофа на Марици, а потом на Косову, разруши ову величанствену творевину светлих Немањића.

Ено, немога сведока наших очаја, јада, ено Копријан-Курвин Града!

Равно петстотина година — 1412 — а можда баш и у ово доба године, како вероломни Муса крвљу витешких бранилаца замути Мораву „све исекавши и опљачкавши“...

Сунце све јаче прижиже, ваздух трепери те чини да осећам јару, која избија из обрушених зидина!

Али један поглед на питоми Добрич, и видим силне чете Деспота Стефана, које одатле журе ка Овчем Пољу, да гонећи Мусу силним нападом, „из ребара“ разбију га на Чамурлији под Витошем код Ихтимана.

Но „И ти можеш, и коњ ти може, али ти Бог не да“, витешки Деспоте!

Морадосмо испијати до дна — и исписмо! Боже, да ли ћемо бити бар данас срећнији од племенитог Високог Деспота, гредећи истим путем.

Да ли верујемо, да ћемо јачим замахом бацити буздован у море за Турцима, да нам се никако не врате. Деспот бејаше хуле среће! „Железно и гранитно јединство“ Турака сукоби се са нашом трулом и поломљеном раздробљеношћу, и зацари петстолетни мрак!

А ми сада: У муци прекаљени, у столетним борбама очврсли, пуни напорне животне снаге, несаломљиве воље, бесговорне покорности старијим, гвоздене дисциплине — имајући пред очима само једно и увек једно: Велика Србија или смрт — створисмо гвоздени топуз!...

... Јача граја и тресак порција и чутурица. Стереотипно капларско: „Не излази из строј!“ „Чекај на ред.“ „Не пиј много“, разлегаше се. „Стој!“ Застанак. Вредне Житорађанке, мушкарца као да нема, зајапурена лица, надметаху се која ће што пре, брже и више воде захитити, да напоји своју браћу. Задовољити потребу неколико хиљада, заиста није лако, али оне, као да не знађаху за умор. Немају кад ни да збришу зној са чела који већ у велико цури.

Десетак минута пројури као тренут, и поред најбоље воље дичних сестрица, добра половина продужи марш сувих усана.

Да ли ћемо у другом походу имати чутурица? — Питају чежљиве очи.

Сунчани зраци у велико бију у мозак!

Нестаје смеха, жагора, не чујем песме. Осећам шум људских ногу испрекидан једноликим звецкањем чутурица и порција.

Посматрам жудне погледе који лутају лево и десно од пута тражећи хладовине. Подне. Газимо 24. Километ. На једном јачи покрет прекида монотоност. Чело се свија. Команде проламају усијани и једнолико треперећи ваздух. „Народ“ оживе. Осећам и сам потребу да се пружим на ледину, ослободим груди и надишем чиста миришљава ваздуха.

На мах суморност прне у високо светлуцаво плаветнило. Раздраганост се повраћа.

Ето, на овој ледини припремах „јуриш“ по оваквој истој припеци. Сећам се оних прозуклих гласова: „Ура! Ура!“ Напори беху крунисани. Врховни Командант поздравља ту, на Црвеном Брегу-Шајиновачким висовима, моје другове и мене, најмилијим чином, чином потпоручника.

Како време брзо прохуји! 13 година раздваја ме од 30. септембра 1899., а тако свеже, јучерашњица!

Али, грдне разлике. Данас, данас на моје „Јуриш. Ура!“ у збиљи има да загрми хиљаду дивова „Ура!“

Електризован скачем, обилазим групице, које ручају, посматрам како братски деле најслађе залогаје. Кад бих могао загрлио бих, пољубио сва та препланула мушка лица.

1. 20 час. „Обзнана“. Зар тако брзо прође, — махијално истржем часовник и видим: Добро је!

Ново таласање, ново лелујање.

Тишина! И колоне се почеше низати!

Песма се ори!

Указују се беле кућице с. Кочана; тамо далеко беласа се с. Чечина; ено с. Пуковца, као да ври... Гласови све јачи,

разговорнији, чује се дечје пискаво „Живела војска!“ „Ура!“ Старо, младо, такмичи се да поздрави снагу своју, узданицу! Још један застанак и чело се поче извијати уском сеоском улицом Брестовца.

Труба зајеча „Мирно!“. Лица се преобразише, мушкост избија у свој сили — батаљони се извијају и у неколико момената створише се густе збијене масе старих векова за решавајући удар, а сада за одмор, починак.

Сусрећем се са артиљ, капетаном Павлом Павловићем, вредним начелником ове станице, који је све припремио.

Дакле, сумња у рад и ред ичезава — позадина је отпочела дејство.

После првога дана марша мобилнога пука од преко 30 километара сваки зе журио, да овде на преноћишту доведе ситнице не само у исправност, већ и да их прилагоди за даље.

Топла вечера и слама у довољној количини учини да набрзо у овом мравињаку зацари мир, који прекида по каткад глас: „Где је моја чета?“

То беху изостали. Проценат њихов до повечерја био је 0.4 %.

Стање здравља одлично.

1. Лесковац.

Ту смо на чвору. С једне стране зјапи широка долина питоме Мораве оивичена са Истока шумовитом Гарином, са Запада благом Добром Главом. Десно плећаста повијарци Пасјаче и Детрове Горе испрсили се као бедем ограђујући богату питомину Пусте Реке.

Куда ћемо, на која врата? Краће је на Бојник-Медвеђу — што пре на границу — Косово! Или ћу проћи кроз родно ми и мило место?

Нејасност, мучење, но и задовољство. Кад ја не знам куда ћу, заиста га ни непријатељ не може знати.

Правац покрета 25. одагна сумњу, деремо уз Мораву.

Диван сунчани дан наговештава да ћемо имати „добре“ врућине. „Свако зло има и своје добро“. — бар првих дана да осетимо, шта можемо дати.

По целом путу слегла се маса да се последњи пут поздрави са својим милим, да га завити; и, док чујем цвркутаве младе гласиће, видим испод наднете смежуране руке блиставе очи старица.

Невен, босиок, божур меша се на наереним шајкачама; песму прекида младалачко подврискивање; потмула лупа добоша даје замаха нози... и „снага“ као планински поток гура у — неизвесност!

Свуда наоколо мирише питомином. Далеко тамо пречи се Рударска Чука и мој мили Хисар као брана да спречи живу реку.

Колико слатких, милих успомена навре ми из раног детињства!

Сећам се живо када на турском гробљу испод Хисара поведох другове малишане на јуриш противу „Турака“.

Знам, како ми замре „Ура“, кад ме „непријатељ“, сакривен иза једне нагробне плоче, каменицом тресну у груди.

Да ли ћу бар сада остати до јуриша, до „Ура“ па ма ме разнели?!

Лесковац! Наслоњен једним крајем на Хисар и Светог Илију пружа се ка Морави, и чини утисак праве градине са својим зеленилом, протканим белим кућицама као цветовима.

Већ је 10 сати, цео пук као на длану у Мири. Застанак. „Поправити се.“

Цео Лесковац око 4 км проћи ће се у такт-маршу. Застава се разви. Као да се дотле није већ другог дана прошло 18 км. Само песмом, музиком, добошом и трубом сече се усталасани Лесковац.

Дрви венац паде на заставу. Што дубље залазимо ниче друго; ново, разнобојније цвеће, нови венци.

Све, све и јунаци и коњи у цвећу! Да ли ово бејаше предзнак — предсказивање доброга успеха?!

Драге моје Лесковчанке као да осећаху да ће се П. пук тако дивно заштити цвећем које не вене, заштити свуда неумрлом Славом Победе!

Што дубље газим, подухвата ме нека ледена језа. Не окрећем се, да ми моји на лицу не читају промене.

„Мамо, мамо, збогом!“ не познах гласа, као да други проговори.

Мати, раширених руку, покушава да ме загрли. Видим како јој брада заигра. Пољубих дрхтаву руку, која ми пружа киту ружа.

Збогом! и брзо окренух главу.

Болесни стриц, који је једва напустио постељу, ту је. Сиромах! да ли је сањао, да је то у збиљи последње виђење, последње збогом?

Чујем из гомиле глас моје тетке: „Јоцо, Јоцо, немој да нас осрамотиш!“

Зар ја?! покушах да зинем.

Несвесно се маших капе да се заштитим китом, коју ми пружи најмилија ручица: и, чух славујски гласић сестрице мале: „Закити се, бато, завити!“ Наоколо чујем гласове, лица нераспознајем, све трепери и око и душа....

Грделица. Одмор. Маршовање у такту кроз масу, по не баш равној „калдрми“ и подневски сунчани зраци који прже, учинише, да се по изласку осећа у колони умор, малаксалост.

2 часа по подне. Чело пука — према Жижавици — крену. Још нешто јаче од 3 часа, па смо на циљу дневнога марша.

Други дан, дужина марша око 40 км, причини да се повећа и проценат изосталих: пење се већ на два и по %. Врућина разорно дејствује; непрописни, чести, а краћи застанци утичу благотворно на маршевну способност. Улазећи у ждрело чувене Момине Клисуре, вечерни поветарац милује усијана лица. Маса, дотле скоро индолентна, оживе.

Песма, одбијајући се од Козарачких и Копашничких гора, мешала се са бесним хуком пенушаве Мораве. Брујање, мумлање!

Колико воље и енергије, колико напора треба па да се савлада само дужина пута, појачана припеком? Шта ли беше у грудима наших драгих Шумадица 8. и 9. јануара 1878. године, када гажаху залеђену Мораву овде, а тамо горе по литицама продираху кроз снег до појаса, бојећи га црвенилом? Љубав, љубав, љубав силна, безгранична према слободи окована брата!

Док се пук свијао ва падини Белутка, дан је тонуо у ноћ, и мрак обави Грделицу, Мораву... Лица све нејаснија, шатори се једва назиру; више глава као на степеницама лижу пламени. Вечера готова. Жагор и тресак око казана, и огњишта замреше.

Постепено губим оријентацију: док над главом небо изчезло, не видим где га стрме литице секу; доле, под ногама, ново звездано небо — осветљени шаторићи сликају нови чаробни свет.

Удубљен у ову чаробност радо би жртвовао вечеру, али се вели: У рату једи кад имаш и спавај кад можеш, јер ниси свој господар, да то можеш да чиниш кад хоћеш.

Улазим у кафану крчмарице „Јане“ како је назва капетан Вајагић. Осећам мирис дебелог овнујског меса...

Ма како се дотле осећали, жељни сви починка, ипак се није могло без песме, и забруја: „Заљуља се силно море... И удара о брегове, о брегове Свете Горе.“

Мрачна као смрт ноћ, „Крчмарица Јана“, „дебело овнујско“, „Света Гора“, „море“ а већ смо на измаку 25. септембра. Зар има Србина ко се не би сетио оне злокобне ноћи у очи петка 25./26. септембра 1371. године, ноћи „Српска погибија“ на Црномену (Чирмену)!

„Узбуна је звонила силном крајњом опасношћу положаја. Непријатељ, којег је Краљ Милутин, педесет и неколико година раније тражио на оној страни Мраморног Мора у Малој Азији, био је сад на самим вратима српских држава. Борба за одбрану вере и слободе стајала је на прагу“. Али...

„Место слоге, поштења, реда, оданости кадржави, кадушности, ка домовини, ка вери, место ненасите личне честољуби-

вости, и најбезобзирније суревњивости“ — политичка разједињеност, разривеност, болест...

„Духа вере и покорности њеним заповедницима није налазила ни за лек. Патриотизам је био мање него празна реч.“

Мало се ко нашао да угуши честољубност и да чини што дужност заповеда, да се потчини осећању државне и грађанске држности и већој идеалнијој мисли...

„Место да се оружју вежбају, организују, предавали су се као овце“, да би колико сутра ишли противу своје браће под гвозденом песницом турских Султана.

С друге стране код Турака:

„Јединство и апсолутна лична централизација управе; простота нарави и ограничена потреба; оданост својим вођама, кадра да одоли и најсилнијим искушењима; гвоздена дисциплина и покорност без поговора; крепка природна снага, још цивилизацијом неомекшана; полудивљи укус за ратове, опасности и дрска предузећа; оданост и тврдоћа у вери, дотерана до фанатизма, која је борби давала онај познати неодољиви полет...“

У четвртак би страшни и крвав сукоб — и Срби одне-соше победу, али је не искористише.

„Занесени претераним самопоуздањем... мачурни од вина... немају стражара... пустили коње...“

Турци, склони дрским предузећима, лукави и смели, изгубивши битку у часном и ритерском судару — не клонуше. Енергични и смели вођ, Евронос-бег, прикупи око 5000 коњаника и изведе изненадни ноћни напад, кад му се нико није надао; и тако паклени план његов да се Срби сјуре у Марицу, у потпуности успе. Изненађење и ноћна забуна за часак претвори распојасани логор у најкрвавију међусобну кланицу, и ма да их нико гонио није — обезглављена и окрвављена гомила слепо гурну у срам... Марица потече мутна и крвава!

„Луна и крст, два страшна симбола“ сударише се, и Усуд рече:

„Нека буде борба непрестана!“

Жалосни бој на Марици, где је своју самосталност оставио јужни део Српског Царства, јер је постепено падао један комад за другим (Крстопољ — садања Кавала, Серес, Драма, а за десетак година од 1382—1383: Штип, Прилеп, Битољ) водио је боју на Косову, где је и северни део Српског Царства свој самостални живот завршио. У овоме се боју на величанственој позорници историје, под болом и јауком, у крви и диму, развио и свршио српско-турски двобој о царство, о господство хришћанске или муслиманске вере и народности.

Страшном катастрофом најезде и освајања турскога, држава се разрушила баш у доба када смо имали завладати целим Балканским Тропољем; али, витешки пад не одведе нас у очај и срам, већ послужи као чистиште и морално кушање снаге и крепости. Чиста и чврста морална успомена овога двобоја с колена на колена уносила је у крв поноситу свест о народној снази и јуначкога поуздања. Остао је спомен на стару славу, на стару самосталност, на старе јунаке — и, испод згаришта, из пепела, у муци прекаљен, у борби очврснуо, издиже се гвоздени горостас — мили мој род...

Враћам се; ноћ још црња. Пусто; живот занемом. Безбрижност топлим крилом милује будуће осветнике... Одмарајте се цветови! Из крви изникло је цвеће! Како се крваво плаћа нехат — прауници праунука остају дужници!

Полако, да не нарушим свете снове о Косову, завлачим се у шаторић...

Оштри писак трубе продера мој кров, скачем, сумње нема, весели живот бруји наоколо...

Са лица читам: хајде вођу, хајде капетане, води нас!

Диван, јасан дан! Пук, газећи по ужареном путу, дере кроз Момину Клисуру. Величанствена у својој грдосији. Кршне и дивне литице деру високо у небо, чија плава трака везује леву и десну обалу. Висеће суре стене тек што се нису откинуле да те смрве, а провалија испод ногу зјапи да прогута. Морава „мумла, јечи, стење, и у муци тешкој прождире камење.“ Јури, хита... Куда?

Две супротности: Ми-Југу, циљ нам је јасан, па ипак изгледа некако милимо; Морава-Северу, љулушкарим таласињима, који се каткад преплављују, борећи се у тежњи-непознатом!

Мораво мила, српска реко, чије ли све ране ниси спирала?! Ускоро ћеш се зацрвенити! Дај, Боже, последњи пут крвљу тирана!

Суро високо стење, литице црне, згледајте срж народа мог, који ти пркоси! Хиљадама година требало је да мине, па да тако високо дигнеш главу и параш безмерност! А ми? Ми ћемо за трен један слагати мушка тела наша, дизати високе пирамиде костију наших, „лепећи крвљу срца рођења“, да се поколења диве!

Сунце жари камени пут...

Наједном забруји музика, ехо се ломи о оштро стење; људи се заталасаше...

Ура! Ура! Живели! Срећан пут! До виђења! Писак локомотиве као муњом запара. Воз сав у зеленилу и цвећу котрља се и тутњи под пуном паром. Кроз клизура испод наших ногу. Бес природе и човека! У поздраву одсевају бели убриси.

Да, да, до виђења, нећемо бити Васојевићи! Стићићемо! Нога се живље диже, кретање се неосетно убрзава.

Застанци ми изгледају дуги желео би што пре, што брже... Бистри планински поточићи освежавају.

Ето, стиже, пређе, други, трећи... видим бесну трку, котрљајућих се железних кола, која преносе Дунавце.

Ручак у Џепу. Полазак у 12:30.

Прелазимо на леву обалу. Песма, песма, песма... Урнебесно поздрављање возова.

Упиру се погледи високо горе. Видим „Момин Камен“. Чујем препричавање које живи у народу: Мати и кћер перу рубље на Морави. Наилазе Турци; сиротице беже; али, по несрећи, кћер се окреће... Каква судбина! Како је тешка материна клетва! „Кћери, кћери, скаменила се!“

Ено је и данас окамењене, са рубљем на глави; чини се да пркосно пара суре облаке и указује на некадашњу обест дивљих Азијата!

Несвесно се отима: Ако Бог хоће, ускоро ће се и кадуне турске каменити!

За песмом улазимо у Владичин-Хан. „Живели Топличани!“ ори се кроз ово лепо, чисто, месташце. За офицере, војнике припремљена вечера, простирка. Хвала браћи!

Тек се збиваковасмо на Старој Калдрми, а бујна вечерња киша — доноси срећу — уми витешка лица; озон раздрага, код слабијих исчезе малаксалост. И, сем нешто мало коморе све је „на лицу“. 27. јутра 12 орањављених упућени возом. Да ли би и ово било, да обућа беше боља?

2. Врање.

Преко тридесетак километара пређосмо.

Стање здравља људи одлично, али стоке не. Њу не подржава оно силно одушевљење; она не може да разуме, у њеним грудима не букти овај свети огањ, који раздире груди осветника Косова! Јадна стока! Целога лета у напорном раду; и сада, када се приближавају дани мира, одмора, јака нова напрезања. Из очију као да читам: Куда? Докле?

Нека сила гони без одмора, даље, напред. Четврти је дан марша, опет ћемо тридесет и неколико километара.

Колона се извија по кривудавај Морави.

На првом смо застанку; око средине чује се урнебесно клицање. Приђем ближе. На стени десетак метара високој испод Суве Мораве, дигла се изразита фигура редова 3. чете, мога батаљона Илије Ђорђевића из Мађара, са камом у десници парајући ваздух, громовним гласом кличке:

„И овај камен земље Србије,
Што, претећ, Сунцу, дере кроз облак,
Суморног чела мрачним борама
О вековечности прича далеко,
Показујући немом мимиком
Образа свога бразде дубоке.“

Векова тамних то су трагови,
 Те црне боре, мрачне пећине;
 А камен овај, к'о пирамида
 Што се из праха диже у Небо,
 Костију кршних то је гомила,
 Што су у борби против душмана
 Дедови твоји вољно слагали,
 Лепећи крвљу срца рођеног
 Мишица својих кости сломљене,
 Да унуцима спреме бусију,
 Оклен ће некад смело, презирућ'
 Душмана чекат' чете грабљиве.
 И само дотле, до тог камена,
 До тог бедема
 Ногом ћеш ступит', можда, поганом.
 Дрзнеш ли даље?... Чујеш громове,
 Како тишину земље слободије
 Са грмљавином страшног кидају;
 Разумећеш их срцем страшљивим,
 Шта ти са смелим гласом говоре,
 Па ћеш о стења тврдом камену
 Бријане главе теме ћелаво
 У заносноме страху лупати.
 Ал' један израз, једну мисао
 Чујеш у борбе страшној ломњави:
 „Отаџбина је ово Србина!“

Скок у дубину завршава узвиком: „Ура! Живио Врховни Командант!“

Ура, ура, ломи се по свој дубини. Препричава се декламација Илијина, и тек да се осети учмалост, а већ чујеш Илијин лавовски урлик: „Гурај, трећа чето! Урааа!!...“

Смех, жагор. Изостали, посустали пристижу, хоће и они да учествују.

Мазараћ. Овде ћемо ручати; свијају се колоне, пушке се састављају, дреши се спрема, скидају торбице, чује се слатко пласкање устима.

У тај пар у оштром касу, као облак упада маса коњаника, из које се издваја витешка старина омиљени „Чича“.

„Бог ти помогао!“ Разлегаше се дуго и дуго по питомом Поморављу, још и даље хуји по пролему Корбеовачке реке и губи се тамо негде ка Патарици.

„Командант дивизије! Командант дивизије!“ проноси се шапућући. Издижу се фигуре, криве се вратови, хтео би свако да види свога команданта, и да га командант види.

Команданту читам са лица израз задовољства. Та како и не би био задовољан, кад га свуда сусрећу светла насмејана лица. Све здраво, чило, весело; као да није четврти дан марша, као да је ситница прећи око 130 км!

2 часа по подне. Газимо Ранутовачки Поток, сечемо Два Брата, загледамо Мечковац, омиљујемо Кумаревску Чуку, шарамо питома Горње Поморавље. — Ено онде беху турска утврђења, тамо батерије, онде коњица!

Замишљај како тече напад, силан, неодржив, преко

овакво брисаног предтерена. Видим маневар са десне обале Мораве.

Осећам дебушовање колоне из долине Ветернице... и око 2000 аскера предају се „народној“ војсци! Да, да, то беше пре не пуне 34 године — 18. и 19. јануара 1878.

Да ли ће моћи Турци одолети сад, оваквој сили, бујици? Сигурно не...

Прожима ме неко слатко осећање, осећање гордости. Предосећам Победу, Славу. Душу обујми незасићеност!

На улазу смо у Врање.

Застанак послужи за дотеривање спреме, закопчавање горње одеће, намештање капе; музика излази на чело, застава се залепрша!

Врање. Пре равних шестстотина година — 1312 — би Србија увучена, да својим оружјем и крвљу својих синова у Малој Азији расправља о превласти Турака или Грка.

На сто година доцније — 1412 — већ се Муса баца муњевитом брзином из Софије преко Чемерника и „не давши одмора ни себи ни војсци“, упада у Врање, и у мало што није ухватио цесара Угљешу, господара Врања, Прешева и Иногошта.

Пет стотина пуних година деле нас од тога доба, али безакоње и тиранство не угуши: име, веру, обичаје; не угаси мисао о некадањој слави и величини. Ево нас потомака да почнемо после шестстотина година онде, где нас доведе крваво Косово; да отпочнемо тамо, где је лесковачко-врањски војвода храбри Никола Скобаљић бранио Мораву и онда, кад паде и Ново Брдо, и Смедерево, кад се турска неман разли по В. Морави, Нишави и Топлици; и, ако Бог да, да завршимо тамо где отпоче Велики Милутин — да завршимо на Дарданелима!

Пук се као конач провлачи кроз лелујаву масу. Од силних, непрекидних „Живели!“ „Ура!“ не чујеш ни музике, ни трубе, ни добоша.

Цвеће као да из неба пада!

Није узалуд речено: „Врање — жуто цвеће!“ Невен и жути шебој, прошарани ружама и босиоком засуше...

Где, где назре се по која дивна главица, прекриљена белом повезачом са јасно црвеним као крв крстом. Очице милосрдних сестара као да говоре: „Падајте браћо, плините у крви“, сузама радосницама спираћемо љуте ране; бујном миришљавом косом убрисаћемо... Чујеш по које: „Леле, мајке, како су млади, убави, весели...“

Груди се надимљу. Нека непојамна сила гони ме да успрнем далеко, далеко... да се бацим у вртлог топовскога и пушчаног беса, да раздрљеним грудима задрем у оштре бајонете. да цео свет види: како Србин гине!

Сутон паде, када се пук збивакова на обема обалама Честинског потока ниже села Струпско, одмах до мале црквице.

Ту смо у непосредној близини границе, један скок и ето нас у домаћају. Једна мисао: да преданимо, па можемо понова на марш, у борбу.

Згомиланост концентроване војске — „силне војске“, како цењаху сами војници, чинило је, да се задовољимо оним средствима, што собом ношасмо.

Свршено је са удобношћу, отпоче: „А постеља камен ови!“ или у овој прилици, боље „Црна земља и зелена трава.“

3. Стропско.

28. септембар. Ево нам опет дана из крваве прошлости. 28. септембра 1396. у боју на Никопољу буду сатрвене војске савезних западних држава; и, последица јави се у најужаснијем облику: последњи трагови независности у Бугарској изчилише.

Судбоносни ред ужасном брзином заплускиваше и нас... Колико се прилике измениле до данас. Историја се понавља; дај, Боже, сада у обратном реду!

Освану један од најдивнијих јесењих дана. Као да се и сама природа радује гледајући како је цело Поморавље притисла војска, спремна, да се на један миг баци...

Где око поведем, на коју год страну окренем, сусрећем коња ил' јунака. Г. Доброшево, Св. Илија Честилински, Инатовац и Воденичиште осигурава већ I. пук „Књаза Милоша Великог“; III. пук је већ на Содерцу; XVI. „Цара Николе II.“ на Гложју; коњица и остали делови око Шапранаца. Сумње нема: мирише барут!

Чује се: „Кокца је бачена!“

Још само и једино капетан В. сумњиво врти главом и шапуће, шалећи се: „Куде ћемо од срам, оно силно цвеће, ја се жив не врћем!“

Изгледало ми је, да је хтео да се одмах погушамо; доказуј њему о потпуном развоју снаге, аја — не верује! Први рањеници на скоро утврдише га, да се неће стидети при повратку, т. ј. ако се у опште врати!...

Чује се поклич: „Ко је јунак, притежи опанке!“ Отпоче грозничава спрема, рад, настаје ужурбано вежбање у бацању бомби!

Прегледа се оружје, опрема.

Све кипти, све би хтело сад, одмах. Нико не распитује шта ће да руча, што још не добије хлеба. Све се бацило на пушку!

29. утркивање да се окончају сви послови; упознавање са дужностима: сваком своје! Код људи силна воља; све се примедбе радо примају, свака реч пада као жедноме капљица воде.

Упознавање војника са својим старешинама, да се „команде“ — покретом — погледом замене.

Сунце је на смирају.

Музика наизменично бруји. „Хеј трубачу...“, или изводи какво коло.

Војници ђускају смејући се, подврискују. Наједном „Флигел-хорнист“ даде знак „Мирно!“, а из мешавине диже се силуэта Ђорђевић Илије; неколицина га држе на раменима, а он са већ свима познатом му камом, издигнутом више главе, отпоче:

„Браћо, част ми је претпоставити се, ја сам редов 3. чете, 2. батаљона, II. пеш. пука „Књаза Михаила“ Илија Ђорђевић...“ затим својим речником износиће дужности војника у борби, како он то схвата, силно заносећи опојене младиће, завршава да ће његова кама судити сваком и т. д.

Гомила је орила: „Живео!“

Тако проводимо дане. Ниже се: 29., 30., никаквих новости.

Све да прекипи! Шта је, докле ћемо чекати? Свако је тражио излаза.

Дан пролази муњевитом брзином, све је запослено; али ноћ — ноћ је дуга да се не може да издржи.

Видим гомилице ако ватара, свуда једне исте приче, исти узвици. Сваки би хтео да с другим подели мисли које га распињу: а свуда се своди на једно: не знам како ћу се држати, да се не заборавим. Никада се ничег нисам бојао, али опет...

Све се слије у оно команданта „Голаћа“ Чупића Стојана на Салашу:

„Мрети“ ми данас или мрети сутра,
Волим прије о мање гриоте“

О кући, оцу, мајци, сеји, брату, љуби, деци, ни речи; чудновато, али ни речи! Да ли их у овом силном новоме жару заборависмо, — питам се и данас?!

Освану 1. октобар. Нада, да ће нам бар данашњи дан донети жељно ишчекивану објаву рата, поче чилити! Још ништа, ништа — читам са лица свију!

Батаљони се постројавају опет-само за обуку. Докле ће?

На једном са громогласним „Бог ти помогао!“ поче се мешати једва чујно шуморење ваздуха. Истрчавамо као по команди на прву косицу. Напрежем слух. Гроктање пушака. Сигурно! Лица озарена; капе лете у вис. Сваки жури да удари крст, и призивљући Бога „Е Боже помози!“ На послетку свали се камен сумње са душе. Ту је!...

Полазимо напред на вежбу; изгледа права борба. Видим хитро развијање првих редова. Скокови. Све жури граничном фронту. Резерва најашује! Све би хтело са патролним низом! Рад, вежбање! Ужурбаност! Спрема за јуриш. На један миг као оркан проломи се из хиљаду грла дуготрајно: „Ура!“ Свршава се јуриш код Дубничке Реке. Све заћута.

Прасак пушака на граничном фронту све живљи, разликује се оштри писак брзометке од тупог плеска берданкиног.

Осећа се, да се око Г. и Д. Вртогоша, Кадарника и Краљеве Куће већ у велико чаркају. Чујем молбе да приђемо ближе;

али, али, куда би ватру близу сламе! Подне се ближи; свијамо се ка Катуну за повратак. У том један шарени низ људи, деце, жена, стоке, са оно мало имаовине, што се могло загрепсти — бегунци граничних села! Неми очај! Навлаш доведем своје да виде беду и јад, да чују писак одојчади. Да ли је требало што објашњивати? Видим сузне очи и чујем шкрипу зуба...

По повратку дочекаше нас насмејана лица.

Јуче у 4 часа ро подне Министар Спољних Послова предао је ноту турском посланику у Београду са захтевима нашим. Доста! Тако једном „Захтев“, а не више „Молбу и преклињање!“...

Борбу, која је јутрос почела од 6½ часова, водиле су чете I. пука III. позива. Турци осииони, рачунајући, и у овој прилици на попустљивост, повредили су границу, напали из Карадника на Д. Вртогош, али ударише на зло!...

У маленој порти црквице у Стропском бејаше штаб I. батаљона, I. пука, III. позива. Одох да чујем шта је.

Командант батаљона омиљени „Чика Мита“ већ је у велико причао о окршају, често додајући: „Ах, ах... Ђозавци једни!“ Сви га посматрасмо нарочито љубазним погледима, завидећи му, честитасмо прво „крштење“.

Јес, јес, децо, ето отвори вам чика Мита и четврти рат. (Био је у првом и другом Турском и Бугарском рату.)

За овај нови почетак чика Мита сав срећан, понудио нам је јуначки ручак, јаловицу на ражњу!

„А, Кале, треба да стиснеш...
... Јес, ја како! ... Ђозавци!“

после сваког гутљаја одмаздио би наш Чика Мита — мајору Катанићу, који га непрестано изазиваше подсмевајући се „ражњарима“ — старцима III. позива.

* * *

2 часа по подне. Виде се гомилице у биваку, у средини по један, који је био сав срећан, што је само видео рањеника — прича... „а, турску“... прекидали би га около стојећи, гутајући му сваку реч... Занимање дође после овога некако отужно.

Требало је стварати ново: бацање бомбе појединачно, десетично, ноћу рад за изненадни упад; разношење муниције, службу носиоца рањеника и т. д.

Ближи се 4 часа по подне, истиче рок одговору. Боже, дај да буде негативан; нека оружје реши!

Мрак се хвата, све некако врзмање око телефона, још ништа! Хајд на ноћни напад!

Полази 2, 3, 4, 5... шта је? Негде око граничног фронта тамо ка Копаонику чује се грмљавина топова. Што ми ћутимо?

5. октобар! Што бар сад не почнемо?

Нешто ми се врзме по памети.

Сећам се! На данашњи дан силни Наполеон највећи Великан свију векова нагони Мака на предају Улма.

Наполеоне, ко ти не завиди?!

А ми, да ли ћемо ми да будемо непобедљива гарда?

Пођимо једном, окушајмо оне сласти, које мир не познаје!

Објава рата.

1. Горњан Вртогош.

Бивак, заогрнут црним плаштом ноћи, давно почива!

Официри, притиснути немим очајем, што се једном не кида, у групицама око једва светлуцавих ватара, повијајући се да узбегну дим, запловили у прошлост, назире нејасну, али судбоносну будућност народа свога.

Прилазим једној групици: капетан Јордан забацио главу, жмури, и својим дискантним гласом, — подражавајући слепом гуслару — извија:

„Да не знаде један за другога
Тко ли гине тко ли задобија...“

У тај пар Димић натежући „балончић“ клокотањем буди певача из заноса; Јордан пружа руку и шчепав већ олакшаног „мезимца“, испресивши се викну:

„Гле! изеде ме пас... Небојте се! Ено резерве!“ показујући на други недирнути. — Ти, као Чарапић при освојењу Београда, узвикну Најдановић.

Н отпочеше старе приче, свима познате, па опет тако радо слушане. Сваки очекиваше, наслућиваше, нешто ново...

Капетан Јордан покушава са Јакшићевом „Караула“ али не иде, поборавио много. Враћа се светој народној музици и проговорив неколико о славном Његошу, зашкрипа:

„Јунаштво је цар зла свакојега, а и пиће најслађе душевно, којијем се пјане поколења.

Ако сабљу пољубиш крваву и запловиш у ноћне валове, следује ти праху светковање... Благо томе ко довијек живи, имао се рашта и родити!“

Душа запловила, чини ми се, да ни о чему не мислим... бруји „имао се рашта и родити!“

Певач осушена грла целива нови „балон“, прекида нагло и додаје: „а, а, још ово: замислите, сутра је Св. Тома бој код Црне Баре 1810. г. Ту је рањен Цинцар-Јанко од Орида града.

... Е сад по једну за покој душе свима изгинулим на Св. Тому, ко зна шта ће сутра са нама бити!

И „балон“ поче кружити не додирујући тле. Олакшан, нађе се подигнут у вис, у руци капетана Јордана.

Збацив капу прекрсти се и грмну:
„Дај, Боже!... Да Бог да!... Ако Бог да, да сутрашњица
буде боља „руменија“, но што беше седме године нашега
ратовања за Ослобођење!

Нек буде онако исто светла као онда па ће бити добро,
устајући додадох.

Поменуло се и повратило се!

Лаку ноћ! рекох. — Стој! Стој! зашкрипи Јордан, само
још ову, па ако заспиш, ја крив.

Застадох. Јордан завалио главу, зажмурио и дува:

„Уз'о деда свог унука
Метн'о га на крило,
Па уз гусле певао му
Што је негда било.
Певао му стару славу
И старе јунаке,
Певао му љуте битке
Муке свакојаке.
Деди око заблистало
Па сузе пролива
И унуку звоме рече:
Да гусле целива.
Дете гусле целивало
Па запита живо:
Је ли деда зашто сам ја
Те гусле целиво?
Ти не знадеш, српче мало,
Ми старији знамо,
Кад одрастеш кад размислиш
Каж' ће ти се само...“

Оловне ноге једвах повукох. Легох, у ушима бруји непре-
кидно: „Сузе пролива.“ „Гусле целива“...

Изгледа ми, да нисам ни спавао, када ме дрмање шатора
расвести.

„Ура! Објављен рат!“ Чух. Поноћ 12.25. Прикупљам снагу
да заспим, ко зна када ћу се и колико одмарати?

Освану најлепше јутро!

6.20, тамо напред грме топови, музика прашти: „Хајд у
бој! Хајд у крвав свети бој!“ Несвесно пристајем уз музику и
певушим.

Једна гомилица све више расте, прилазим — чита се:

2. Краљева прокламација: Српском Народу.

Иајновији догађаји ставили су опет на дневни ред реша-
вање судбине Балканскога Полуострва, па с тим и судбину
Старе Србије, те славне, али тужне мајке наше Краљевине,
где је историјско језгро српске државе старих краљева и
царева, где су славне Немањинске престонице: новопазарски

Рас, Приштина, Скопље, Призрен; где живе наша браћа по
крви, по језику, по обичајима, по народној свести, жељама и
тежњама.

Освајачка и нетрпељива отоманска владавина истребљује
већ вековима ову нашу браћу.

Од Берлинског Конгреса на овамо, убијање, одвођење у
Азију и до последњих дана, насилно расељавање, турчење
женскиња и мушкиња, непризнавање наше вере, језика, имена
српскога, били су основица турске управе.

Разоравање Старе Србије вршено је пређе безобзирно
дивљачки, а наставило се под новом уставном владавином,
новим средствима са циљем да се у Царевини све народности
униште, а остане само једна отоманска.

Та нова уставна владавина је прегнула да и економски сатре
Србе, па је дотадањи рђави друштвени, привредни и финан-
сијски систем, основан на освојењу и средњовековном феуда-
лизму учинила још тежи Србима. Она им је наметнула и дуж-
ност служења у војсци, а задржала је за њих и даље све оне
тешке обавезе феудалнога режима, које су им наметнуте баш
зато што не служе војску. Али, и без тога Србину, и у том
новом добу, није било обезбеђено ни имање, наслеђено ни
стечено, као што му није био сигуран ни сам живот.

Одсуство безбедности стварали су рђава управа, подмит-
љиви судови, и стална анархија која је у последње време
достигла врхунац свој.

Све ове скупа чинило је стање Срба у Турској неиз-
држљивим.

То неиздржљиво стање гонило је стотинама година Србе
да се селе из Старе Србије, а од последњег нашега рата с
Турском сваке године прелазе у нашу Краљевину хиљаде
очајних и голих бегунаца. Њих је данас препуна Србија. Њи-
хово пребегивање је стварало Србији големе новчане издатке,
и стално узнемиравало њено становништво.

Очекивало се да ће турска влада ценити све жртве Србије,
али узалуд. Мира није било ни на самој граници, коју је
међународна комисија, после прошлога нашега рата са Тур-
ском, великим делом неприродно повукла.

Чести оружани упади, због којих смо је у сред мира, с великим жртвама, морали чувати и бранити, ометали су наше становништво у пограничним срезовима, да се безбрижно предаје културном и привредном развијању. Па, и саме царинске мере турске неразумно су спречавале трговински саобраћај тих крајева. Непредусретљивост отоманске владе показала се највише у питању остварења једнога великога међународнога дела, кориснога по обе наше државе и по привредни живот осталог цивилизованог света. Србија, одсечена од мора, настојавала је одавно да се од Порте добије одобрење за грађење, од наше границе до Јадранског мора, железница коју Србија сматра као своје животно питање, али без успеха.

Турске владе су стално посведочавале и према својим држављанима жалосно неразумеване својих дужности, и биле су глухе за све жалбе и представке. Дошло је дотле да већ нико није био у Европској Турској с тамошњим стањем задовољан. Досадило је и Србима, и Бугарима, и Грцима и Арбанасима. Буне се редом: И муслимани, и католици, и православни. Зато су и све балканске државе, трпећи једно и исто зло, предузимале безброј корака у корист своју и своје браће, па опет залуду. Српске су владе за ових тридесет и четири године безуспешно изцрпиле сва дипломатска средства и код пријатељских сила и код Порте; шта више, кад се пре неколико година покушало с реформама у неким вилајетима Европске Турске, већи део Старе Србије био је искључен из тога покушаја. Ја сам са своје стране све учинио да мирним путем исправим ово стање тешко и несносно и по нас и нашу браћу.

У томе смеру, ја сам ступио у споразум са Краљевима балканских држава да сложено покушамо, заједничком представком у Цариграду, поправити оно, што се више не може трпети. У том спремању били смо изненађени мобилизацијелом и концентрацијом турске војске према нашим границама. На то се морало одговорити једнаком мером, али смо ипак једном заједничком нотом, испуњеном свим обзирима умерености, учинили последњи покушај да се мирним путем нађе злу лека. На то се одговорило новом сечом наше браће, новим

зверствима над њом, новим повредама границе и напослетку опозивањем турских посланика из Београда, Софије и Атине.

Ја сам зато у име Божје наредио Мојој јуначкој војсци, да пође у свети бој за слободу наше браће, за бољи живот и напредак Краљевине Србије.

Наша браћа Црногорци, већ ките свежим лаворима своје победне заставе, а с нама данас ступају напред и јуначке савезничке војске бугарска и грчка. Вековне су нам патње заједничке биле, заједнички интереси везују, нека нам и рад на добру и слободи Балканскога Полуострва буде заједнички.

Моја ће војска у Старој Србији поред хришћана затећи и Србе муслимане, који су нама тако исто драги, а с њима и Арбанасе, хришћане и муслимане, с којима наш народ живи заједно већ хиљаду и три стотине година, обично делећи с њима срећу и несрећу. Ми им свима носимо слободу братство и једнакост у свему са Србима. Наша ће Србија и тамо донети жељени мир и напредак, као што је то донела окрузима ослобођеним 1877/8. године; у њима живе слободни, напредни, свесни, задовољни грађани. Тај живот имамо да заснујемо и на обалама Лаба, Ситнице, Ибра, Дрима и Вардара.

Ја вас позивам, драга браћо, да свесрдно помогнете моју храбру војску да ово оствари, и сву своју снагу за то заложите.

Живео мој мили Српски Народ!

У Нишу 5. октобра 1912 год.

Петар I. с. р.“

Са усана се отира: Живео Краљ!

* * *

3.

У 8 сати пук постројен у кару са батаљонима у дубоким смакнутих поретцима, напрегнуто слуша пиштећи глас ађутанта пука, капетана Радонића, који чита наредбу српској војсци: Врховног Команданта Војске 6. октобра 1912. године у Нишу.

„Војници!

Грозна нечовештва, која Турци чине над нашом браћом, превршила су сваку меру. Нема дана а да се по неколико

домо́ва српских у црно не завију. Многа су села српска од зулума Турског опустошена. Многа се само по имену познају, да су некад српска била.

Србија и њена узданица војска српска не смеју допустити, да се њихова браћа у Турској и даље сатиру и турче. Они морају напред, у помоћ својој браћи, последњи је час ту.

Војници!

Полазећи у рат на душманина нашега рода и племена, ви не идете сами. Са нама су све балканске државе, чији сународници исто тако страдају.

Са нама су наша рођена браћа из Црне Горе, са нама су и браћа Бугари, па су са сама и једноверна браћа наша Грци. Сви смо сложено кренули напред, да вратимо и обезбедимо нашој сужној браћи слободу коју ми сами уживамо, да их отлемо из шака непријатељских и да отерамо туђина освајача са њиховога и нашега прадедовскога огњишта.

Војници!

У име Бога и наше праведне ствари — напред! Развите српску тробојку и пронесите је, победоносну и поноситу, кроз наше тужно и осветничко Косово. Оно нас зове да на Косову изгубљену нашу драгу Стару Србију на Косову и вратимо.

Тамо нас, војници, чекају наша рођена браћа. Тамо нас чекају и сви они који су жудни слободе, мира и реда. Тамо ћете наћи не само Срба, него и Арбанаса, разне вере. Који се од њих не буду придружили Турској, а нас пријатељски прихвате, њих не дирајте, ни њихову чељад, ни њихове домове, ни имање.

Нека вам, војници, буде вођа ова велика и светла реч народна:

Душманину рат, пријатељу брат!
Брат је мио, које вере био!

Петар I с. р.

„Живео Наш Врховни Командант Његово Величанство Краљ Петар II“ грмну командант, потпуковник Ристић; и као тресак из неколико хиљада набреклих груди, проломи се: „Живео! Живео! Живео!“ мешајући се са риком топова и праштањем пушака на фронту.

Још напрегнутост ни попустила није, нити се ехо изгуби ка Св. Илији и Карпини; када као из небуха, на белцу у крва-

вој пени, у пратњи свога штаба, циновским замахом, долете Командант I Армије, дична Узданица народа свога Његово Краљевско Височанство Престолонаследник Александар. Мисао као муња сину: Да Бог да био и по делима Александар Македонски! „Бог ти помогао!“ као громовски тресак би одговор на поздрав младога Команданта.

Уздижући се на узенгијама, бацив орловски поглед лево и десно, мушким гласом загрме:

Јунаци! Наш Врховни Командант Његово Величанство Краљ, објавио је рат Турцима; и, полажући Веру и Наду да ће дични Топличани, високо издигав свету Заставу свога пука, пронети је до мора, китећи је венцима славе, на понос Врховног Команданта...

„Живео! Живео! Живео!“ проломи се. Треперење гласа указује на душевно стање младога Армијскога Команданта — сржи срца народа!

Завршава: „Јунаци, до виђења на бојном пољу!“ и витка фигура уз пратњу грмљавине „Живео“ губи се тамо далеко, где се хучни одјек меша са бесним урликом топова...

Пук остаје до даљег наређења на истом месту, додељује му се и 2. дивизион Моравског артиљеријског пука под командом мајора Драгољуба Лазаревића.

Свега на лицу:

официра	61
подофицира и каплара	545
редова	4219
коња	448
топова	12
митраљеза	4
музиканата	29

* * *

Поп Лука искористи затишје.

У маленој мрачној стропској црквици после службе божије, ватреним црним оком продирући у дубину уморане душе улива:

„Драга браћо моја, баш данас на Светога Тому пре 102 године, Карађорђе пише својим војводама, који не учествоваху у крвавом боју на Црној Бари (Мачва): „Није било друкчије, но смо се и измешали, те са пуна два сата са сабљама и ножевима клали! Ту изгубе много Турака, и одсекосмо много турски глава; њих је трипут више но наши изгинуло; жешћега боја није никад било; наша је победа.“

Боже, благослови децу своју, а ви, вође народа свога,

запојте се духом Цинцар Јанка и водите браћу своју у смрт и победу, огрезли у крви, као што и он на Црној Бари учини.“

И, у десетерцу народног гуслара слепог Вишнића заврши:

„Цинцар Јанко од Орида града
Јер је Јанко из далеке земље
На далеко кућу оставио
Све од силе Турске и зулума, ...“

Одужите се великој сени за просуту крв победајући тробојницу на цркву Св. Јована Богослова, чије стародревне темеље милује зелено сузна вода српскога Охридског језера. Са вером у Бога... Амин!“

Уз брујање звона, свето миро разлива се по усијаном челу приклоњених мушких глава...

* * *

4.15 по подне. Пук се извија преко Катуну пут Г. Вртогоша; отпоче киша. Нико не обраћа пажњу што му јаки хладни млазеви продиру дубоко у недра; нити на тоцилање по раскалааном сеоском путу. Грмљавина и топовска рика надмећу се, и као да позивају себи. Ветар урличе; киша бије све јаче и јаче у лица!

1. чета, 1. батаљона жури ка цркви Г. Вртогоша, да ојача чете III. позива; 2. чета, 2. батаљона повија се челом ка Ина-товцу за заштиту позицијске батерије капетана Глишића. 1. батаљон у великогази Давидовачку реку и заузима положај Белутраци на самом граничном фронту. 2. 3 и 4. батаљон зби-ваковаше се код села Г. Вртогоша. Црни плашт обави све. Чујеш само шуморење „берићетне“ кишице по мрким покислим шаторићима.

Још једна ноћ само!

Почетак операција.

1. Трнавац, 7. октобар.

4.30 јутро. Непријатељ, који је бранио гранични фронт: Давидовац—Козарник одступио је на линију: Жужелица—Трнавац. Заузети линију Лопардинце—Бујановац, тако да предњи делови пређу на десну обалу Раковичке реке у 7 часова јутра — гласило је наређење.

5.30 часова, чело пука (1. батаљон) сече границу ка с. Лопардинцу.

6 часова. Ево ме на самој граници! Ево турске карауле са мазгалама — пушкарницама, опкопана дубоким ровом; сва је изрешетана без половине крова — последи ца добро уциљене

гранате. Лево и десно разбацаних чаура, рамова, фишеклија, окрвављених бележника, испрекиданих телефонских жица...

Скачем с коња; тихо побожно скинув капу са страхопоштовањем прекорачим праг и целивам свету земљу дедовине моје тако жудно очекивану. За собом чујем: „Је ли то граница?“ „Ура!“... Бацање капе. Прескакање... „Да Бог да помакли је до мора!“

Каква промена за 46 година! 7. октобра 1876. у 7 часова јутра Турци отпочињу борбу на обалама питоме Западне и Јужне Мораве, Великом Шиљеговцу, Кревету, Вукањи, Ђунису и пробијају фронт наше младе „сељачке“ војске од Кревета до Ђуниса... Да ли ћемо им платити са интересом на обалама хучног Вардара!?

Челом батаљона остављам пут, мењајући правац; сечем благе косице ка Раковичкој реци.

7. часова. 1. чета прелази ову. Прикупљам батаљон за припремни борбени поредак. Десно је 1. батаљон. У позадини се извија 3. и 4. Лево ка Бујановцу види се бесно заошијање наших батерија. Ено скидају са предњака, стварају се групице. У тај пар са Жужеличких коса сину блесак непријатељских топова: један, други, трећи, четврти... проломи се тресак... На нашем батеријском положају иза самих Бујановачких кућа ниже се силно вулканско избацавање земље мешајући се са црним димом... Замагли се. Возари наши у трку одводе коње, праћени шрапнелским букетићима више глава, лево и десно, напред и назад... Паде! Диже се! Опет паде! продира из полуотворених уста.

Ето првих жртава наших тучаних тобџија! Слава вам!

Још мисао ни полетела није, за шта наши ћуте, кад се-кундно ударање: Дан, дан, дан... проломи се кроз ваздух. Земља задрхта и муњин тресак поче разорно дејство у мрке топове турске...

Да ли љубав према своме, или су у збиљи бољи, намах осетисмо надмоћност наше артиљерије.

Одмах после првих метака Турци нађени, отпочеше ширати, нема тачности, нема груповања. Отворено пласирани брзо се почеше губити, не помаже им ни раније припремљен предтерен, нити измерена одстојања.

У првом тренутку видим и осећам надмоћност!

Намеће се: да ли смо и ми пешаци дорасли? Видећемо!

Непрестано шарам двогледом од наше до непријатељске батерије; одједном несрећно зрно тресну између наших топова.

Густо црни дим обави деснокрилни вод и ватра овога за моменат замре.

Видим комешање, једна гомилица створи се испред то-пова иза крајње бујановачке куће... Доцније чух, да је водник, млади потпоручник, Душан Цветковић, тешко рањен и наскоро подлегао рани. Колико је намах срушено идеала?!

Сетих се његовог: „Ако може, волео бих да будем артилерац.“ Испуни ти се славно! На топу као негда Хајдук-Вељко! Али, Јуначе, ко ти не завиди! Жалим те, што бар не дочека да видиш дејство својих разорних зрна, да видиш слободом обасјано Скопље... па да у срећи и блаженству успрнеш високо горе у коло бесмртника, нови Рајићу! Слава ти!

* * *

Источно од Бујановца хитри низови пешадије гурају преко Мораве. За њима нова таласања змијастих редова, које секу бели праменасти облачићи непријатељских шрапнела. У блеску и урлању топовске грмљавине чује се пискави шум брзометке, убрзано тиктање митраљеза.

Види се дивна, величанствена права маневарска слика и натура се: Па ово је обично, ништа ново! Али... Периодично некаква ледена јеца неосетно подилази и леди крв у жилама; несвесни прекиди мисли; и, наједном осети се потмула лупа устрептала срца... Дакле то је та ледена стварност борбеног поља; то је то „ново“...

Очекујем наређење... Ништа. Наста тајац на целом мом одсеку. — Шта се чека, чујем? Излазим 100, 200 корака... Хајд још ближе! Мировање ме убија. Тамо се крв пуши, а ја мирујем! Не могу... Напред!

Хитроноги Топличани подиђоше Трнавачкој реци. „Стој! Стој!“ Ађутант пука у трку саопштава: „Много сте изашли напред! Командант је наредио да се вратите!“

У мени се нешто узбурка. Да се објашњавам?! Не! Дисциплина, па ма и на уштрб разума! Зар је требало по концу равнање. Неколико стотина корака напред — ближе циљу. Зар и сада форма, а не суштина? Волео сам да изгубим руку, ногу, но што ми се у овом силном полету зададе овакав удар. Али...

Изврших наређење. Сав утучен, сломљен, седох. Не занима ме више ништа, бесвесно гледам пред собом узорану пескушу...

Људи, и сами заћутали, испод ока погледају... Неставе веселости, жагора. Наједном ађутант повика: „Г. капетане, тражи Вас један официр!“

Подигнем главу. Ађутант команданта дивизије капетан Сава Гајић, послат да види, што се батаљон вратио. И данас не знам шта сам одговорио.

Најразноврсније мисли ломе ме, бркају се, преплићу, одударају... само једна остаје: Никада више ни корака назад!

* * *

1.45 час по подне. 1. и 2. батаљон у I. борбени ред, 3. и 4. у II. са десним крилом. 1. батаљон служи за правац. Правац мунаре у селу Трнавцу. 2. батаљон — лево! Батерија ће отворити ватру у 2 часа — наређује командант пука.

Наређујем: 1. и 2. чета у I. борбени ред; 3. и 4. у други за левим крилом. Напред!

Патроле газе Трнавачку реку, када са средине борбенога поретка загреме наш топ. Ах, подбаци! Оте се други и задра у високе кровове... Трећи, четврти, пети... Трнавац се замагли; отпоче избијати густ црни, а око мунарета црвени дим...

Напред! Напред!... ниже се. Отпоче парање ваздуха... Поред свију причања па и теорије, да се чује фијук само оних зрна, која су већ далеко у позадини, нехотично се повијају главе; тело се само гури и стеже. Отпоче певање песме самртнице. Загледам напред лево и десно... жури све... нема изосталих... Жуп! Ђуп! Ззз!... Најразноврснији тонови свуда околу. Прво ватрено крштење. Сад је занимљиво!

Командир 2. чете капетан Тоскић зауставио стрелце: — На 800 м. у непријат...

„Остав, остав“, повиках, Напред! Ценећи да на моме одсеку има око стотину непријатеља, који беху посели саму косу изнад Трнавца, а с друге стране да видим, како ће батаљон издржати овако неуређену ватру, и колико се могу поуздати у своје, реших се да без и једнога пуцња заузмем положај; а ватру да отворим по крајној потреби.

Брзи налет без икаквог задржавања с фронта, дејство артиљеријско — само неколико зрна — и обухватно кретање батаљоне резерве, учини да звиждање замре и лаконоги непријатељ, ударајући се петом, гребе ка Турији... Густе низови мога батаљона избијају кроз село, лево и десно.

У 4 часа по подне већ смо на Биљачи. 1. и 2. батаљон на предстражи. 3. и 4., митраљеско одељење и батерија мајора Чађевића код Трнавца у резерви.

Преноћиште. Губитака нема.

2. Прешево, 8. октобар.

У 6.45. По извештајима виших команда сазнајемо, да се главна турска војска пред нама концентрише у околини Скопља — Овчег поља — Велеса, и да предњим деловима држи Егри-Паланку, Страцин и Рујан; — значи, да ћемо према себи за данас а евентуално и сутра имати само јучерање разбијене делове.

Пук је имао да наступа у 7 час. јутра правцем Трнавац-Осларе и даље левом обалом Моравице и десном Бањске ка Ваксинцу, са 5. батеријом мајора Чађевића као десна дивизијска колона колонским путем, с тим, да се у наступању осигура десном побочницом, која би се кретала правцем: с Турија — с. Лучане — гробеном Скопске Црне Горе — с. Бугаровце — с. Сефери — с. Белановце до с. Извора.

И поред првога решења, да се овим правцем побочнице

крене један батаљон са водом митраљеза, ипак је при самоме извршењу учињена промена и упућена само једна чета (1. ч. 2. б.).

Диван јесењи дан. Сунце милује неиспавана лица кршних стражара. Освежени топлом храном, већ се у велико орно и весело вије предходница (3. батаљон), на чијем је челу 1. чета капетана Михаила Васковића.

Око 9 часова, не тражећи брода, баца се у брзе вале Моравине 1. батаљон, батерија, 2. у 4. батаљон и митраљеско одељење и дођосмо у с. Осларе. Све живо, као по команди, изашло у сретање, да поздрави браћу своју, ослободиоце своје. Заплускује те са свију страна: „Живела браћа“. Милују те сузне очи и старих и младих; деца скакућу и тепају: — Наши, наши... Турци одбегнаше! Прилазе топовима, грле их и љубе. Девојке ките цвећем и коње и јунаке. Сваком топу по венац!

— Ене онде бев, — показујући на турске положаје, — па кад ови рукнуше, а они беж', беж, ете там'! — показујући на Рујан. — Да Бог да ги отерали преко море! Пратио нас је благослов ојађенога робља.

Дивна, јединствена, питомина Моравице усхићаваше све! „Ала је красна земља, ... Турска; и они не бране!“ Наивни моји, мишљаху да се може бранити свака стопа.

Сунце високо одскочило.

Тамо на подножју Рујна по кривудавом друму отегла се змијаста колона Моравске дивизије I. позива. Где, где, дигну се густе клобуци белог дима — видимо где су наши. Изостасмо! Чујем протест: Што предходница иде полако?

Неколико часова марша, а већ и главнина гази тридесети километар! Зар је то полако? Али сви би што пре све даље, даље...

Песма се ори! Јели ово сан? питам се. Дан марша задрли смо у Турску Царевину, а нама се чини као да смо на својој грудви!

Величанствено се оцртава у питомини станица Прешево. Виде се магацини, кола... Изгледа, да им је требало да послужи као искрцна станица, али доцкан! Вихорским налетом збунисмо Турке. Недирнути магацини у Прешеву још исте вечери уверише нас, да Турци нису све ни припремили, ни искористили. Верујемо да је удар био у најповољнијем моменту, и уз то се јави помисао: да ли ћемо га искористити?!

Где, где, оборени телеграфски стуб, јасно показиваше обезглављену јурњаву, бежање!

За њим да се не освести! Умора нема; можемо ли данас, не остављајмо за сутра!

2.40 предходница прошла с. Раховицу. Наједном прасак, један, други... Шта је сад? По терену судећи отпора не може бити овде; сигурно какав заслепљени фанатик...

У ствари тако се нешто и одиграло. Чело предходнице већ је близу Прешева. Становници Раховице изнели оружје за предају, али се нашао некакав занесењак и опалио на патролу.

Кратак плесак неколико брзометки учинише заблуди крај. „Бабо, бабо, вај, вајбана!“ ... замреше. Ух, како је рат свиреп! Човек не сме имати срца, душе.

Неколико уплашених пискавих гласића невинчади навлаче тмину, узбркавају душу и најокорелија срца затрепере... Није залуд: „Тешко земљи куда војска прође!“

Предходница продужује и продире у бело Прешево Дејана Жарковића, зета Цара Душана Силног: 1. батаљон, батерија и 4. батаљон са митраљеским одељењем свијају се за биваковање. 2. заузима развође Моравице и Бањске реке. Ноћу око 10 часова пристиже и 3. батаљон.

„Рат се ратом храни“, осетих сада први пут. Два вочића, на брзу руку припремљена, непосољена, колико толико утолиште глад. Ледина и млада шумарица беху све, чиме се морадосмо задовољити, на чему се могасмо одморити, али срце ипак пуно!

Мрачну тиху ноћ прекида фрктање коња, који с часа на час ломе младе граниче још зелене шумарице; очи се склапају. Извештаји патрола ремете слатко уљуљкивање. По лицу, рукама, разлива се благо миловање тихого „Вардарца“.

Ту, на развођу Мораве и Вардара, некадањој граници Костадина Дејановића — Жеглиговца и Лазара Хребелановића — на предстражи, размишљам: Где ће се сукобити „Луна и Крст, два страшна симбола“? Да ли ће Овче Поље бити турско Косово? Да ли би било нашега Косова, да не беше Марице? Да ли би било Марице да не беше разједињености у Врховној Управи? Шта је могла помоћи сила моћних краљева, велможа, севастократора и деспота, када не беше једне воље, једне руке, да поведе једноме циљу!

Необједињеност снага готова пропаст; и, ево нас, Свети Кнез Лазаре, да овде на некадањој граници твоје вероломством и издајством умањене Царевине прижежемо свети оган у вечито кандило...

„Измијуси убио и венац си мучеништва примио... Да оставиш трулу висину земаљскога господства, да се обагриш крвљу својом и да се сјединиш с војницима небескога Цара.“

Ти си на бојном пољу за Веру и Отаџбину понео трнови венац на седој глави, која се откопља за спас милога ти племена. Твоја трагична смрт оставила је најјачи утисак у души народа твога — и, ово, што је пред твојим ногама на грешној земљи, твоје је... И ако после твоје витешке смрти земаљске „оста земља сваког добра пуста, и људи и животиња и рода свакога, јер нити беше кнеза, нити вођа, нити наставника неђу људима, нити имађаше ко спасти и избавити. Све се напуни страха мусли-

манскога, и срца храбрих и јуначких људи претворише се у најслабија женска срца“... ипак, светли Кнеже, ти нас научи, како се мре за Веру и Отаџбину...

Кумановска битка.

1. Ваксинце, 9. октобар.

Над Рујном пуца Исток, назиру се плавкасте контуре пошумљених плећастих коса. Неиспавано тело прожима лаки дрхтај, ноздрве се шире удишући миомирни благи „Вардарац“, када једва назирах командантово наређење на блок-листи „батаљон ће ући у колону пошто зачеље...“

Рачунам, да ми људи могу спавати још читав час; нека их нека спавају, данас их очекује нови напор. Прескачем редове, избијам на предњу ивицу областе косе. Да ме не запахну јужњак наших двеју највећих река Мораве и Вардара, чисто бих посумњао, да може бити овако благо развође двају мора.

Лево Чукарак, ту наши бежу продрли прошлога рата са Турцима — а ми сада цигло за један дан! Куда ћемо бити после месец дана, два? Далеко напред где само умом догледати можеш! Беласа се змијаста друм Врање-Куманово, а из груди отима се:

„Друмови ће пожељет Турака,
Ал* Турака нигде бити неће...“
„Увлечеше муслимански двори
Огњем к небу, те им вида нигде.“

Још један поглед назад кроз широку питомину осећам јаче струјање, очи засјакте, а усне проморморе:

„Из огњишта проић' ће вам трава,
А мунаре попаст паучина
Тако веде књиге „инџијеле“.“

Весело* бруји 4. батаљон кроз Трновац—Куру-дере—Ново-Село—Миратовце, за њим 1., 3., 2. и митраљеско одељење.

Каткад плавне по који пуцањ, и оштро зрно сече тишину. А... а... ту су чује се, а дивни горштаки и без команде убрзавају кретање.

Промиче 3. батаљон прошаран новим турским „еменијама“ — цокулама. Сироти Турци, док тамо негде босоноги гребу по оштром камењару, ми се већ снабдели њиховом спремом. Није залуд речено: „Роди ме мајко јунаком, па ћу доћи и до коња и до бојног копча!“

Чу се јаче пушкарање, учеста зујање више глава. Главнина се зауставља. Излазим напред. Код Миратовца облећу хитроноги Топличани. Десно и напред види се одсев чепкена и

кратких доламица; по које бело кече арнаутско појави се иза крша: огањ и дим, набрзо фијук и плесак указује непријатеља.

По природи подмукли, а већ заплашени, немају стрпљења да им се наши приближе, већ са велике даљине по који пуцањ, па — тутањ!

Како би се иначе прекинула монотонија!

Час по час чујеш: „А, ено га и... бежи к'о зец!“

На мах почеше се извијати густе клобуци од црнога дима из Миратовца.

Кретање све живље. Док са батаљоном почех надирати кроз кривудава „ћорсокаке“ миратовачке, вулканска јара избија из оних пушкарница, које до јутрос, сејући смрт, зијаху као дупље мртвачке главе.

Поновни застој. Тамо на С. И. огранку Језерске Планине, у и око с. Лојана, отпоче живо пушкарање. — „Десно, десно!“ зачу се из позадине. Протутња батерија мајора Чађевића и док само длан од длан лупиш, проломи се један, други пуцањ његове батерије. Беличасти праменови покрише Лојанску косу. Неман смрти силно замахиваше оштром косом напред, лево и десно, када енергични благајник Аца, дојурив на пенушавом зеленку, јавља. „Донео сам хлебац!“

— Да делим, упита. — Дели! И „народ“ под пискавим фијуком танади прилази колима, узима хлебац и одлази на своје место. Никакве журбе, нити нестрпљења! Видим одмеравање, пробање, да ли је хлеб од три или више дана. Спокојно се крсти. Испод жуљевитих руку пуца доња и горња корица. Ломи и слатко плеска устима. Мора свакога чудити оволико спокојство — спокојство до небрижљивости!

Лојане се дими и пуши! Јако збијенога типа, припивно уз падину косе, са својим белим кућама, по којом високом оградом, даје дивну слику.

Горе камењар, па габар и клен, ванредно уређени виноград и баштице. Дивота! — То је оно Лојане које је Краљ Милутин (још 1293 и повељом од 1302) дао манастиру Матејићу, сада је чисто арнаутско. Лојане нема ниједне српске куће, па ипак је наше, драго, мило, познато! Та наши дедови бежу рођени на овој груди. Ми, Топличани, Лесковчани, Врањанци, ми смо стари знанци овога краја; зар нису наши очеви, дедови, морали емигрирати баш из ових крајева.

Г. капетане, буди ме из сањарије глас мога ађутанта, дају знак.

Подигох руку и пружих, показујући правац.

Бацих последње погледе на мртво, освећено, Лојане.

Хајдемо даље!

4. батаљон издире под борбом преко каменитих коса; делимично видим развијање 1. батаљона лево, 3. надире непомредно за 4., а мој батаљон, још у колони, дере преко скоро узораних бразди.

Напред све интензивније пушкарање, очи се шире да обухвате све, десетак километара напред јако зеленило, и на једном забеласе се Куманово.

Куманово! Куманово! прозуји назад. Неосетно се тетурам по бразди, али напред и само напред, као да те неко гони, носи.

Које је село, упита вечито радознао ађутант Богољуб. — Ваксинце, одговорих, по наређењу за данас, дотле ћемо.

У зао час са правца Режановца из удоља загрме, и отпоче сејање шрапнелских куглица око редова 1. батаљона. Окренух се својем батаљону, који се извија колоном двојних редова, позади за 200—300 метара. Учини се да су ме осмотрили, јер повећаше даљину.

Ето поздрава и нама! Прво шрапнелско зрно подбаци; друго десно, висина добра; треће се зари испред ногу, растресе црницу. Пето, шесто... Први пут сам у артилеријској ватри. Подилази ме некакво нарочито осећање, распиње ме... Дали је то страх? Затегох се, хоћу напред упркос тој страховитој сили.

Чело застајкује. — Напред! напред! преносе ордонанси. Подиђоше. „Клекни“, командовах.

Желећи да скријем узбуђење, погледом прошарах батаљон. — Дакле, Соколи, ето пробасмо и топовска зрна, па је ли страшно?

— Није, није ништа, мало, обично, заграјаше.

— Сад још да окушамо нож, па смо савршени ратници!

— Хоћемо, хоћемо, ако Бог да!

Радостан, због оваког изгледа мојих драгих под првим ужасним ватреним крштавањем артилерије, и неосетих како ме просто узјаши уплахиран пуковски ордонанс: „Г. капетане, командант се љути, што сте се тако приближили; наредио је да одмах идете у јаругу.“

— Хајд, сад можемо и у јаругу, соколи, напред! Крстисмо се и у овој ватри. Нема смрти без суђена дана, памти Србине!

За овај експеримент добих мало од команданта, који ме дочека са: „По Богу, брате, шта то радиш?“

— Хтео сам да видим како ће ми изгледати људи у овој ватри, одговорих. — „Е, луда човека! Е, луда човека!“ окрете се и оде. У свакој другој прилици, вероватно, да би ме ово љутило, али сада, под утисцима да имам под командом мушкарце, натера ми само осмејак.

Ово се преносило с друга на друга; свима се лица сијају; осећају се „мушко“.

Батаљон свих у смакнути поредак, приблијајући се уз десну обалу Ваксиначког потока.

Изађох горе. Испрекидани по којим топовским пучњем и шрапнелским распрскавањем, низаху се шиштећи звуци брзометке. Периодично замре цела околина, као да живе душе нема, да наједном задрхти земља!

Два часа по подне. Диван јесењи дан. Зашто нас задржа-

вају, што не пусте да им не дамо ни да душом дахну, говорих у себи, под утисцима да пред собом имамо слабе заштитне делове турске Вардарске Армије.

Бацам погледе на Четирачки Вис. Замагле ми се очи на Мартовску успомену из 1905. године. Сећам се добро: Целе ноћи ломио сам се по замрзнутим дубоким отисцима људских и сточних ногу иловичастог Овчег Поља. За моменат застајках да дахнем душом — и за кратко вреле капљице ледиле су се, па ипак морало се напред! Трећи петли требало је да ме поздраве међу својима, ако не би желео да доведем другове и себе у положај, у какав западоше четирачки мученици — јунаци... Страхотна ноћ! Успесмо. Пробудио ме шумор и растрезнио глас: Да су Цигани мрцварили и вукли по цомбастој блатњавој калдрми Кумановских улица другове моје — јунаке борце и велико мученике за одржање свести бесправног робља у овоме крају...

Тамо даље диже се Никуљански Вис, ту је одмах чувена Нагоричка зараван. Загледам да ли су наши већ тамо. Ниже се беласа у зеленилу Куманово, веле да је некада као Жеглигово било на Нагоричкој Заравни.

Испод мојих ногу диже се, надкриљујући црне кровове, бело мунаре ваксиначко. Пре стотину година чисто српско село, до последњих ратова за Ослобођење имало је још више српских кућа, а данас цигло једна и то „чивчије“ Илије, кога јединог са његовим малишанима затекосмо.

Само село личи на орловско гнездо. Одавде је полетио чувени Бајрам Ваксинчанин, вођ Кумановских Арнаута за борбу против увођења реформа у Турској Царевини, да онемогући, да се колико толико да сношљивији живот бедној раји...

Фијук залуталих зрна наговештаваху ми да ће боље бити ако ускратим себи задовољство посматрања. Сиђох.

Још неиздубан, тоциљајући се низ стрму падину, а командант позива у рекогносцирање. Ново пентрање. Више пута понављах: сваки слободан тренутак користити за прикупљање снаге; ово ми баш није требало!

Ево нас на предњој коси. — Гле, опазише нас, узвикну Чађевић.

— Јест, јест, нас гађају, допуни мајор Дамјановић, док се ја смејам мајору Катанићу, како ладно цеди кроз зубе, хватајући се за шумарицу: Луди, гађају нас 4—5. — Ако нека троше муницију, додадох. У том залелече једна граната и тресну на 50 до 60 м. лево од нас. — О, хо, ови се баш не шале, нађоше нас!

— Господо, мало заклоњеније! процеди командант пука.

Сиромах Чађевић, толико напрезања, толико залагања, при извиђању, па да не узме учешћа у борби на овоме одсеку, већ дође други да бере лаворике. По наређењу команданта дивизије, вратио се у састав свога дивизиона, још у току ноћи, а на место његово требало је да дође једна брдска

батерија, но и ова не стиже. Отуда је и проистекло, да се командир батерије, мајор Рада Јовановић, и не проучив предтерен, морао циновском снагом да ухвати у каштац са унапред, благовремено пласираним припремљеним турским дивизионом иза железничке пруге Куманово—Скопље 11. у току решавајућег боја.

По претходном рекогносцирању, а у духу заповести команданта дивизије, да се пук овде задржи, и осигура простор од гребена Ваксиначке Косе, огранка Језерске-Планине, па до Коњарске реке, и ухвати везу са 1. пеш. пуком „Кнеза Милоша Великог“ командант изврши овакав распоред: а) Десни одсек од с. Ваксинца до Слупчанске реке 4. батаљон, с. Ваксинце до Коњарске реке 1. батаљон, 2., 3. бат. митраљеско одељење и полска батерија у резерву с тим да се одсеци одмах утврде.

И поред присуства турске артиљерије, башибозлука, коњице и т. д. ни један од нас и не наслућиваше да ћемо овде водити крвави бој — решавајућу битку. Сви рачунамо на некакав моментани застанак док не издебушују остале снаге.

Уљуљкивани дивним мислима, на брзо потражисмо одмора, и да не беше кише, те да нам набујали поток не припрети да однесе наше нахерене платнене кућице, осећали би се као на дому, а не да смо пред чељустима уциљених топова. Оно неколико зрна убачених више митраљ. оделења изазва само смех и шалу, када је капетан Вићентијевић морао да гребе на супротну страну, вртећи главом и шапатом помињући нечију нану: „Знају место, оценили одстојање...“ И, на велику жалост, што никако да опрости, јаловице остадоше на ражњу, да се саме пеку!

2. 10. Октобар.

Мутно јесење рано јутро, ваздух пун влаге; и удоље и гребен у магли, која се местимично диже, као завеса, да се одмах понова спусти. Као да се и само небо сручило на главу, груди, једва се и тешко дише. Наређење, да ће се и данас остати на истом месту и да се продужи утврђивање, учини још тежом целу околину. Нада, да ћемо се бар данас кренути, ишчиле. Косе, на којима су предњи делови за осигурање пука, као и главни положај за борбу живо се утврђују.

Очекујући да стигне комора, а и да бих себи створио сношљивије стање, пођох да разгледам детаљније цео положај, у колико ми магла допушташе.

Од главног била Црне Горе „Кара Дага“ одваја се један комплекс неправилне формације под именом Језерска планина. Узимајући у главном правац С. З.-Ј. И. испресецан р. Липовком и Слупчанском по правцу С. И. и са И. Ваксиначким потоком. Ту између Слупчанске реке и Ваксиначког потока, требало је примити борбу у случају потребе.

Кључ положаја је Коњаре, на десном крилу. Ту је главнина предстраже под командом капетана Ценића.

Предтерен испресецан јаругама стрмих обала, које допуштају приближавање до јуришних одстојања. Косице местимично обрасле габровом и кленовом шумом, а на главном положају ретком храстовином.

Лево крило много блажије, почиње са косом испред самога с. Ваксинца, где је и гробље, па у брзо прелази у питому равну Коњарске реке. Испред овога крила врло благе косице као нарочито подешене да се покрети могу потпомагати и пешадијском ватром. Утврђивање на левом крилу ишло је врло лако, и у ова доба, већ бејаху израђени стрељачки окопи за стојеће стрелце, добро маскирани и са чистим предтереном. На десном крилу због камењара много се теже укопавало.

Позив командантов прекиде ме у осматрању како положаја тако и целокупног распореда. Хлебац и кувано јело већ се у велико делило. Људи расположени. Стање здравља одлично.

Магла се поче дизати; сваки жељно очекиваше светлости.

Наскоро забрујаше и топовски пуцњи. Све оживе. Командант предстраже телефоном јавља: о борби која се води у правцу Нагоричана; испред себе има по извештају предњих делова башибозлук — Арнауте, помешане са низама (ценећи по оделу).

Са левог крила пристиже извештај: У правцу Бедиња виде се густе непријатељске колоне, правац покрета: Бедиње-Куманово. У долини Липкове реке три артиљериске групе. Спољне патроле наишле су на отпор пешадијски.

Са главног положаја, на који понова изађох, видим више колоне које подилазе Г. Коњару и К. 650. Са друма Скопље—Куманово почеше избијати дуги низови лако покретљивих возова. У први мах изгледаше да је коњица. Наскоро према нама потпуно отворено отпоче пласирање топова фронтом ка левој главној колони наше дивизије. И док се све обручи ка Истоку, ми бејасмо везани за положај као за тарпејску стену.

Испред положаја нашег, колико допушташе предтерен, види се неко у први мах неразумљиво кретање, маневровање, но мало доцније видим да су хтели просто да нас лише покрета. Ваљада су рачунали да је и ова колона далеко јача, но што у ствари бејаше.

Вратих се да предложим команданту, да би требало извесним делом да заузмемо јужне крајње косице од Ваксинца, сматрајући да је и то у духу добијених наређења; а, много ћемо више добити, ако својим покретом ангажујемо нешто и према себи. Чисто се бојох да нећемо ми имати с ким да се бијемо — све оде тамо. Први пут зажалих што сам везан — у резерви.

По који прамичак магле поче понова обавијати главни положај; небо се јаче тушти, само је Исток озарен. Топовски

пуцњи учестапе. На једном почеше зујати као рој пчела пешадијска зрна и више наших глава. Мало изненађења!

Капетан Ценић јавља: „Испред прихватнице № 1 чује се дрека, јака је пуцњава. Упутио сам патроле за право стање. Магла јако смета.“

То беху алачући Арнаути, који се користили маглом и дрско привуки до самих стрелаца, али их ови, вечно будна стража, љути граничари дочекаше бомбама и брзом палбом, те им ни урликање није ништа помогло. Не задовољавајући се само очекивањем, беху упућене патроле на целом фронту предстражног распореда. Прихватница № 2 упути једну patrolу у јачини 1 каплар и 6 редова. За дивљење је са колико самопрегоревања, одлучности и разумевања би вођена ова patrolа по скоро потпуно непознатом земљишту кроз саме Арнауте! Пробише се кроз непријатељске предње делове, обиђоше резерве, рассмотреше распоред артиљерије и тек при повратку — непријатељ их осети. Алакнуше са свију страна. Вођ нареди повлачење. У том пристиже један вод турских коњаника. Јунаци — горшатаи, клекоше, разлеже се писак брзометке претурише се коњи и јунаци, чу се „Вај!“ „Алах!“

„Напред!“ командова каплар Светозар Степановић из Разгојне и паде. На своја широка плећа пребацивши га, див Милован Кулић из Статовца, пође. На једном поклуче. Пребише му ногу. „Напред, браћо, носите извештај командиру, мене уједоше!“ крикну и наднев се над својим вођом, као соко над соколићем, шчепа брзометку... Зацикта љута. Паде један, други. Устукнуше Арнаути запањени чудом. Крете турски офицер, паде и он... Сироти Кулић, свише га са свију страна. Танка брзометка брекће у окрвављеним соколовим рукама. Арлукнуше брзоноги Арнаути, дођоше на 50, 30 метара. Паде... 4... 5... Кулић сав у крви, последњим напором дивовске снаге уздиже се, прислоњен на младу брезу, отпрати још једног Алаху. Изрешетан сав и — последњи замах и прште мозак устремљеном непријатељу. Преко мртва Турчина паде витез Кулић.

Слава ти, Кулићу!

11 часова. Пушчана палба све јача, интензивнија; магла причини да се предњи делови пре времена повуку на главни положај, и не осмотрив јачину непријатеља, који напада. Арнаути у маси, са низамима, кидисаваху на десно крило главног положаја. Поручници Цветковић и Првановић, присебношћу и личним самопрегоревањем успокојивши поколебане, када им непријатељ подиђе на 50 м. узвицима „Ура“ кренуше на јуриш. Затрешташе бомбе — и дивљаци куд који. 4. батаљон овлада понова предњим тачкама. Једновременно са њиховим испадом с десног бока потпоручник Симон Ђорђевић и наредник Љубомир Динић врше јуриш уз громовите узвике „Ура!“ Арнаути збуњени повлаче се у неред, како ко стигне. Даље гонење

због испресецаног терена, јаке магле не предузеше, и то спасе ову бесну руљу те измаче силном замаху.

Према левом крилу непријатељ се задовољавао само покретима, развијањем ван домета, али не предузимаше ништа озбиљније.

Непријатељска артиљерија периодично засипаше својим ватреним куглама целу просторију, но без икаквог ефекта. Због сувише високог распрскавања, или удара у земљу без дејства, само навикаваху наше људе, да им артиљерија не може ништа, и то баш онај род оружја, који тако силно кида нерве, раздира душу... У истини, ово бомбардовање положаја, без икаквог резултата причинило је да смо сутра дан могли кроз громовске треске шрапнела, бесомучно да надиремо — надиремо без задржавања.

Са обзиром на целокупну ситуацију, невероватности да ће се непријатељ смети да лати продора долином Коњарске р. између леве главне колоне и пука, као и много осетљивијега десног крила, командант упути и 3. батаљон око 12^{1/2} часова на Коњаре.

По подне отпоче јака артиљеријска борба на целој фронту, а нарочито на линији леве колоне наше дивизије.

Сунце разби маглену завесу и засија у пуном сјају као да и само хтеде да загледа, како се две јуначке војске хватају у коштац и крве.

Са батаљоном и митраљ. одељењем заузмите ону главицу, као резерва, узвикну п. пуковник Ристић, када му са десног крила јавише да непријатељ обухвата и Коњаре, показујући ми руком камену пирамиду на левој обали Ваксиначког потока. За трен ока бејаш горе.

Какав величанствен и при том језив призор. Видим густе, збијене масе, како неравнинама подилазе својим предњим линијама развијеним према положајима леве дивизијске колоне. Нестаде ми даха; срце да пробије груди. Ух, наши их не виде, крикнуо бих, полетио, скочио са стене! На једном бљуну оркан, одпоче електрично севање из топовских чељусти наших батерија; почеху се низати мале беле доптице, које се извијаху у праменове више глава збијених маса, громовни урлици... видим застој у маси, нијање, колебање... окретоше леђа, понова напред, опет назад... чисто се коса диже... — Ах, кад бих мого да полетим! Зашто ме везаше? Никада више у резерви! Седам, скачем, да опет седнем. Предамном на десетак км. 40—50 оруђа непријатељских светлцају и грме. Пратим и оком и душом, целим бићем, страховит бој.

Распрскавање непријатељских шрапнела све ближе. Непријатељска батерија у галопу мења положај у напред! Шта, да наши не одступају, упитах се. Не могу више, загњурих главу, заклапам очи. Сетих се мука оних Срба Сремаца, када посматраху бој на Мишару 6. августа 1806 год. а не могаху

да помогну. Сада разумем узвик: „Помоз' Боже, јаднијим Србима!“ Одједном ме трже узвик: „Тако! Тако! Удри! Удри! Живела наша артиљерија!“ Спочих, погледах у своје, из успламентелих хиљаду очију видим куда циљају. Турска батерија која је променила положај сва у ватри, ни да зине... Отпоче повлачење Турака. — Боже помози! Удри! Удри! Проламаше се из хиљаду грла.

— Мир, мир, доћи се ред и на нас! Умиравих успламентеле војнике.

Турска артиљерија пласирана на позадњим положајима убрза дејство. На два места могло је да се уочи да имају „лажних“ батерија. — Сироти, рекох, „добри“ ученици немачке школе, мишљаху ваљда, да ће нас обманути; но, труд им бејаше узалуд! Наше батерије дејствоваху, ал не на „лажне“ већ на „праве“, а како прођоше видосмо сутрадан.

Сунце се поче губити иза оштрих гребена Језерске Планине, када ваздух цепаше још по који артиљеријски пуцањ; и, тек сада, почех да се занимам својим. На фронту положаја мога пука води се још борба, али је изгубила много од своје интензивности. Наскоро добих наређење да заузем место где бејаш раније. У заклону иза гребена наредих да се вечера; за самом вечером залутало тана нађе Милију Милошевића из Мужевића. Па зар да човек не верује у судбину? Шта је коме суђено!

Мрак се спустио; на бојишту зацарио мир. Ордонанс јавља да резерву доведем код 1. батаљона. Изврших. Услед неактивности патрола, по повлачењу Турака, изгледало је да се спремају за ноћни напад. Одсуство логике! Но у рату се дешавају и немогућности. Тек се вратих на своје место, око 11 часова, када поново загрме на Истоку. Периодично, кад слабије, кад јаче, светлио се Исток по дубоко црној ноћи, као да ће се сунце родити, и, да није грмљавине и тутња земаљског — могао би се човек и да превари, али овако видим да се бије ноћни крвави бој око Никуљана, Нагоричана — ту на родној грудви — старо Жеглигово-Бега Костандина, побратима Краљевића Марка, који заједно падоше, баш на данашњи дан — 10. Октобра 1394 год. на Ровинама, као васали турски, у борби противу влашког војводе Мирче. „Нека Крст победи, па ма ја први данас пао“ јасно звуче и данас још последње речи највећег јунака нашега народа Краљевића Марка...

*

1. чета, 2. бат., под командом капетана Милана Димића, као десна побочница, дерући гребеном Кара Дага, водила је огорчену борбу са Арнаутима у ово доба код с. Челика испод Островице. Арнаути, осioni и обесни над ненаоружаном рајом; подмукли, када треба витешки ду се ухвате у коштац — из заседе дочекаше храбре Прокупчане...

Благодарећи умешности и неустрашљивости поднаредника Радована Драгићевића, из Доње и Глигорија Младеновића и каплара Јанаћка Јовића из Горње Речице; редова: Борисава Милосављевића и Милана Јосимовића из Прокупља, Андреје Ђорђевића из Ресница и Александра Тодоровића из Вукање-Арнаути беху натерани на бегство. 17. заробљеника, оружје и муниција остаде као плен победиоца — на жалост, то беху нове наше српске брзометке. Ко ли носи за ово грех? Кога преварише да их наоружа нашим оружјем, да би га противу нас и употребили?

*

Пук је на данашњи дан изгубио: Погинулих: 1. поднаредник, 2 каплара, 8 редова; рањених: 2 поднаредника, 3 каплара, 25 редова.

Непријатеља, колико се могло наћи, било је 67 мртвих. Утрошено 11.800 пушчаних метака.

* * *

Доцније сазнах да је Врховна Команда наредила, што се данас остало на месту и утврђивало. На Моравску дивизију нападала је XIX. пеш. дивизија из VII корпуса Фети Паше. Сви ови напади, који су се одликовали живошћу и храбрим испадима разијали су се о челичне груди Мораваца, те је борбени фронт Ваксинце—Табановце—Четирице остао на своме месту.

Делимичног успеха имали су Турци више ка левом крилу Армије према Дунавској дивизији I. позива. Борба, коју су делови ове дивизије водили — нарочито VII и XVIII пук — пре подне била је ужасна. У подне у најкритичнијем моменту узима живог учешћа и Моравска дивизија, нарочито њена артиљерија, те привукав на себе дотле концентрисану ватру на Дунавску дивизију, овој олакша положај, те после крваве борбе са најразноликијим нијансама дефинитивно заустави непријатељско даље надирање око 3. часа по подне. После периодичног мировања од три часа, Турци жилаво продужавају нападе од 6 часова вечери до 2 по поноћи, али без икаквог прогреса.

Тако је отпочела за нас случајно сјајна Кумановска битка, која донесе ослобођење Старе Србије и Македоније, јер су све околности говориле да ће Турци примити битку на Овчем Пољу, или на Брегалници.

Изгледа да је план за битку Врховне Команде Турске промењен у последњем моменту вероватно под утицајима оних који у главном и имаћу команду у својим рукама. Да нападом почасним на I. нашу Армију пре но што издебушује II, која је и иначе слаба, и III. — потуку I и одбаце је у кланце долине р. Пчиње и Мораве и натерају је на борбу у повлачењу, а себи огарантују пут на Софију и једновременно Србију.

Откуда је ово и настало.

Ево, да видимо шта вели Анри Барби, коме су стајали на расположењу подаци из наше Врховне Команде: „Још у јутру 9. октобра подаци о непријатељу били су штури. Коњичка дивизија напуштајући с. Бугариње, као Армијска претходница избија на Нагоричане, за њом следеју пешадијске претходнице XVIII. пука.

Патроле коњичке јављају различито: док једна јавља да се непријатељ утврђује на Овчем Пољу; друга, по исказима мештана, да је главна непријатељска снага јужно од овога; трећа, да јака турска снага са артиљеријом бивакује код с. Живиња.

И ако интересантне, ове информације не могаху дати никакву идеју о покретима турске војске и не допуштаху да се предвиди оно, што је требало сутра да се догоди. Срби не вероваху у неизбежност борбе, и ноћ 9/10 наступи, после марша од 40 км, ћутање се распростре над њиховим логором.

10. у 7 часова изјутра паде ситна киша. Официри штабни са платоа разматрајући предтерен својим двогледима, приметише у правцу Зебрњака на неколико километара покрет јаких снага.

Наскоро опазе линије претходница густих колона, које избијају са Овчег Поља, крећући се ка српском левом крилу.

Ове трупе као да су из земље поникле. Оне су морале ноћу убрзаном маршем да се крећу, да би у зору нападе Младо Нагоричане. Као да турски ђенерали поуздано знају слабу тачку I. српске армије.

Српске коњичке батерије одмах заузеле положај изнад села, док II. коњички и један део IV. груписаше се на Црвеном Брегу, а III. оде на Вакуф ка Зебрњаку.

Комите у селу Бузина образују крајње лево крило про-тику виси Голубица, који су већ Турци заузели.

Наскоро претходнички батаљон XVIII. пука упусти се у борбу. Борба отпоче.

Под заштитом овога батаљона, неколико топова Дунавске дивизије, пласирани полукружно у једном теренском угибу на путу Куманово—Егри Паланка, отворише ватру на турске колоне, које се спуштаху ка Зебрњаку. Око 10 часова борба се развила свуда. Међутим, једна коњичка патрола баш тада јавља да су то непријатељске трупе, које се повлаче ка Куманову, после претрпљеног пораза од II. Армије ђенерала Степановића. Овај извештај био је скроз неистинит, али када је примећено било је доцкан.

Турци су нападали са таквим бесом да би чак и артиљерија пала у њихове руке, да није командант Дунавске дивизије, обавештен о тешком стању, наредио да се XVIII. пук развије за борбу.

Српске трупе, незнајући о снази која је пред њима, бориле су се случајно, али са изврсном енергијом. Време је пролазило. Да ли ће моћи до краја да издрже?

Турци непрестано наступају. Сви њихови топови грувају, а шрапнели им се распрскавају над редовима српским, који се делимично почињу да стишавају. Из ових редова рањеници се издвајају, заморени војници несвесно им следеју. Они се не журе, они не беже, они иду полако. То су остаци од чета.

Упитани они не одговарају. Њихова надчовечанска отпорност уништила им је мозак. Крећу се као у сну. То је нагон, који их тера да се склоне.

Један официр је међу њима. Он пуши, гледа оне који му говоре, али он не чује и не види. Војници, подофицири и официри не разумеју се међу собом. Куда један крене, други му следеју. Полако, постепено се повраћају. Турци продужавају да наступају. Да ли ће бити пропасти?

Нема више команде. Отпор је сведен на лични, појединачни. Бори се до исцрпљења, пада. Гађало се на 1200 м, затим на 800 м. Не употребљава се више задњи нишан.

После једног часа коњички митраљежи пропалоше на Црвеном Брегу. Тамо су српске трупе потучене и фронт беше изнемогао...

Тада изненада, оштар звук који пара надвиси борбену хуку. То су добоши, они не лупају, они звижде, а њихов позив, који срце пара, као да говори: „У помоћ! Појачање!“...

Кратки и узастопни против напади предузети личном иницијативом нижих старешина имали су успеха. „У току једног од ових, Турци истакоше белу заставу, и кад се прве српске трупе приближише, пуцали су стојећи.“ Тако је погинуо поред многих и командан VII. пеш. пука потпуковник Александар Глишић.

„Турци хтедоху ду пробију пошто пото лево српско крило, нападаху бесно неколико пута, но око 6 часова по подне њихова снага беше исцрпљена и повукоше се на своје прве положаје.

Напад предузиман ноћу против десног крила би одбијен ватром и ножем...

Гађање артиљеријско било је тако успешно да су изјутра пешаци јурили да љубе топове на положају.

11. октобра. I. Армија предузе нападе својим десним крилом и центром, ангажујући још и Дринску дивизију I. и делове Дунавске и Тимочке див. II. позива.

Турска војска одупирала се упорно до подне, али после подне обузета паником попусти.

Јачина снага: Срби: 5 пешадијских дивизија и једна самостална коњичка — свега 103.000 људи. Турци: VI корпус Битолски (Цавид Паша), VII корпус Скопљански (Фети Паша) сваки по три дивизије; 2. дивизије V. корпуса Солунског (Кара-Саид Паша) и 30.000 добровољаца Арнаута — свега 110.000 људи. Српски губитци достижу до 5000 мртвих и рањених. Турци су оставили 120. топова, много кара пуних

муниције, магацина напуњених пушкама, муницијом и храном, сву своју комору, 32 понтона и т. д.

3. 11. октобар.

Поноћ је. На нашем фронту мир. Командант пука тражи место да се и сам одмори. Тишину црне ноћи прекида на Истоку жива пушчана паљба, прошарана убрзаним топовским треском и једноликим тиктарањем митраљеза — и опет мир, тишина! Не може да се спава, непрестано мислим: што ће бити, биће сутра! Често зацвили телефон. Командант 4. батаљона јавља „стање исто“. Командант 1. батаљона извештава: „Чује се непрестани тутањ возова, писак локомотива код Кумановске станице.“ Замишљам: или је евакуисање или довлачење нових снага; зашто остајемо неактивни; зар не би могли отшкринути завесу; зашто остати у току целе оловне ноћи у мраку незнања; зашто не би гурнули бар до станице; зашто се држати слепо заповести, које често базирају на другачије стање, но што се сада јавља пред нама, на очима нашим. Је ли ово „иницијатива“ потчињених, или је то само доктрина за школу, али не и за рад. Зашто? ... Прекјучерање „луда“ нагони ме на ћутање, мучење ... Од сна нема ништа. У неко доба пред сам расвитак чујем неко тетурање око шатора и гласове: „Овам! Овам!“

Ордонас дивизијски. Скачем, набрзо читамо гутајући: „Заповест команданта Морав. див. I. позива 11. 10. 1912. у 1 час пре подне. Нагоричане.

Непријатељ, који је јучер — 10 — напао на Дунав. и Морав. див. I. позива, одбијен и одбачен ка Куманову.

II. Армија продирећи преко Криве Паланке заузела Страцин.

III. Армија заузела Приштину. Наша I. Армија продужиће данас у 6 час. пре подне наступање ...

Морав. див. I. позива правцем Куманова, на линију: Дуга Њива — Ново Село.

За десним крилом Армије као резерва Тимочка дивизија II. позива.“

На основи горњег командант дивизије, пуковник Илија Гојковић, наређује:

„Коњица: Командант капетан Вемић. Правац: Сопот-Слупчане — Оризари — Манастир Матејић. Покрет у 6 часова.

Десна колона: Командант ппуковник Владимир Ристић: Правац Ваксинце — Опаје — Ропалце — Дуга Њива полазак у 6½ часова.

Самостална колона: Ппуковник Иван Павловић из Сефери на фронт Манастир Матејић, одржава везу са десном колоном“ ...

Има времена до почетка дејства али од одмора више ни речи. Да попијемо бар што топло. Око димљиве ватре сркућемо чаја. Разговори, предпоставке, нагађања. Испричах како је Бајрам Ваксинчанин, вођ Кумановских Арнаута, у прошлом столећу, да омете извођење рефорама у Турској, — којим променама мишљаху ушкопљеници са Босфора да даду спасоносног елексира трулој лешини, — крену са овог места и фанатизована гомила, да задржи неправедно заузета родна поља и богате шуме, имађаше у почетку успеха, али за кратко. Код Капланове бање сусрете их Јумер Паша и разби као сапунски мехур. Веле да се половина подлашила и разбегла од топовског пуцња и пре самог судара ...

Ето шта вам је маса, гомила! Зато овим дивљацима гвоздену песницу! ...

Тек је зора зарудила, у долини тешка тишина, као пред буром на мору, а командант наређује:

„2. батаљон у предходницу правцем Ваксинце—Дуга Њива. 4. и 1. са предстраже, а 3. са главне линије, у главнину, ако ситуација другаче императивно не наређује. У том случају 4. батаљон продужује надирање гребеном, а 3. за 2. као пуковска резерва.“

* * *

Сунце баца прве зраке и чаробно злати врхове планина. На Никуљанском вису и Нагоричкој Заравни ломе се бесни урлици, земља подрхтава ...

Срце у пространим грудима радосно подрхтава, душа да успрхне, осећање пријатно разлива се по целој телу, а жеље и жудње, што ће најзад доћи, неизмерне ... Колико среће и части у овим судбоносним тренутцима бити командант претходнице! ... Подрхтавам. Подузела ме детиња радост. Нестрпно загледам часовник сваког минута. Трчкарам око својих драгих Топличана и Косаоничана ... Видим како им очи пламте и као да чујем: Хајд'мо!

Скачем у седло и смешећи се обухватив све, довикнух: „Ко је соко шири крила и потражи своју ђедовину!“

6 часова. Прснуше патроле.

„Збогом, г. потпуковниче, и ако полазимо од Ваксинца, не ћемо бити „Бајрами“! „До виђења! Пазите!“ — чух за собом ... „Наумовићу, где је Чађа изабрао положај“; — прекида ме у полету, окупан и зноју, мајор Рада Јовановић, који је са својом 5. батеријом требао да смени Чађевића. „Овде и тамо напред иза косице код гробља. Пази имају одстајања! и одјурим у галопу. Последња кућица, пред њом онај једини представник с. Ваксинца, Илија. Илија, упитах, јели тамо Опаје, Ропалце? Показа ми руком: „Туј!“ С лева војници 1. батаљона довикује: „Сјашите, ту су Турци!“ Наједном: једна, друга, трећа граната зајауче више наших глава, поред нас самих. Илија

урлукну и зину од чуда, ја се смандрљах с коња, добаких узде ордонасу и нехотице укнух.

Прште ћерамиде, нахери зе кућица, лете гране, преврћу се стабла, наста пљусак шрапнелских куглица, лево и десно напред и назад избијају вулкани — бес, лом! „Магла паде од неба до земље... нит' се види небо ни облака!“

2. чета десно, трећа лево, 4. у батаљ. резерву за десним крилом, командовах. Ордонаси прснуше. Предње оделење — вод потпоручника Драгољуба Петровића, јурну у бес. Без јаука пада храбри Петровић. Под водством јуначког поднаредника Ђорђа Милачића као на крилима полети вод даље напред кроз страхоту, кроз смрт. Зацвилише брзометке, паде и Милачић.

Илија, прикован као статуа, узневерено гледа. — Иди! рекох, али му у тај мах прште мозак, пошкропи ме врела крвца последњег Ваксиначког роба и мученика. Слава ти, Илија!

Из моје позадине отпоче топовско убрзано: да-дан, да-дан! Запишта ваздух. И, хвала Богу, чим се наши јавише, курталисасмо се турске артиљерије. Зрна пиште високо горе као светле биљарске кугле, тражећи се за судар. После овога оркана, пушчана зрна, која облетаху као осице, изгледаху ситно, мало, ништавно. Предамном се указаше зелени фесови, прошарани белим арнаутским кечетима. — Напред! Напред!

Под бесомучном навалом храбрих Косаоничана предњи непријатељски делови јурнуше трком назад без икаквога реда. — Напред! Напред! Турци беже! Лица унезверена, заћутала у први мах под топовском риком, оживише, озарише се, очи усјахташе. Срце, које не чух, од једном да пробије груди, набрекла цела снага, подрхтавају удови. Напред! Крв јури у главу, осећам је, груди се надимљу. Лево и десно преко врзина, јаружаца, ровића, скачу моји Куршумличани, као да би јелена достигли! Испуни се она Ненадовић Алексе:

„Бе с' удесиш удри се с Турцима.
Бе га сретнеш ту га и тамани!“

Делови XIX. пеш. дивизије из VII. корпуса, под командом, осивног и гордог Фети Паше — пре рата турског посланика на нашем Двору — окретоше леђа. На линији прихватница, ојачани у унапред спремљеним окопима, под грубом и чврстом руком својих официра, покушавају да задрже бујицу. Али да ли има силе, која ће зауставити поднаредника Димитрија Перовановића, који као кобац на тројицу кидише и двојицу убија а трећи му бежи; каплара Миљурка Перића, који не уме главе сакнути; каплара Војислава Рајчевића, који гађа као на стрелишту и ако сав изрешетан; каплара Љубомира Коковића, који вија четворицу и поднаредника жива доводи; каплара Филипа Прибака, Светозара Паризановића и редова Богдана Ђорђевића који, рањени, у крви, знају само за „напред!“ Каплара Спасоја Милиновића, Цветка Павловића; Саватија

Миљковића; и, редова: Љубомира Судимца, Милана Станојевића, Богдана Јавановића, Милорада Антонијевића, — јунаке без страха и мана и даље редом — све бољег од бољег. Ко ће саломити верно срце редова Саковић Јована, који грудима својим штити рањеног водника свога? Ко ће одолети овој сили витезова? С почетка артиљерија с времена на време обаспе ми цео борбени поредак ватреним куглама. Чисто нагони да се, презирући пушчану танад, бацимо све ближе и ближе њој, да је угушимо својим грудима.

3. чета под командом капетана Даскаловића на блиском домету артиљерије. На једном загрокташе плотуни. — „На 1100 м. у непријатељску батерију!“ пишти глас одважнога поручника Драгољуба Зарића. — На 900. м у непријатељску батерију цичи соко наредник Милан Митровић. Један, други, трећи плотун — и батерија умуче. Опет напред! Десно се ори глас капетана Бошка Тоскића: „Србине, гађај, 500 м!“

9¹/₂ часова. Десно крило капетана Ценића заостало због силних тешко савладљивих јаруга и јакога отпора читавог непријатељског батаљона, који је у окопима, и подмуклих а сујетних Арнаута. У томе почех да добијам десну бочну и леђну ватру. Командовах: 4. чета десно! На мах отпочиње лакше дисање; остаје само продор напред. Млади симпатични капетан Љубомир Најдановић паде, диже се и понова паде. Злосретно непријатељско танад размрска му ногу.

Чете 4. батаљона почеше наизменично надирати с косе на косу.

Чу се и непријатељска ватра. — Добро је! Напред! грмнух. Лево на правцу 1. батаљона отпоче интензивнија ватра. Стрелачки строј избија на висину моју. Турци у скоковима чисте и леви бок.

Надира храбра 1. чета 1. батаљона под капетаном Ненадом Јосифовићем. Водник потпоручник Милован Милорадовић хтео би да се што пре ухвати у коштац. Сустиге га из 3. чете 1. батаљона потпуручник Душан Симић и Ђорђе Поповић који рањен пада за узвиком: „Напред, браћо!“ Пред батаљоном као дивови јуре неустрашливи поднаредници: Јован Илић и Видак Копривица; каплари: Цветко Стојановић, Милан Младеновић, Лазар Миладиновић, Милутин Анђелковић, Миладин Стојановић, Јован Сакановић, Вељко Ценић, Гаврило Илић, Јосиф Митић, Александар Крстић, Благоје Ранђеловић, и редови: Стојан Нешић, Јован Наташевић, Милутин Јокић, Ђорђе Благојевић, Петроније Станојевић, Миљко Томић, Урош Илић, Тиосав Лазовић, Јоксим Илић, Васил Миљковић, Славко Ристић, Тома Јанковић, Михајло Ђурић, Томо Ђорђевић, и још многи набројати се не могу.

Наскоро и 4. чета из батаљоне резерве улеће у крвави бој.

На челу храбри поручник Тодор Аћимовић и редови Стеван Делибашић и Милосав Ковинић.

10 часова. Турска артиљерија у последњем ропцу блује ватру. Још један замах, још један налет, па ћемо на топ! Ко пре!

Из пуковске резерве — 3. батаљона, храбри командир 1. чете капетан Михајло Васковић упаде као из небуха. Чух команду: „Брза палба 400 м.“

Непријатељски топови умукоше. Видим тетурање. Безоблична турска маса око топова као да дрхти, миче се, тројица се извлаче, прилазе још јединим двома запрегама; коњ пада, паде и војник, још двојица само кобрљајући се око коња јашу, и побегоше ови последњи јадни остаци од 9 топова за запрегом!

Пешачка заштита топова у последњем очају напреже се; брза магацинска али неуциљена ватра зуји као рој пчела... Али нема силе, нема ватре, која ће зауставити потпоручника Василија Живковића, наредника Димитрија Тошића, каплара Војислава Моговчевића, редове: Александра Благојевића, Алексу Миленковића, Александра Миладиновића и остале лавове. Ови као живи огањ, који пржи све, у налету једном са громовним узвицима „Ура!“ упадају у ровове које непријатељ, губећи се правцем између Режановца и Лопата, делимично успева да напусти и ко истраја до краја, жалосна му мајка!

Резерва — 3. батаљон — заклањајући се јаругама, делимично задоцни. Мајор Катанић бацивши 1. чету, пође и сам. 2. чету капетана Владимира Макојевића хладнокрвно упућује на правац витешки ађутант, поручник, Милорад Стефановић. На челу млади, потпоручник, Никола Филиповић, са узвиком: „За мнош, браћо!“ Као некада Васа Чарапић при нападу на Београд. Вод његов у свој сили гурне за својим вођом преко косице. Али несреће! Турска артиљерија у последњем ропцу баци десетак зрна. Косицу обави дим и прах. И, „Дивне жртве видим на гомили.“ Слава ти, млади, Филиповићу!

Лево гурају низови силних стрелаца под командом храброга мајора Милосава Дамњановића, њему као да не беше доста, и зле коби! Једно, одмах за њим друго зрно и рањени соко оста без крила. Команду прими капетан Симовић, који младалачким жаром занет, оде у правцу Бедиња без предаха.

10.10 часова, ја сам на последњој косици која се благо спушта ка савијутку железничког пута, иза кога зјапе обрушени, крвљу пошкропљени, мозговима запљускани, нахерени турски топови. С десна избија један с пушком о десном рамену, безбрижно савијајући цигарету као да је пошао на свадбу. Ту је требало да избије чета капетана Тоскића. Рачунајући да је његов војник, упитах га: „Шта је са командиром?“ Одговори да је он из 1. чете 4. батаљона, и да је служио за везу. — Па где ти је батаљон? — Ено горе бију се још, а ви их отерасте! Тога часа, као из небуха, више наших глава, удаљено не пуних стотину метара, око три стотине аскера — последња отпорна снага — у гомили „Трче с главом плота

прескочити, не бил' когод жив измако' отле“. Гони их „вечито хладан“ капетан Сима.

Дај пушку! крикнух. Окинух. Пушка укочена. Одјекну први, други, трећи четвртог нема, несташе и Турчина, 2 зрна у леђа није могло да поднесе. — Еј, веселниче, Војиславе Денићу из Бадњевца! Ухватио си вежу са укоченом полуиспражњеном пушком, прошавши пред непријатељем! Колико хладнокрвности, колико веровања у своју силу и моћ! Још једна брза палба на одступајуће делове и бојиште замре за тренут.

11.20 часова. Командант пука наређује да се борбени поредак задржи, понова формира, изврши попуна муницијом.

Лево и десно, напред и за собом видим обезглављена телеса, разбацане удове, радробљене груди, просуте мозгове, крв... крв... крв! И у тој страхоти, у тој пустоши — о, велика, српска, племенита, душо! — пресамићене прилике својим првим завојем превијају Турке рањенике и запајају водом из својих чутурица, као на Косову-Косовка девојка...

Назад код села Лојана окрвављена гомила заклопљених очију, уста роморе: „Да ли наши уђоше у Куманово?“

Вредни млади лекари Сотир Андрејевић и Влада Маринковић, уносећи и душу и тело, превијаху саломљена крила соколова. Где — где по који шкргут зуба и процепљени глас: Сеци докторе! указујући на руку, ногу. Један наслоњен на стену, крваве деснице, левом здравом приклапа очи другу лево до себе. Моли болничара да извади из његове упртаче свећицу и запали другу који умире, јер он сам не може. — Јеси ли само у руку рањен? пита доктор. — Мало у врат, леђа и руку, одговори. Међутим са врата и леђа зјапе четири ране; рука у рамену радробљена.

Нехотице се отрже: Дрхти, полумесече, силна је рука која те гони!

Подне. Сав задуван стиже командант. — По Богу, брате, осташте л' живи? — Живи и весели, одговорих. Видите ли гребане код Бедиња — Узунцове?

Лево у долини густе стрељачки низови као поплава запљускују правцем железничког пута. То је XIV. пук II. позива. Излази на нашу висину, мешајући се са левим крилом, цепа 1. батаљон и овај оде на Бедиње. На мах две турске батерије осуше их страховитом палбом. Како тешко пада само посматрање! Ено удари у стрељачки строј. Паде један, диже се, окреће и загледа где удари, понова напред!

Какво је ово чудо?

Под шрапнелским пљуском све напред и само напред. „Браво Тимочани! Ал' ови гурају!“ Но на крају крајева артиљерија убрзаном ватром задржа ово величанствено надирање, дочека их и пешадијска ватра. Застадоше.

„2. и 4. батаљон у први борбени ред; правац западна ивица села Опаје — Узунцова. Други служи за правац, четврти десно.

Трећи за средином. Батерија на заузети положај. На извршење!“ Издаје наређење потпуковник Ристић. Командовах: „Командири напред! Друга и четврта у први борбени ред, — правац показаш руком. Друга служи за правац. Четврта десно. Трећа за другом. На извршење!“

Предахнули људи, поткрепљени, свесни успеха, подскочише. Милина је било видети са каквом се брзином, лакоћом веселошћу низаху стројеви. На висини села Опаје јури у сусрет десетак становника, машу убрусима: „Живела браћа, одбегнаше Турци!“ Сузних очију позивају нас у село. И, док више Бедиња и Черкеског села грме заштитнички турски топови, ови лете у загрљај својој браћи.

Ево нас у висини с. Отље—Лопате. На једном на левом крилу испред стрељачкога строја убрзана паљба. Неколико војника вероватно из турских заштитничких патрола.

Тоскићу, једну десетину, по могућству, да се који жив ухвати, наредих. На једном као кобац полети редов Илија Ђорђевић са речима: „Молим вас, г. капетане, пустите ме да вам жива Турчина донесем!“

Њега као да је дирнула слава силнога Коковића Љубе, који зароби поднаредника. — Добро иди! рекох.

Одјури. Заталаса се шаша кукурузна, нестале га. Пуцњи све ређи. Сусрећу ме после десетак минута. „Убисмо двојицу остали побегоше“, рапортирају; Илија из 3. чете рањен.

Још неколико стотина метара и бејаш заустављен. Апсорбован стањем напред нисам ни обраћао пажњу на позадину. Измако сам прилично напред. А зашто и не бих, кад Турци беже? Косо десно и нешто назад од с. Слупчана између с. Оризари и Липкова пустила се коњичка колона. У бесном галопу, секући стрме гребене Ваксиначко—Слупчанске, јури да јој плен не умакне. Губи се у зеленило око с. Отље. Жалим, што не могу батаљон снагом коњских ногу да бацам на Узунђову. Патроле избијају на предње косе. На хоризонту види се некакво неразумљиво кретање турске коњице, пешадије, возова. Нестрпљиво очекујем извештај, зашто сам задржан, кад се Турци повлаче. Дајемо им само времена! У оваквом нервозном стању прилази ми капетан Даскаловић смешећи се: „Јоцо, Илија ти не може на очи, што ти није донео живу главу.“ Позади њега на десетак корака погружен као покајник стоји Илија. Призовем га. Сав у крви исприча како је једног убио, други бацио пушку и склопио руке. „Преварих се, рече, кад приђох, он шчепа пушку и опали. Скочих му на врат и зарих му каму. Тврд му врат, преби ми се кама!“ и испружи прибијену каму сву у свежој крви. „Г. капетане, опрости што ти не донесох живу главу!“— Илија, соколе, производим те у чин каплара! викнух да и стрелци чују. Са својих епалетушка скинух звездице да му ставим на јуначко раме. Зацаклише очи, наврнуше сузе, шчепа ми руку и пољуби.

Не, не! рекох. Загрлих га и пољубих чело крвљу попрскано додајући: Запамти, да није узалуд рекао Ненадовић Алекса: „Бог убио свакога Србина, који држи вјеру у Турчину!“ А сад хајд на превијалиште!

Зрно му скрозирало меке делове врата. Сутра дан, увезане главе, носи значку за болницу, али ме моли, да га задржим, јер хоће и он са браћом у Скопље. Саветовање не поможе. Оставим га, издржао је све, борећи се као лав на Козјаку и Кјеро Марици. Витешке му груди краси „Златна медаља за храброст“, коју добише само још двојица у батаљону. Две недеље сијала се на мушким српским грудима. 18 јунија 1913. год. при последњем јуришу на коти 550, кад Рилска бригада вероломних Бугара би сатрвена, рањен у ногу, гурао је даље по своме „Гурај 3. чето“, док му срце великога Срб — јунака не препуче. Слава ти, силни, Мађарац Илија; лети у загрљај највећег јунака Хајдук-Велка, ти си крв његове крви! Слава ти!

Сунце већ утонуло, лака копрена обавија и подсећа на скори завршај дана. Лако покретљиви, смели потпоручник Гмизовић, вођа официрске патроле, извештава да према себи имамо једну батерију, ескадрон — до два — коњице и нешто пешадије. Ово исто потврђује и наредник Трајко Ђурић. Извештај команданту да треба продужити гоњење примио капетан Предраг Благојевић. Шта је са командантом? питам се. Треба ли радити што? Упутих писмо капетану Ценићу, дали хоће да продужимо напад, јер команданта нема. Одговор добих да хоће. У том загрми испред мене један, други, трећи... пуцањ; шрапнели се почеше распрскавати високо горе око села Отље. На једном тамо жива пушчана паљба, коју је отворила коњица, капетана Вемића. Шта је сад? Да није пристигла засебна колона потпукавника Павловића? Ту негде треба да избије. Понова обавештевање. Време не чека. Патроле доведоше турског бегунца Србина Стојана Гиланца. Јадник, два дана провео у неком купусишту! Гладан, измучен, повика: „Дајте ми хлеба, Турци побегоше. Оставише чадори, чебану. Хајде да видите!“ Људи чувши ово заграјаше: „Да идемо, г. капетане!“ У том стиже, по несрећи, командантово изрично: „Не даље!“ Послах Стојана; извештај потпоручник Гмизовића и наредника Трајка, али узалуд — остадосмо! И место да најдаље сутра дан — дванајестог — посред белог дана уђемо у наше Скопље, ми се целе ноћи утврђивасмо, очекујући уображени, неприродни напад турски!

Напад, оне исте обезглављене гомиле, која заражена паником бегством спасаваше душу.

Шта ли зе је предвиђало назад, што ми обични смртни не могасмо прозрети?

Скопље.

Ноћ. 9 часова. На обали саме реке Липовке. Пред командантом: Катанић, Ценић, и ја, мало даље ађутант Радонић и неколико ордонанаса. Командант хучи... Док на крају крајева отпоче прозуклим гласом: „Господо, пук је под командом команданта Тимочке дивизије; отуда идем. Наређено ми је да се повучемо на Ваксиначки положај и утврдимо.“ Наста тајац. Бректање заморених коња као да удара у мозак.

Повући се! Зашто? Турци беже! Дали се зна тамо назад?... Јављали смо о стању код непријатеља.

Лом у души. Први пут судар дисциплине и осећаја!... — Не! г. Потпуковниче, крикнух, својима не могу рећи ни стопе назад, чинићу све да вам дам што више времена. Повуците се, утврдите се. Само преко мене и мојих Турци ће доћи до вас!

„Ух, шта се учини, шта се учини?“... прохукта командант и заћута. — „Добро, останите, и утврдите се!“ — Разумем! одговорих. Чисто бих га загрлио што ме разумеде. Зар своме војнику да кажем „назад“? Не! мрмљах у себи, газећи до више колена Липкову. Опште стање на бојишту непознато ми је. Да није попустило лево крило армије?! Шта је са II. и III.? Зашто не гонимо?!

Офицерске патроле прокрстарише Узунцову. У Новом Селу пустош, луњају само чуваркуће пси, завијајући тужно. По друму Куманово—Скопље: испретурана кола, каре пуне муницијом, кухињско посуђе, пешачка муниција, шатори, лешеве...

Онај који има ма где успеха, шапутах, не би овако безобзирце умакао! До очигледности је да су Турци, заражени општом паником, жмурећи бежали. Зашто? Ми не надиремо! Мисао сама јавља се: Турци после силних sukcesивно изведених делимичних напада, напада смелих, пуних осигурованости; неодолив општој бујици, запањени, у заносном страху, окретоше леђа! Тако и би. Мучно нешто издре „Без оружја и без својих коња. Нити би их и хрт достигао, колико су тад узели тутње.“

Између храбрости гомиле из страха само је један корак. „Између победе и пораза леже читаве империје.“ Жањимо!

Силна душевна и телесна напрезања у току прошлога дана и ноћи; данашњи дан који покида нерве и помути мозак; садања мучаљива ситуација, изнуреност и тела и душе, учини да се стојећи спава. Да, трошно тело, нехрањено више силним замахом божанственог одушевљења под притиском земаљскога клону до исцрпљености — до пада!

Причање и смех вечитог „смејала“ па и у борби, пуног младићске снаге и енергије, ађутанта, Богољуба, немогаде да ме растрезни. Тек-тек, у полу сну, чујем га: „Господине капетане, Ви заспасте!“ — Не, не! причај! одговарах. Из оваког заноснога стања, брза паљба косо лево, тамо негде ка

Бедињу, трже ме. Намах крв појури у главу, очи се отворише, растрезни се цело биће. XIV. пук II. позива, рекоше ми, отворио ватру али се не зна зашто. Одлазим до капетана Даскаловића, који је на левом крилу. Густо мрак и дубока тишина као авет притискују душу, и као да осећам изпружене сухе руке и канцасте прсте спремне да шчепају жртву. Стражари, као кипови неми, зуре у ноћ... Не потраја дуго ето једне колоне погрешила правац. То беху две чете XIV. пука под командом капетана Душана Трифуновића званог „Лаф“. Ни он ми ништа позитивно не могаше рећи. Једино да има наређење да се повуче на Ваксиначки положај! „Збогом! До виђења!“ И изгуби се по мртвој ноћи! Сироти Душан, да ли је могао сањати да ће, на Орла-Бајиру, његово лавовско срце разнети „братски“ бајонети 21. јуна идуће године!

1. 12. октобар.

Свиће; људи поткрепљени топлим храном. „2. батаљон у I. борбени ред.“ — Зашто, непријатеља нема на нашем правцу? — Хајд, хајд, наређење је наређење, изврши га. Немој ти увек на своју главу. — Разумем!

На висини Новог Села свијем се у колону образујући предње делове претходнице. Зар ићи борбеним распоредом, ломити људску снагу? Сустиже ме коњица капетана Вемића, и док је он више Новог Села рекогносцирао, очекујући извештај својих патрола, скренем с Виштици — маршевном циљу. Добаких коњици: „Извиђајте ви, ми одосмо у Скопље!“

По друму страха, ужас! На свакој стотини метара испретуране двоколице, каре, цакови са двопеком, шатори, постелне ствари, кућевни намештај, завежљаји разних мушких и женских одећа, шалвара и јоргана дречећих боја.

На сваком кораку урезују се у душу мрачне слике. Крв се леди и жилама од унакажених лешева. Прилазим: забрљан у крвавом блату, расечена образа, ископаних очију... Други, исечених руку... Поред сломљених, изврнутих двоколица, сирота бедна крава, на којој се ребра броје, с тешком мучком покреће главу са јармом о врату и мучаљиво тужним очима, као да би хтела да пита: Зашто не устаје мој господар, што ме мучи, кад сам му једина хранитељка... Бедни „господар“ у ритама, раширених руку загрлио мајку-земљу... На потиљку зјапи широка рана; дугачка црна коса замазана у још црњој крви; чело главе мала згњечена капица (како носе Срби у овоме крају)...

Последњи бес дивљачких Азијата искали се на несрећног роба — човека мржњом и крвожедношћу хијене. О, свете жртве; о, несрећни роде! Нестрпљиво се врпољим у седлу, у удовима ми ледена грозничаво језа, лице се грчи, грло подрх-

тава, очи нехотице замагљују; у души осећам бес; а срце све јаче и брже баца лед у набрекле жиле...

Капетан Даскаловић из предње трупе пита, хоће ли даље пошто је прошао Виштицу.

Даље, само даље од тих страха, даље за нељудима! Непријатељ је поражен! Бестијални трагови у блату и крви сведоци су махнитости и деморализације — па ма то и Турци били! Напред!

Предходница на Никоштаку. Ордонанс ме сустиже „Наредио командант да станете“. Опет!

Враћам се сам. Да ли треба обуздавати жестину полета? Ако се до судара мозгало, после решавајућег преокрета оставља се дубоко умовање; сада енергија крчи бесно, јаши за вратом, и гони без предах човека и коња...

„Пустите ме г. потпуковниче, видите ли турско зло, пустите ме док могу!“...

— Ух, по Богу, човече, па шта ћу кад тако наређују, одговори. Изгледа ми да не знају право стање, јавите... пустите ме, па и ако западнем, биће од користи, а са мношћем шта ће? „Пушка ми је, пушка му је“, неће ме прогутати бар на овоме правцу онај, који овако бежи; моје је дубоко уверење да им не иде и на осталим правцима боље. Молим, пустите! — Добро, једва процеди, иди!

Подне, са главном сам трупом претходнице на Бучук-хану. Са Колника зурим у широку Вардарску низију; под ногама ми се беласа Скопље; одблескују сребрнасти вали змијастог Вардара; високо горе упија се у небо седа старина Љуботен...

Коњица протутњи галопирајући у победу... Артиљерија тресе земљу тутњећи по ископаном путу... Сустиже командант дивизије. Овде ћемо се задржати. Зашто не даље?

У 3 часа смењује ме мајор Катанић. За ово време, залепљен за Колник, који је последњи изданак плечасте шумовите (Кара-Дага) Црне-Горе; очаран дивним изгледом, упијам очи у дивне и живописне долине Југа, које се шире у недоглед; у мање и веће повијарке, брежуљке и брегове, таласасто поређане; живописна поља проткана зеленилом; белим кућерцима и беласастим путевима... Надаље гледам како се дижу горостасна брда повезана у плаветни ланац, који се губи у далеку магличату просторност...

На мисао да се по овој нашој лепој земљици, на коју је блага природа најиздашније просула своје красоте, до овога момента кроз пет векова разиграваху бесне и помамне азијске хорде, проносећи мач и пламен, затирући у крви све, — неосетно грчим удове, размахујем мишице, грлим, стежем, не дам!... Црни покров са робовска плећа твоја спрамо крвљу својом, лепа и мила дедовино моја!

Види! Тамо у зеленом лугу разваљени манастир Матејић, подигнут у слава Творца, обест турска разрушила је и обе-

светила. Обилна имања, завештани дар побожних, светлих, Немањића, (Повеља Краља Милутина 1293 и 1302. Душаново 1354) отеше Турци и пренеше на џамије. Тамо, са златали Нагоричанске заравни, где записасмо „За Косово—Куманово“ водила је „дада“ на овај опустели манастир и билом Црне-Горе на Косово. Ту је, веле, провео и Султан Мурат своју силну војску на Косово 1389 године.

Бурни и судбоносни гогађаји 1689/90 захватише и овај крај, и многи, преварени, одоше у ново ропство Црнога Орла.

Покрет за Ослобођење крајем осамнаестог столећа нанесе нови удар овоме лепом крају, а најновији ратови за жуђеном Слободом у 1876/78. готово опустеше милу колевку царства нашега; и тек ослобођени Врањски и Топлички округ прими скоро последње остатке још не поарнауђених Срба.

Да, мили и драги моји, ми смо у Дедовини... Не заборавимо паклено робовање; кујмо срећнију будућност!

Доле, за време смене, Бучук—Хан, Саримеш, Грушинце, Бучинци, прекрили „коњ до коња, јунак до јунака“. Овде се први пут, после положеног испита на бојишту најаче манифестова јака унутрашња веза и силна љубав пешака и топџија. Пешаци милују и грле целичну аждају, хвалећи сјајно и прецизно гађање. Артиљерци не могу да се надије брзини надирања ситних гмизаваца — пешака. Јасно осетите сви, да један без другог не могу, да су удови једног тела, и да ће успевати само рука под руку!

После на брзу руку узетих неколико залогоја, пружих се, Осећам бивачну вреву слично зујању пчела, коју проломи глас по којег заосталог коморџије, сејиза: „Где је моја чета?“ „Где је мој капетан?“ „Где су топџије?“ „Где је коњица?“...

По навици, да проверим шта сам чинио, шта је требало да чиним, размишљам: Данас постојање разноликих родова војске налази свој *raison d'être* у резултату који се постиже искоришћавањем најбољих особина свих и једновременим ангажовањем, ангажовањем рука под руку у деловању, у борби.

Прошла су времена, када је један род оружја сам за се могао да реши задатак, да избори победу. Сада је координовање снага у пуном јеку.

Никада, можда, није истакнуто раније, као што је то данас, да сједињене води победи, и да је солидарност крунише. Најлепшу манифестацију овога начела видех данас на разри-веном и крвљу натопљеном земљишту. Оскудица ма у коме смеру била би кобна по последицама. Но, за ангажовање и последњег молекула живог организма, кога војска представља, треба: потпуно и правилно сазнање општега стања, како свога, тако и суседа па и непријатеља; тачно схватање циљева; непрекидна и трајна безбедност у свима случајевима; крајње напрезање свију сила и средстава за одржање додира са својима и непријатељем; будно вођење рачуна да личих и

посебних циљева нема, него општих, због тога себе и своје потчињавати целини; јер, док у свима приликама треба корисну иницијативу подржавати и подизати, дотле егоизам гушити крајњим репресалијама.

За неопростиви грех сматрати инертност, нерад, оклевање. „Видити, и усудити се, и одлучити; бити чврст стуб у метежу од неизвесности“ особина је јунаку. Изгубљено време плаћа се крвљу!

Због тога раније неразмишљање убитачно је, фантастична јурњава опасна, подавање првим утисцима судбоносно; и тек само хладно размишљање указује на прави пут, и ако га погодиш, онда челичном енергијом крчи.

За ово пак неопходна је непрекидна веза свима средствима и у свако доба, веза интелектуална — морална, и веза одозго и одоздо. Организована и однегована крајњом тврдичком тачношћу даје маха вољу, даје могућност трајне и сигурне управе у свима радњама; спречава забуну; омогућава искоришћавање слабости и погрешака непријатељских и гарантује извођење свију радњи са лакоћом, мирноћом, поузданошћу. Све скупа силно утиче на средину и осетно одјекује и на удаљене...

Смишљена, хладна и правилна управа без забуна и честих неопходних промена показује дубину, озбиљност, прибраност, безбедност, па још ако је појачана јаком вољом и великом душом у стању је да сруши сваку препреку, јурећи слепо, лудо, бесомучно добро постављеном циљу, и као плод доноси победу.

И, ако „Свака епоха има своје тежње, своје потребе па и своје махне, што је све оличено у хероју“ и да „Хероји постају само изрази својих времена, одушке болова који притискују њихова друштва, народе и времена, гласна реч, коју милијуни људских душа изговарају кроз њих; формуле којима се решавају потребе њихових времена; не дарови које Провиђење шиље на земљу, кад му се свиди, него производи потребе и зрелог времена“ — ипак, чисти појмови и лепо однеговани о: слободи, части, достојанству, будућности народа и Отаџбине чине: да првенствено они, који су позвани да воде у судбоносним догађајима свој народ, буду тако узвишени, из дубине душе одлучно решени на живот и смрт, а при том буду у стању да ту решеност унесу у душу и крв своје околине јављају се као Богом дане воље...

Познато је у каквим се околностима налази јединка у гомили, то исто важи и за борца. „Ја“ сваког појединца у гомили губи се, и у моменту када је сведено на нулу, када се нађе у хипнотичком стању без своје воље потпада под апсолутни утицај спољних утисака и онога који усхте и узмogne да га поведе!

Ко је тај срећни, који треба да натура маси своју вољу, да поведе у смрт?

Покушаћу да slabим речима оцртам осећаје који су ме обујмали, распињали, прождирали, који су најразорније дејствовали у моментима најјаче борбене осетливости и нервозе.

Криза је почињала од момента очекивања намераваног покрета па до првог пучња или фијука зрна, па је затим рапидно расла све више и брже да дође до препукнућа у моменту кад се сагледа усјактелo око тако исто острвљене звери.

У овоме тешком периоду, који често дуго траје, јавља се у свој наготи и грозоти природни нагон за самоодржањем.

Осећај „хоћу да живим“ скоро ништи целокупно биће, отмеш ли се овоме нискоме инстинкту силином гвоздене воље, која ипак тиња увек и у свима приликама, маса те крсти јунаком — и ти си вођа!

Ти видиш свуда наоколо разноврсна камелеонска лица; стакленасте очи, чије се зенице муњевитом брзином скупљају и шире; тела, која се акробатском брзином гуре и издужавају; и, дотадање паметне, духовите и одушевљене борце, чији се ум помрачује, често чак и ништи, после надчовечанског отпора, који је сажегао све — и ти си ту!

Опијена, бесвесна маса спремна је на лавовски скок да зарије свој нож у груди исте такве звери, а једновременно је готова да поврне назад, да избегне, да се скрије, све у тежњи да прекине неиздржљивост несносног стања, стања које доводи до препукнућа у целога организма.

И, тада, када престану правилске команде, када се више нема мерила за добро и зло, када се не разликује „напред“ од „назад“, нити срам од славе — опет си ту...

Успеш ли: да себе победиш и заогрнеш божанственим плаштом хероизма; да отвореним очима погледаш у смрт, и да се без размишљања бациш у ледени кошчати загрљај право у разваљене искезених зуба чељусти — ти си идол гомиле, ти си јунак!

Поред свега да за ово треба вруће крви, која се наслеђује и убризгава без суделовања наше воље, ипак се много и много може оплеменили и убризгати у срце, душу, мозак божанском светлом љубављу према роду и позиву свом. Ова љубав као Провиђење уткива се свуда, загрева све, јер смо ми ти, који треба, који хоће и који морају да воде свој род кроз смрт у живот!...

Жалосни су они, који немају моћи да силином воље угуше ниски инстинкт, и потенцирају осећај „Заложити душу своју за другове своје“.

Бедници су достојни сваког сажалења они, који под лажном болећивошћу за околину, за коју им је иначе најмање стало, избегавају ангажовање и своје и својих, па чак коче и друге...

2. 13. октобар.

Полубудан осећам жагор, пискање. „Пст! пст! командант још спава“, полугласно цеди вечни „Кербер“, неустрашиви ордонанс, редов, Милан Ковачевић. Реч „још“ дејствоваше као хладан душ; потрљао очи. Девет пуних часова спавао сам земаљским сном, да не кажем сном мртвих!

Силна напрезања и душевна и умна и телесна последних дана, као и раздражења, својим дејством саломеше тело; и, онога момента кад затегнутост нерава попусти, када дух већ не бејаше господар материје, као природна последица измрцвареног бића, јави се крепак сан.

Колико јуче, нисам ни знао колика је малаксалост организма. Јесте, али ме јуче у свести држала једна необјашњива унутрашња сила, која нагони и полумртво тело на нова напрезања: „Да виђу Скопље!“

„Погибоше нечастиви за своје безакоње“ и обрете се „Храпави краљ“ Урош Велики „у славном граду Скопљу“ писаху некада хроничари, а данас би било зарезано: Млади витешки Престолонаследник Александар до ноге потукао петвековног нечастивог на Жеглигову и уђе у Скопље, престоницу мудрог Милутина из 1282. г.; у Скопље силнога Душана, где пре 566 година стави царску круну на своју витешку главу најдаровитији и најсмелији Немањић и подари први писани законик; ... у Скопље, одакле гвоздена воља и рука Стефана Душана управља Србима, Бугарима, Грцима и Арбанасима; у Скопље, где ће Карађорђевић обновити сјај Немањића царске српске круне.

* * *

На Бучук-Хану, у оцаклији турске карауле, чије мазгале полуобрушене зјапе, на остацима димљиве ватре од турских „теветера“, пребројавајући се, налазимо:

Да победа стаје пук: Мртвих: официра 1, подофицира 1, каплара 5, редова 40. Рањених: официра 6, подофицира 11, каплара 27, редова 319.

Армија наша изгубила је: мртвих 22 официра и око 700 војника; рањених 80 официра и око 4500 војника.

Утрошено пеш. метака 58.600. Ратни трофеји: 9. топова и 17 кара на самом бојишту — као неподељена слава „Гвозденог“ пука и челичне 5. батерије Моравског артиљериског пука.

Колико бездушности! Просто на просто одузимамо бројеве ... и деремо даље!

Зар ови „незнани“ немају ни мајке, ни оца, ни сестре, ни брата, ни деце, ни љубе; зар ни једно око засузити неће?!

Али, „Ма колика да је велика цена, коју плаћамо за Слободу, ваља нам је платити Провиђењу без роптања“ ... јер је „војник скроман и без уображења, вечито поносан и задовољан, слеп је и нем роб; он удара у правцу на који се баца; убија и пада неразмисљајући ... Колико величанствености,

колико поезије! Има ли чега достојнијег пажње и љубави народа, ради кога овај вечити роб носи трнови венац и крст мученика; овај безимени груби гвоздени муж, чије је тело и душа самоодрицање?“

Славно палим нека је вечита хвала и слава!

Жалимо вас, храбри другови, што не сачекасте да уз бурну ломљаву музике наше закрочите у наше, српско, Скопље. Завидимо вам покојници, што сте срећни да врелом крвљу срца свога упишете:

„За Косово-Куманово.“

Ви сте:

Поколење за пјесну створено!
Виле ће се грабит у вјекове,
Да вам в'јенце достојне саплету.“

Оцаклија затутњи. Шта је? као да источи из очију свију. Још се нисмо ни пренули, кад ордонанс упаде: „Престолонаследник.“ Скачемо. У аутомобилу, који се тог момента заустављао, Командант Армије Њ. Кр. В. Престолонаследник Александар, са начелником штаба, пуковником Бојовићем; и, док се начелник пастио да дозна што више о стању код непријатеља и нас, дотле живахни, млади, Краљевић, уз честитања, са ентузијазмом објашњаваше: „Свуд је успех, свуда побеђујемо!“ Његов Прадед, Врховни Вожд српскога Народа, обзнанио је тако исто војводама на данашњи дан — 13. окт. 1811. — „по свој Србији да је потукао Рушид Пашу код Грамаде, а Руси прешли Дунав и потукли пет хиљада, заробили хиљаду ... Свуда успех!“ Историја се понавља.

С коња, са картом у руци, пуковник Бојовић упућује дивизије на даље деловање.

Наша дивизија улази у Скопље, док га неко мора обићи. Чисто их зажалих. Колико среће ући међу првима у Душаново Скопље!

Не потраја много, када се са мироносним белим барјаком приближи поворка представника страних држава — конзула, као и представника града Скопља, да дичном команданту Прве Армије, као витешком победиоцу понуде со и хлеб у староставном српском Скопљу ...

Тамо и амо вире из гвоздених образа усјактале црне очи, у којима видим нагомилану огромну душевну снагу. Дубоким, упијајућим погледом гутају Свога Армијског Команданта; и, убеђени да су сви испунили своју дужност, скромни и неми, жељно ишчекују — само поглед!

Витко, нешто раздражено, младо тело Краљевића покрете се. Муњевитим оком обухвати масу и чу се клик: „Честитамам, јунаци! Живели!“

Живео! Живео! Живео! проломи се. Бучук-Хан задрхта; Колник се пови ...

Гвоздене статуе, уздрхтале од треперења душе, први пут

показаше узбуђење свето, човечно и природно: „Они, који ће умрети, поздрављају Те!“...

Сунце последњим зрацима злати насмејано лице старца Љуботена, када пук, уз урнебесну грмљавину кремењача, зарђалих пиштоља и френетичне узвике: „Живела браћа!“ „Живели ослободиоци!“ са лепришајућом тробојном заставом, умаршира у Скопље...

Блиставе очи милују; дрхтеће руке грле гвоздену браћу своју... Наше Скопље!...

„Прошлост је наша у теби, а ти си круна у њој! Из тебе је струјала гвоздена воља најсмелијег вођа нашега племена Душана Силног, под чијим се ударцима пенушало Бело и узбуркивало плаво Јадранско Море, мутио широки Дунав... и, као што над тобом горостасни, громадни и тврди Шар, цар кршева, својом седом главом надкриљује све горостасе Балканског Тропоља, држећи их својим чврстим гранитним везама у истом односу од постанка до данас — тако и челична рука Стефана Душана држала је повезано за Србију: Арбанију, Епир, Тесалију, Македонију, Тракију...

Али, авај! Земаљска рука клону, попуцаше везе... Гологлави, седи, Шар спусти поносну главу, из замагљених очију потече крвави лед... и Скопље, бриљантни зрак наше државне величине, нашег сјаја, потону у петвековни мрак!

Скопље, до данас окамењено и поцрнило, опкољено огромним каменим споменицима, живо је сахрањено. Сирото Скопље пуних пет векова лежи у гробљу!...

„Оков сломе Краљевинске мишице!“

Попуцаше синџирли лисичине, озарише потамнила лица, „Опросте нам угњетену мајку!“

А сада видим оживотворену мисао толиких поколења: Васкрсење твоје! Видим насмејано сунце Слободе, како топлим зрацима запљускује петвековне томруке твоје и сажиге мемлу...

На последњој главици „Гази Баба“ северо-источно од Скопља бивак „Гвоздених“ онемио; снажни крепки сан склопио је сјајне очи ратника. Блага јесења месечина милује, а лаки топли „Вардарац“ расхлађује смешећа се лица. Звезде разасртје по небеском своду над нама играју; а Скопље под ногама, притиснуто тамном масом Водна, бруји и купа се у светлости и радости...

3. 14. октобар.

Настаје дан светао, шуман, буран.

Турци, страховито тучени на Куманову, стрмоглавише се у Скопље, чврсто притиснути; осуђени бежу да расклиматаном масом, остављајући огромни материјал, беже опасним и уским ждрелом Вардара преко Дервенске Жупе.

Упијајући заљубљене погледе у сребрни змијасте Вардар, уплахирен одобрењем, да могу тамо, сјурих.

На обалама пуно шаренила и мешавине...

Ево ме на каменом мосту! Да ли стојим на истом месту, где неумрли Воја Илић „погружен“ стајаше? И до овога часа уживао сам, не — боље речено — бејаш заљубљен у највећег нашег лирика, а сада?... Колико божанског надахнућа, колико пророчке и дубоке песничке проицљивости! Душом би га својом запојио, да сада да, у оваквој душевној емоцији, своје друго мезимче „На Вардару“, да стоји „ведар“, као ово ја.

Бруји ми:

Суро, вечито стење гордо се у Небо диже,
Над урвинама равним орли се с облаком боре;
А доле, са страшним шумом, Вардар се пени и стиже,
И пада, кроз уске кланце, у сиње Егејско море.

О вали, о реко српска! Столећа тако се губе,
И као таласи тону у море вечности тавне...
Ал' твоје бисерне капље камена подножја љубе,
Где споменици стоје српске нам прошлости славне.

Али ће к'о рајски феникс синути слобода мила,
И ја ћу стајати ведар, где сада погружен стојим,
И наш ће Орао Бели широко развити крила
Над урвинама твојим...

Вардар разбија своје бистро зелене валове о обале и камене стубове, жури Југу, не видим га и не чујем... „Стојим на мајсторском делу древне културе старих Римљана. Пре две хиљаде година ударен је темељ овог спомену стародавног живота и античке архитектуре, а изгледа, као да је јуче постављен. Ни бучни Вардар, ни стари легионари, ни византијски орлови, ни српски мачеви, ни азијске хорде не срушише га...

Подигох главу и упрех очи у тврђавске мазгале и куле. Чађаве, запуштене развалине Скопљанског града показују трулост и небригу преживелог господара — верна слика дегенерисане умируће нације.

Куршумли-Хан изнад града, баук за мој несрећни род, где га бесни Азијати затвараху на 101 годину робије, само ако би се усудио да брани своје име, своју веру, своје обичаје... „Са својим сферним оловним кровом, малим кубетима, на крајевима спољашњег зида, пре би личио на велику дворану. Да није у њему Душан окруњен царском круном?... Најразноврснији душевни покрети заморише ме више но борба, и одахнувши, сав срећан, нађем се међ своје...

4. 15. октобар.

Јутро. Моравска дивизија II. позива, самостална бригада потпуковника Миловановића и III. пешадијски пук наше дивизије, задржани. Пук добија заповест да дејством из Скопља уз Црну Гору и долину Лепенца помогне овима да избију у долину Вардара.

У заповести команданта Моравске дивизије I. позива од 11. октобра било је: „Самостална колона: III. пешад. пук... креће се данас зором од Сеферли, грбеом Кара Дага на фронт Китић—Манастир Матејић, одржавајући везу са десном колоном!“ Шта је са овом колоном од 11. до 15.? Шта је са самосталном бригадом? Каква је била веза ради једновременог дејства „у решавајућем моменту, на решавајућој тачци“?

Но, хајд на посао! „Седлај коња — притежи опанке!“

Батаљони се извијају сваки у свом правцу. Моме батаљону додељена част, да десном обалом Лепенца задре у некадању постојбину Старине Новака, где је овај прототип народног хајдука са Грујицом и Дели Татомирим соколовим оком са кршних литица Качаника зурio у питомину и летио са крша на крш да помогне сиротињи раји...

Бучни Вардар ваља своје сребрне валове, небо чистије, сунце топлије, када за собом остависмо умивено Скопље. На путу: испретурана кола, лешеви угинулих коња, разбацани сандуци разноврсне муниције... лом — трагови паничног страха избезумљене и до ноге потучене гомиле...

Прелазимо Лепенац.

Гомила кршних, дугоногих Арнаута у празничном, разнобојном живописном оделу, разнога доба, смирено прилази и нуди оружје у знак покорности. Загледам их. Зар ови горски хајдуци, од којих је и Стамбол дрхтао, овакви? На сухим лицима бронзане боје ниједан мишић да изда душу; али очи — издајнице — испод танких дугих обрва стрељају, из њих бије плам, као по ноћи из уста душе пушчане циви...

Много ће воде протећи Вардаром, док ове одрођене очи не погледају братски...

Хајд уз Лепенац. Тишина. На једном један из патроле води некога на доратићу. На глави му наша заваљена шајкача, само по кроју, јер је одавна изгубила боју; на њему суро сеоско сукно; раздрљених маљавих груди, по којима забрљане бразде као потоци показују трагове купања у зноју.

Какав је то непријатељ?

— Господине, не знам што си, ухвати ме, еве, овај, па ме води овам, ја сам коморџија из I. пук.

Видим и по оделу и по првој речи мог веселог Врањанца.

— Да ниси „предходница“?

— Јок, море, не мој се шалиш, прави сам коморџија, па ме прати господ' наредник да му купим у Скопље нешто да поједе — ћу си идем?

— Иди си, само ми кажи где ти је пук, шта ради, да се не бије?

— Е, ете ти па, какво бијење, с кога да се бије, ене ги, спијев си на слунце к'о гуштери.

— Зар ти тако без пушке па пред пуком, а Арнаути?

— Јок, господине, какви Арнаути, поголем сам Арнаутин. — Зар и без пушке? — Што ће па на коморџију пушка. Ја сам петочланац. Еве гу моја пушка — тојага!

— Са здравље, господине! Смандрљав шајкачу са главе — процеди — јер на други војнички „поздрав“ није још обикао.

— У здрављу да се видимо, пријатељу, али други пут немој тако, ако хоћеш да видиш своју Мораву.

Море једанпут се мреје!... И за собом чујем:

Играли се врани коњи
Крај Мораве на обали...

I. пук II. позива издебушовао и сунча се на обали крај Лепенца. Нађох своје Лесковчане.

Како иде, питах. „По царској земљи — царски!“ беху одговори.

Хајд назад! Ако ово није „економија снаге“ ја, у истини, не знам шта би било. Да се није мислило, да ћемо се јако преморити, ако један дан лешкаримо истежући забреле ноге?!

Сетих се онога најпаветнијег четвороножца, који тек што научи да не једе-на срећу господара свога, — диже све четири у вис!

Чујем, да су прошли тако исто и остали батаљони. Свуда место непријатеља наиђосмо на своје. Морам се питати: да ли је каква веза била између делова I. и III. Армије. Шта су и докле пред собом имали ови делови?

Велес.

1. 16. октобар.

На основи заповести команданта дивизије пук улази у маршевску колону на зачељу дивизијске главнине јужно од Скопља. Време формирања колоне слабо прорачунато. Задржавања непрестана. Врели сунчани зраци кљују у мозак, воде нема!

Око пола два часа по подне свијамо се код Хаџилара (Александрово). Марш један од најкраћих, који до данас учинисмо око 18 км; али најзаморнији.

Дивизија постављена на линију Хаџилари—Ново Село за дејство преко Сушице на Св. Николу, пошто се по до тада прикупљеним извештајима непријатељ групише на линији Велес—Штип.

Овде ће се збиваковати и преноћити...

Први пут за простирку слама до колена и топла вечера: куван пиринач без меса!

2. 17. октобар.

„Диж се!“ Трљам очи, капци се не отварају. Ах, како бих још слатко жмурио. Надамном тавни небески покривач. Звезде, које се чини ми се до мало час праћакху по бескрајном плаветнилу, утрнуле. Наоколо шуштање сламе, слатко зевање, протезање удова прошарано са кратким „Уф“ или дугим „А ох“...

Пљусак хладне воде у полузатворене горуће очи и зажарено лице—и небо поста плаветније.

Командант саопштава:

„Непријатељ је напустио линију Велес—Штип и одступио Битољу.

Наш пук у претходницу полази одмах преко Ибраимова—Катланова—Новичана—Велеса и поседа когу 448 југозападно од Велеса...“

На брзу руку прорачунато око 50 км. Дакле што даље напред! Видимо јасно да непријатељ није потучен, он је поражен. После благословеног и животворног сна, ношени на крилима победе клизимо увелико ка Ибраимову када се на Истоку јасно почеху оцртавати купасте главице Островице и Градишта, а даље као орао уморних крила Црни Врх... Неосетно не видим више дугу змијасту колону гвоздених мужева, не чујем смех, шалу, нити весело брујање и подврискивање, пловим по прошлости — баш као да је јучерашњица.

Неколико само година назад сећам се једне тамне ноћи када другови и ја упадосмо у село Добрачу испод плећастог Козјака. Лако отварање вратаца и у очи на мрак навикнуте удари млаз црвене светлости. Поскочише црне прилике и једна космата са пушком у руци загрли ме и чух: „Добро дошај брате!“ То беше већ на далеко чувени Криворечки Војвода Чика Павле Младеновић из Јачинца. Син српскога Овчег Поља, у доба када Бугари развише највећу и најкрвожеднију акцију да милом — потплаћивањем, или силом — убијањем и палењем побугаре и околину некадањег стожера наше царевине; одметну се у хајдуке. Угледан домаћин, снажне воље и ванредне енергије, иначе хладан као стена и благородан, у моменту жар црних очију под густим, надвесеним обрвима као да хоће да спржи, оцртава дубоку одлучност. Био је од оних ретких који не знају шта је умор, шта је доста.

Појава његова на Овчем Пољу преставља епоху у раду спречавања насилног и терористичког рада бугарских пљачкаша.

Време, проведено са њим, никада неће ишчилити, слушајући га и посматрајући рад упоређивах га са нашим првим војводима за Ослобођење у почетку Васкрса Србије. Једина жеља, да види свога Краља, „па не жалим да умрем“ и, зле коби, жеља му се испуни! Виде свога Краља; виде своју мајку Србију, — и после две недеље као Синђелић пада.

Душевним очима гледам ти лепо насмејано лице... Испуни ти се жива жеља, да ме видиш и по дану са браћом на „Царској пади“.

Ево ме! Да ли не закасних! Благослови, јуначе, браћу нашу и мене, и моли се Богу, да и нама подели милост своју да попут Тебе и других витезова, испунимо свету дужност своју.

Хвала Ти и слава чика Павле! Слава твоје јединцу Јаћку и свима витезовима претечама Васкрса твога лепога Овчег Поља!

Катланово. Застајем на мосту, пиљим у бистре валове Криве реке; до јуче замућене руменим соком осветника Косова. О, Крива реко, газих те уздуж и попреко, када ваљаше ледене санте, али лед не осетих, јер га у срцу ношах—данас, расхлади усијано чело, узбуркане груди; јер ево, испуни се вера: дођох, да се не растајемо!...

Усијани пут, који се центра између Китке и Голог Рида занимљив и користан. На питање: „Јесте ли уморни? Жедни? Али место одговора, враголасто питаху: „Да ли су све до мора овакви виногради?“

У истини, када нема воде, добро је и грожђе! Злоупотреба се светила, јер док гребасмо уз Китку не бејаше заосталих, али при спуштању ка Велесу, на сваком кораку уздуж пута, по више пресамићених прилика и чује се „Превари ме; нећу више!“

Велес! Име нашега Бога чувара крда, када као многобожци населисмо долину Вардара, дадосмо име овоме у истини лепоме месту, чије кућице, поређане уз стрмине, које је пролокао Вардар, изгледају као крдо говеди и оваца.

Велес као мост везује једну и другу обалу бистрога бујног Вардара, који изгледа да се овде губи, да га нестане. Вероватно га Турци због оваковог положаја и назваху „Кју-прили“ — Мостар.

Већ се чује пуцњава. Вредни коњаници већ на појилу. Једва се провлачимо кроз усталасану шарену масу. Сунце село. Вардарац расхлађује зажежена чела. „Живела браћа!“ „Живели Ослободиоци!“ — прати нас до предстражних положаја.

У акшаму свијени бивак пука осигурава 4. батаљон...

Сазнасмо да су на Извору, улаз у теснац реке Десне, на 7 километара, три турска табора, 3 топа и нешто коњице. „Бош“ посла, гледај, што је важније: једи и одмори се! Али, рат као рат, иста песма: хлеба — нема, сламе — нема, дрва — опет нема!

Сајна ноћ грли леденим загрљајем окупане у зноју... цвокоће се све чешће и више. Питомо дрвеће не сме се дирнути! Ух, докле ће тако када знамо: „Рат се ратом храни!“ На једном почеше блискати ватрице. Држ, да је бар гледамо! Гле! вечита мувала пронашла расклиматана, испретурана

турска кола, која одрекоше својим госама даље бегство да нам, колико толико, уголе дрхтај, јер је доста наших дедова и очева дрхтало баш на данашњи дан, 17. октобра, пре 36 година на Ђунису на Морави, пред турском снагом од 150.000 људи.

Да ми, уници и синови, нисмо сада на Вардару вероватно је да би више дрхтали, али овако „Подрж' Боже!“ ...

Бој на Прилипу.

1. Прилип, 18. октобар.

„Г. мајоре, наредите одмах да се спреми батаљон, а Ви се јавите команданту коњичке дивизије, добићете некакав задатак,“ полубуновном зујаху ми речи, зајакљеног ађутанта Радоњића.

„Коња, коња, турску царевину за једнога коња!“

— Спремај се, товари! Димићу, колоном двојних редова, правац зе мном, пут Велес—Прилип! Одјурих. По путу за Прилип: коњица, артиљерија, возови, застало. На самом савијутку, где се пут прилично стрмо спушта у долину р. Тополке, штаб двеју дивизија: Моравске I. позива и коњичке. Јавих се свом команданту пуковнику Гојковићу, који ме дочека речима: „Наумовићу, примите задатак од потпуковника Туцаковића“.

Разумем! Начелник штаба коњичке дивизије потпуковник Милан Туцаковић, седећи на земљи, нагнут над раширеном картом, озбиљан, смишљен, дубоким баритоном, отпоче сређено: „О непријатељу знамо, да се задржао на линији: С. Извор—с. Д. Варановце—с. Војница. Од наших трупа имамо напред: Једну извиђачку официрску патролу на Клепи (к. 1180) и један извиђачки ескадрон на правцу с. Крива Круша. Ви ћете са Вашим батаљоном, једним ескадроном и једном брдском батеријом деловати правцем с. Челтик—с. Ораховица—Клепа, и створити могућност, да издебушује коњичка дивизија. Поновите!“ Подиже главу, сагледах дубоке црне очи.

Никада краће, јасније и одређеније дотле не добих, па у истини, на разбојишту смо. Стварност беспоговорно захтева брзи, при том смишљени, рад. Овде се не учи, овде се ради; а да се то може, треба много и много бесаних ноћи за студију; па када се врло добро зна, лако се и примени, ако се хоће, да постигне успех са што мање жртава.

Молим Вас за једну карту, замолим. Пружи ми своју карту „Брод“ капетан Гајић. Полазећи, добацих смешећи се: — Саво, ако се вратим, вратићу ти је; ако не, и реверс ти не помаже, плати је за мене! Пуковник Гојковић, примети нешто, што злокобим, али не разумех, изузев наређење команданту пука: „Потпуковник Ристићу, упутићете за њим хлеба“. Да,

да, то беху само лепе жеље нашег „Чиче“! Хлебац из коморе први пут моји видеше ноћу 22./23. октобра. Заиста, ситница, људи су ми јели 16. у Ацилару, па 22. ноћу око 200 хлебова за хиљаду и три четири стотине људи, и нико на каза: „гладан сам“. Зар није диван народ? Обузети мишљу, да ће први ући у Марков Прилип, као да глад и не осећаху! Слава вам, и вечита хвала, драги моји! Ви сте знали увек у свима приликама само за једно: Напред при маршу; напред у борби, напред и само напред! Челични витезови! Раздраган, што ми се дале прилика, да не будем „везан“, бацих се у седло. Латио бих се и кубуре, да као некада Чарапић, весело кликнем, па лећи у ветар: „Е чик сад Туре!“ Озбиљност ситуације нагони на уздржљивост. За ово време колона се издужила, формирам је у кретању:

1. ескадрон II. коњичког пука под командом капетана Драгутина Јеротића у предходницу. За коњицом 1. чета капетана Димића, на 1/2 км. 2. чета капетана Токсића, 3. чета капетана Даскаловића; 1. батерија брдског артиљеријског пука капетана Трифуновића, три вода 4. чете потпоручника Гмизовића, попуњујући део батерије и један вод 3. чете... Коњичке патроле избијају на хрбат између р. Тополке и Бабуне, када чело главине гази бистру Тополку. Вођ предњег оделења, хитри коњички потпоручник Костић, на челу предходничке патроле, сече брзу Бабуну, не тражећи брода:

„Добром коњу и добром јунаку, —
Свуд су броди, где год дође води!“

и беспутно најкраћим правцем води смело на с. Ораховац. Подневско сунце у велико бије у мозак.

После ноћашњег смржњавања, као да смо нарочито захтевали ово у истини потребно презнојавање. Свуда наоколо усијана лица купају се у зноју.

„Народ“ осећа да од његовога рада зависи много, све, гура без предаха. Оштро камење бабунских ридова дере „валевске“ опанке, одскачу подрти обојци. По гдегде видим оголеле прсте како се упијају у оштро камење и еластичним опружавањем бацају челичнога дива са стене на стену. По која камена оштрица зарумени се! Покаткад одјекне потмуло удар, а одмах затим оштра шкрипа потковице, која се суља, и наједном чујем гвоздено тандркање, чији се звук губи у дубоку провалију!

На уласку у с. Ораховац очекује нас у стајаћем руху: мушко и женско, старо и младо. Свако би радо хтео да загрли, нахрани, напоји... Колона срља све даље... Лево се диже огромна камена пирамида, безживотна Клепа; десно још зелена Бабуна; доле правилно поређане грдосне камене плоче, које покривају село Војницу; на челу покаткад по који прасак брзометке који оштро просече умртвљени ваздух...

Око двадесет километара по беспутном кршу, голоме камену, па ипак све ово није доста, још, још... Ево нас на висини линије, где се Турци задржали... Сунце се крије иза грамадних комплекса Бабуне клисуре р. Десне, одбијајући се последњим блештећим зрацима од стрмих литица Клепе, када на изворном делу Крајиначког потока задржах ескадрон.

За осигурање — на левој обали потока: 3. и 4. чета, на десној над самим Крајинцима: 1. и 2. чета, батерија и ескадрон. Тамо ка с. Подлесу ухваћена веза са самосталним официрским патролама поручника Брабића и потпоручника Наумовића. Сазнајем, да непријатељ напушта линију, коју је држао на уласку у теснац и да се повлачи ка Прилипу. Шаљем назад прикупљене податке и извештај, да ћу продужити даље у смислу добијеног наређења.

Село Извор се светли, дими. Турци га чисте! Крајинчани, окретни и здрави планинци, неуморно се утркују да залогај спремљен себи и својима за вечеру поделе браћи својој, ослободиоцима својим...

Да не би одбијањем жалостили весела насмејана лица, примамо по који залогајчић, јер притиснути умором, глад не осећасмо. Мислио сам на најплеменитије оруђе рата, на коње. По оштрим ивицама стена верући се, попуцале копите, умрљане црном запеченом крвљу изазиваху најчистија осећања сажаљења. Јадне животиње, дајмо им бар хране! Људе креће нешто више, узвишеније, а коње? Коњима зоби по сваку цену!

* * *

Питам се: Шта бих радио, ако ме нападну јачим снагама? Ако осванем неузнемирен у току ноћи: Куда ћу?

Карта ми се сече са новом, коју немам! Извешћа коњичких патрола, мештана и процена терена, даје ми маха да закључим: Непријатељ славим снагама држао је улаз у Бабунски теснац. Појавом јаче колоне у бок, у позадину, напушта Извор, односно положај лево и десно. Ово брзо напуштање без икаквога ангажовања очигледно показује слабост. Што пре и што даље за њим, поред њега! Размишљај: где би непријатељ могао да организује нову одбрану, у самом теснацу, или на излазу? Први одбранбени положај могао би да буде: Попадија—Свињичка Глава у самом теснацу: и, други на излазу из теснаца: Бадимаш—Плетвар—Козјак—Крстец—Присат—Мукош, који затвара и долину р. Црне и долину р. Десне.

Најцелиходнија организација одбране Прилипа је за непријатеља на излазу: Плетвар—Козјак—Крстац—Присат—Мукош, ако у опште жели да га брани. Предтерен је страховит; пешадија на својим плећима мора да изнесе остале.

Дакле, ту га може бити, ту ћу га потражити.

Мрак ме у велико обавио. Тело се ломи горе доле по стрмнини камена, а у души све већа ломњава: како да користим што више и што боље?

Кратко „Стој“ отрже ме.

У тмини сам нагазио на поређана, скоро безживотна тела снажних топџија. Тетурајући се између телеса поспаних коња и јунака ево код ескадрона. Иста слика. Ту ћу, да могу благовремено то „око и уво“, да упутим да види и да чује!

На прегршту сламе лешкарим и пиљим у весело извијање светлећих пламичака, које се губе у нему, мртву згугру црне ноћи. Осећам некакво миловање по лицу, снази, губим се и сам...

2. 19. октобар.

Сањам: „Пре зоре преко непроходних врлети к Прослопу, и стровале се низ стене Прослопа у Љубовију... Овим путем нико запамтио није, да су поједини људи а камоли војска, да је икад пролазила. Покр'али су се многи и коњи и Турци. Крене се пред Турке прота Матија Ненадовић са пешадијом к Оровици и 20. октобра ушанчи у Равној Гори над Торником“.

Ораховац прођах, други, прилипски, Ораховац предамном — прст судбине! Исти годишњи дан, период од сто и једне године, па каква разлика!? Сада се ми веремо тамо, где људска нога ступила није, а Турци се утврђују... Хајд, напред! Протрљах очи: около ватара хрче пресамићене људске прилике згурених глава између ногу; јадни димљиви остаци раније веселе ватрице на издисају; високо горе око главице Клепе пуцају плавкасти зраци; зора руди!

Узвикнух: „Хајд, коњице, на ноге јуначке! Увек свеж потпоручник Костић скаче. Правац: с. Крнина—Попадија и даље Прилип; задатак исти, наћи непријатеља. Сунце првим зрацима сече оштре ивице јужних огранака Клепе, а ми већ на превоју између с. Крајинаца, с. Припора и с. Подлеса. Коњичком нареднику Јовану Савићу издајем наређење да по сваку цену и што пре ухвати везу на путу Велес—Прилип код с. Извора са коњичком дивизијом, за коју сматрах да ће овде избити. Наишао је на IV. коњички пук. Користећи мештане из с. Крајинаца, убрзо почех спуштање у с. Крнину. Гологлави, са склопљеним рукама преда се — столетна навика робовања — не верујући својим очима да им братска коњица упада у село; скамењени у први мах од чуда, набрзо отргнути јавом драги Кринци ужурбаше да напоје коње и јунаке. Видим ведрице пуне млека, вина, крчаге са ракијом у једној руци кршних цура; ломљивог хлеба у рукама младица. Чујем благослов смежураних старица; а дечица кличу: „Наше, суварије! Наше, наше!“

Коњаници свесни да им је коњ све и сва, остављају вина и ракије и тражећи зоби, узимају најпотребнију количину,

захваљују, и мисле на своје другове топџије, да би и они добили. „Хоћемо, брате, даћемо!“ чујем за собом одговоре.

На превоју одакле се спушта земљиште у долину р. Црне, у бесном галопу дојури потпоручник Александар Наумовић, вођ самосталне официрске патроле.

Добио је раније задатак до Клепе, сада не зна куда. Ево нови: с. Фариш—долина Црне—Кавадар.

Ускоро више самога с. Фариша чу се убрзано пуцкарање.

Добијени извештаји гласе: „Непријатељска коњица у јачини вода.“

У тај пар секу више с. Попадије 11 турских пешака, предају се. Сви су из села Чичева. Побегли из Прилипа и пошли кући. Разоружам их и предам мештанима за даљи спровод. Стање, како ми га представише, даде још више маха да убрзам кретање.

У склопу доле указује се висока бела зграда слична касарни-магацину, куће покривене каменим плочама, то је с. Попадија; десно као од карата варедно симетријски поређане беле кућице мухацирског села Јасенова.

У с. Попадији устанички вођ Илија, ухватио двојицу, који сем турског не знају ништа друго. Спроводи даље. Деремо напред врлетном стазом за папоњке козје, а не бесне хатове.

Тоциљају се коњи иноземске расе, поклекну, колутају очима, дижу се, племените очи њихове као да питају: шта је ово? На гребену Виса Попадије више самога села Никодима наједном загрме; захуја Клепа и Бабуна: Да ли то су наши топови? По правцу се не распознаје.

На правац с. Никодим—Хан Абди—Пашин упућујем официрску patrolу.

Подне је.

Силазим у с. Ракље. Хлеба, пита, сувог грожђа, крушака, јабука, вина, ракије; нуде, деле сви од најмлађег до најстаријег. Чисто бих загрлио, пољубио препланула, ужарена лица витких коњаника, који домашују залогај два, и задовољавају се гутљајем да суве усне оквасе. Нуђени да узму више преклињањем мештана, захваљују: „Има још војске, треба и њима“ додају. Колико благородства срца и душе! Застајем. Мозак да провери од оштрих сунчаних зракова, који бију у теме. Усијани камен пече. Племенити коњи у белој пени, отпуштених глава, као да говоре: „Имај милости!“

Сустиже ме наређење команданта коњице Њ. В. Кнеза Арсенија, у колико се сећам овакво: адреса на с. Крајници. Да се слаже са правцем даљег дејства и да продужим и избијем на с. Никодим. А ја, ја већ одавно оставих за собом и с. Никодим и с. Ракље. Зар сад назад? питах се. Проклех беспутност, везу... Зажмурих и реших се на: Напред! Ту сам на ивици с. Топлице. Надамном се диже у небеско плаветнило као камени стуб горди Козјак.

Са Крстеца добих извештај од коњицких поручника Брабића, а у исто доба и од наредника Савића. Дахнух душом. Добро је! Ескадрон задржах.

Са 1. четом заузех југозападну косу испред с. Топлице. При уласку у само село дочека ме учитељ са постројеним ђацима: „Живели ослободиоци, Живели!“ ломили зу се о тврдо стење голога Козјака пискави гласићи.

Наскоро, по уласку, доведе војвода Прилипски, како себе називаше, Милан Ђурлуков, седамдесетипет четника — комита, стављајући ми се на расположење. Рачунах да ћу се моћи њиме и његовим људима да користим. Али узалуд, нада превари! Та чему сам се могао да надам од подлога сеоскога разбојника — кокошара, који под видом „ослободилац“ четоваше 17 година, а не успе да погине?! Сутрашњи дан увери ме о храбрости и пожртвовању самозваног ослободиоца и војводе.

Груби тиранин према свима и сваком па и према својима, у борби се губио и очекивао да му „војна“ избори победу, а он да продужи оно, што је и дотле радио: да пали, да пљачка и да ненаоружане мршвари!

У мају месецу 1913. године, тек оперисан, лежао сам у београдској општој војној болници. Уједао сам се кад сам читао у београдским дневним листовима телеграм: „Бугарски војвода Милан Ђурлуков упао је у Велешки крај...“ Ах, зар толико пажње сеоском кокошару, који очекивао од „војне“ свел...

Тек се забелише „бијели чадори“, кад отпоче удар крупних капљица бујне планинске кише, да умивају усјактала лица и спирају крвави зној. На мах шибане оштрога ветра, и дотле невинне капљице, смрзнуте у ледену танад, немилосредно удараху. Наста страховит удар, лом, бес! Шта зар се и природа буну? Противу кога? Тријестак бедних заробљеника у току ноћи и сутра дан показују јасно, да је се и само небо отворило да збрише петстотридесето годишњи срам и љагу са врлетних српских стена.

У исто доба Моравска дивизија I. позива упира своје чело у оштро Бабунско стење. „Гвоздени“ пук из главнине дивизијске стиже у 7 часова у с. Извор по највећој киши, блату, ветру. Никада горе ноћи није било за све време и у једном другом рату. Чак ни пук није могао добити хране, и ако на путу и под несравњено бољим околностима, по што бејаш сам. Али, зар је све ово могло успорити живу бујицу, која хрли у Марков Прилип?

По тавној као угљен ноћи, кроз бес који руши стење и носи камење, неустрашљиви потпоручник Наумовић издире сав блатав у облаку од испарења и извештава ме:

„Долина Црне је чиста!“ Неуморни поручник Брабић Реља шаље са Крстеца по изубијаном, изваљаном коњанику: „Не-

пријатељске патроле сузбио сам, остајем на Крстецу са мештанима“. Браво, Брабићу, као чувар на узбурканоме и бучном мору, које у поамаи ломи оштре гранитне стене, ти си, соколе, издржао целе ноћи бесни ураган! Разваљених чизама, свег подртог, видех те са колико жара износиш шта си уходио. И само ово на би било доста, али ти неуморан, окупан у зноју поново ме сусрећеш у најкритичнијем моменту 17. јуна 1913. године испод коте 550, врли витеже! Са највећим пијететом сећам се увек твоје саморадње, која је потекла из жарке љубави према позиву, снажне воље и енергије. Али уздрхтим при помисли на поднердника Божићара Алексића, који, и ако у напону младалачке снаге, не савлада овај исти уроган, те и не однесе у току ове ноћи једно од судбоносних извешћа по цео одред.

Из несигурних извешћа комита и писама дотурених из Прилипа, видим да је било некакве припреме 17. да се Прилип преда. Али се у рату мења све мађиском брзином. Присуство турске коњице, ситних пешадијских делова гонило ме на помисао да неће бити, како ми је представљано, већ много другачије и испаде готово онако како сам предосећао — Турци ће бранити Прилип!

3. 20. октобар.

После ноћашње страховите тутњаве и леденог шибања, освану диван дан. По већ скројеном плану решим, да у току дана овладам Плетварским прелазом, те на тај начин дигнем завесу, која тако брижљиво крије Марков Прилип.

Ескадрон капетана Јеротића упутим десном обалом р. Црне, а левом самосталну пешадијску официрску patrolу под командом потпоручника Крста Ракића-Спасојевића. Одмах по преласку с. Тројака сукобе се са 50—60 турских коњаника. Енергичним дејством потпоручника Крсте, турска коњица сузбијена одјурим у највећем нeredу јединим прелазом, серпетинастим путем, иза гребена, оставивши десетак мртвих и рањених.

Комите, као добре познаваоце терена упутим напред, но када се борба разгоре, убрзо на увесељевање силних Топличана, почеше се губити по кршу, а по уобичајеној њиховој навици: да су само за заседу, а не и за напад!

У паштењу да се дочепа гребена, дочека ме јака пешадијска ватра. Просторија на читавих 1200—1500 м. била би јако тучена да не беху уздужне и попречне јаружице стрмих обала за прикривени подилазак.

Стрелци су већ на 7—800 м.

Коњица под замахом енергичних вођа гурне ка с. Белој Водици. У домету јаке артиљеријске ватре би укрштена белим шрапнелским прапичима. За трен ока користећи се прегибима замаче даље. Трескање турских шрапнела продужи се на пешадију.

Завеса се подиже: пред собом имам здружени одред на јаком природном, а по свој прилици и утврђеном положају. Рачунам 4 оруђа пољскога типа. Куда ћу са својим брђанима? Магла се поче спуштати све јаче и јаче, и под заклоном ове поведем батерију бар да порушим плетварску карулу. Пласирах је непосредно иза кљуна, који затвара плетварски пут. Отпоче дејство. „2400 м“ ломи се округли мушки глас капетана Чеде. Отпоче хучно дандарање! Турци прихватили. Бројим севање око карауле: 1. 2. 3. 4. топовско место.

„Пребаци... подбаци... добро је! Продужи!“ У огњу и треску Бадимаш и Плетвар. Дрхти седи Козјак. Јека се ломи и губи у дубоке црне стеновите гудуре. Десетак војника под командом потпоручника Крсте, као авети нечујно деру уз суре литице Бадимаша. Падеше на оштру ивицу, и просу се огањ! Пуна три дана и три ноћи без смене и предаха по највећој цичи, као сури орао, наднев се Турцима над главом, потпоручник Крста не даде им ока да отворе. Честим, тачним и потпуним извештајима својим: о кретању Турака, снази и распореду, био је од неоцењиве користи одреду. Доцније одлично послужи и команданту коњичке дивизије до заузећа Плетвара.

Као резултат рада данашњег дана излази: Турци су спремни да бране Прилип, зато се мора да овлада по сваку цену доминирајућим тачкама и створи основа за развој јачих снага, које би тек могле корисно да реше бој. На Плетвару му је крајње десно крило. Литични Бадимаш неподесан за макар какво дејство. Да се овлада Козјаком—Крстецом итд., јер би удар на Плетвар био и сувише крвав.

Испитивање 27 заробљеника утврђује ме у мишљењу, не само да имамо приличну снагу пред собом, већ да Турцима придолазе нова појачања.

Котлину изворног дела р. Рајца притискује оловни мрак. Ескадрон и батерију извлачим и скантонујем у с. Тројаци. Моји весели пешаци морају и овом приликом да буду жртве за обезбеђење. Игличаста суснежица продире у срж. Хране немам.

Команданту коњичке дивизије упутим поручника Брабића, који ће послужити за путовођу и у исто време да лично обавести о стању. Тешка црна ноћ. „Народ“ замре. Ужасни гробни мир зацари.

Око поноћи сазнадох да је коњичка бригада већ у с. Никодиму, а тако исто да је ту око 4½ часа стигао мој пук. Моравска дивизија I. позива достигла је негде између Хана Абди—Паше и Хана Бабуне. Хвала Богу те нисам више у ваздуху!

„Узми, прихвати се мало“, отрже ме глас капетана Јеротића.

Предамном: танур, у каленици две три велије тврдог пресланог сира, домаћи испечени црни хлебач, који се још пуши. Залогај први, други, једва гутам, као да заливам стомак оловом... Не, не иде, сигурно нисам гладан, мислио сам.

Измичем се, у полусвесном одмарању комбинујем: Да ли треба да нападнем? ... Наједном закрипаше захрђале шарке, зашкропи ледени млаз и предамном се обрете потпоручник Крста.

Није добио моје наређење да остане где је: Видио извлачење коњице и батерије, па чекао до 10 сати. „Горе је ужасно!“ вели, и вратио сам се.

Можеш ли понова држати ону тачку, неопходна ми је ради даљег рада, прегледности, јављања? упитах. — „Разумем!“ одговори и оде. Грешник ја, нисам ни приметио усјактале, плаве, прождрљиве очи, упрте у остатке хлеба, који беху још предамном. Сироти мој Крста, стидљив као девојка, не рече да је гладан, да нема, а ја? ... Опрости витеже!

Волио или не, сваким даном постајем фаталистом... Каква случајност! Судбина! Козјак ми крије Ореовицу! 101. година истога дана! Судбина проте Матеје Ненадовића! Утврђуј се!

4. 21. октобар.

Свануће. Треба створити могућност Моравској дивизији да издебушује. Једина помоћ коју могу да пружим под оваквим околностима, јесте заузеће Плетвара; те, на овај начин, ако не решим, а оно бар да олакшам овлађивање јаким природних положаја Присат—Мукош, везујући за себе што јаче непријатељске снаге. Смишљено — извршено!

Напред! Коњица на крајње десно крило; 1. чета на Караулу! Надамном се надвио седи Козјак и као да ми претискује теме. И ако сав у леду и снегу, жеже ме и пече. 2. чета правцем ка снежној главици — показах руком. У велико се извијају поједине колоне, када пристиже наређење: „Овладајте Крстцом“. Хукнух. Да напустим започето, да се ломим дан марша назад, јер се дрогојаче не може. А све, све то значило би губити у времену, губити у снази!

— Идете ли на Козјак, чико, упитах кмета? — Ретко, господине. — Да ли могу коњи? — Ми не знајемо, туј си је с'м камен, путини нема! допуни стари.

Стављен сам пред дилемом: да дословно извршим наређење, значило би: данас да не радим ништа. Да идем на Козјак, по ономе што видим и преставци становника — немогуће!

Боље ишта, него ништа! Напред на немогуће!

Ескадрон и 1. чета остаће на истом правцу до доласка коњичке дивизије, остатак за мнош. Батерија на зачељу. На извршење!

Поручник Илија Трифунац водник батерије мрмори: „апсурд“ „немогуће“. — Ни речи! добаких командиру батерије. — „Капетане, извршите!“ „Немогуће — то је реч из речника лудака“ — рекао је Наполеон.

„Разумем!“ беше одговор јединственог капетана Трифуновића. „Ја се не обазирем на немогућности“ — исто као Пит.

Два часа веремо се, једва превалисмо неколико стотина метара. На Козјаку пламти брзометка. Одјек се ломи и дивље и потмуло раздира мозак, душу! Шта је горе? Што се не може да полети! Напред, па ма и у пакао!

„О чврстој одлуци зависи све“ — „никако не може да буде само напола код посла“ звони ми Дарвин...

Силни вођ патроле, каплар Љуба Коковић на самој леденој главици Козјака сукоби се са турском патролом.

За тренутак застаде. Хитац два добро уциљена и преврте се у амбис орлушина саломљених крила, где му ни гавран неће кости наћи. „Ура!“ грмну каплар Милош Обрадовић и лавовским скоком нађе се на врху седог Козјака. Зелени фесови, као црне, крвожедне авети поскочише, пружајући руке, са дугачким прстима жељних плена, да зграбе жртву... и, у последњем моменту, ускаче на уски гребенчић, и баца се у гомилу, неустрашливи водник Димитрије Перовановић... Блиснуше оштри ножеви. Запуцкаше кости. Врели црвени сок врцну и румене мрље крви и мозгава прошараше блештави чисти убрус старог Марковог Козјака. Козјак зајеца!

„Оста Туре ногом копајући.“

Подне. Данух душом. Ту смо. Хвала Богу! Али, какво разочарење: нова усечена јаруга, зинула као разјапљена адска врата... Даље, даље!

Гамижемо стопу по стопу; при суљању назад дављенички се хватамо за лед, камен. Прсти замрљани крвљу попуцалих ноктију... Брекће се у крвавом зноју под леденим оклопом... Под ногама зјапе провале као крокодилска ждрела, која једва чекају жртву... Назад застој. Коњ са штитовима сурвава се, за тим други, трећи... Чује се кратко тандркање гвоздених делова; обрушавање камена и — опет тајац прекидан бректањем коња и људи... Срце да пробије груди... Но, даље, жмури, терај... Тамо сикћу брзометке! „Брже, брже, много их има“, довикује неуморни Тоскић.

„Ево пристижу две чете и батерија, држи до последњег“, једва избректах, падајући на оштру ледену ивицу високог Козјака.

Капетан Даскаловић пристиже са четом. Отпоче силна паљба. Турци, као пилад пред копцем, збише се иза гребена, камена. Њихови густе редови посели камену оградом с. Крстеца, преко ивице сјакте брзометке. Гмизовић са четом извлачи батерију, и после шест и по часова најнапорнијег пужења и ломњава би пласиран први топ. „Немогуће“ постаде „могуће“!

Под фијуком оштрих зрна брзометке, са самога гребена испали први топ сам потпоручник Гардић на 900 м.

Намах непријатељска ватра замре. Видим изстезање турских вратова иза камених заклона; усјактале разрогачене очи као да питају: одкуда ту топ? Моји људи као по команди

осуше: „Удри топџија, посветила ти се!“ Убрзано: дан-дан, дан-дан... створи хаос међу Турцима и наједном тутањ:

Преко поља без својих хаљина;
Без ђурака и без антерија,
Без сарука у малим капима,
Без чизама и без јеменија.

Поставих други и трећи топ. Дух загосподари материјом, силну вољу круниса успех. Озарена лица пешака сјајте. Топџијама мило што их пешаци хвале и заборавише на несрећне напоре. Све би да полети! Не чујеш више ни јаука, нити уздаха! Гледам како се покаткад који скотрља; диже, да понова падне; превија се болно, али ћути, стеже зубима и... смеши се. Колико скривеног хероизма!

2. чета под силним заносом победе котрљајући сручава се с гребена у бездан и заузима с. Крстец.

Батаљон турски побеже безобзирце. Доводе ми једног заробљеника. Родом је из Дrame. Вели да Турци грде, чудећи се одкуда ту топ? Дакле, утврђује се да је изненађење у борби половина успеха, победе! Призвах Трифунца. — Запамтите, рекох, нема немогућности! Веселник слеже раменима и снебиљиво процеди: „Извините, али ја гледајући Козјак одоздо, мишљах да сте мало...“

Још исте вечери добио сам од плена: пексимита и стражарске бунде за своје на Козјаку. 2. чета у Крстецу још и топлу вечеру, коју Турци у паничном бегству не успеше ни да проспу. У ово доба дођох у везу са пуком који овлада положајем Крстец, потискујући непријатељску нападну колону из с. Ореовца.

* * *

У доба када сам се решавао, да ли да идем на Крстец, или Козјак, командант коњичке дивизије наређује команданту пука око 6 часова јутра, да упути 1 батаљон и вод митраљеза преко Ворице на Крстец, а остатак снаге за коњичком бригадом на Плетвар. И командант упућује трећи батаљон и вод митраљеза. При самом извршењу овога, добијеном заповешћу од команданта Моравске дивизије 1. позива, променен је циљ, и остатак пука (4. и 1. батаљон и вод митраљеза) загребаше за 3. батаљоном, који се већ у велико верао уз Ворилу. 3. батаљон, мајора Катанића, у 8.25 часова по беспутној, каменитој Ворици избија на гребен. По стрмим падинама јаруга напреже се и дере даље ка Крстецу. У то време чује борбу на Козјаку, и енергичним живим радом патрола успева да зароби 17 турских војника. После страховитих напора избија на североисточну падину Крстеца баш у доба, када једновременно избија гребеном густ непријатељски стрељачки строј. И настаде крвава борба у сусрету. Одличним и енергичним радом капетана Васковића и Вајагића, и смелим надирањем на нож потпоруч-

ника Симона Ђорђевића, мушким замахом одбацише их. Непријатељска јача група пристиже Крстецу. Под знажним ударцима брђана повија се и обилази искакнути кљун положаја Крстеца, и покушава да обухвати десно крило. Како је пристизао и 4. батаљон капетана Ценића, то овој двојци четама заузме десни пододсек према самој теснаци и заустави даље надирање ове непријатељске колоне. Борба се водила дубоко у ноћ са јаким интензивношћу. Турци покушаваху кратким смелим испадима да пошто по то овладају Крстецом, али узалуд.

Благодарећи силној енергији поручника Милодрага Цветковића и потпоручника Душана Недељковића, као и крајњем самопрегоревању поручника Милорада Ђурашковића, најсмелији једва стижаху до 50 метара. Бесне гомиле халакају и покушавају јуриш, да бајонетом понова овладају положајем. Мирно, хладнокрвно и смртоносно дејство брзометке и смело бацање бомби у најгушће непријатељске редове неустрашљивог поднаредника Рахмана Садиковића, каплара Душана Поповића и Лазара Н. не даде им ока да отворе и тако осујетише сваки намеравајући покушај за удар ножем.

* * *

Борбене хуке нестаје. Покаткад зајеца по која брзометка, и опет мир. Црни плашт све више обавија црвено разбојиште. Са вида постепено чили Марков Град. Прилип утону. Помало још назирем челична ждрела брдских топића, која су спремна да сваког тренутка бљуну огањ и гвожђе. Силуете бораца све нејасније. Крстец у тами ћути. До сада, упијен напред, обузет борбеном разгорелашћу нисам могао да мислим ни о чему: нити о људима, нити храни, па ни о себи.

Укочених удова, на леденом камену, где се ни снег није могао да задржи, на самој врху Козјачком, згњурен, седим. Осећам како ме снага постепено издаје и драмеж обузима, јер нема више онога унутаршњег жара, који распирује борбу и неизвесност резултата. Устајем. Колена поклацавају. При сваком покрету осећам бол. Покушавам да коракнем, али не иде, ноге издају по залеђеном камену као огледалу. Батргајући с ноге на руку и обратно упадам у снег наизменично до колена и лаката. Падам. Дижем се, да опет паднем.

Од чврсте, тврде, циче усне подрхтавају; језик се лепи на непце; очи једва отварају. Бркови, обрве, трепавице у леду.

Испод мојих ногу на 80—100 метара назире се жмирење ватара. Тоциљам се корак по корак, стопу по стопу и једва чућећи издерах жив. „Хвала Богу! процедих када се докотрљах до жмиравог светлуцања корења и закржљалих гранчица вења, које праскаху у хиљаду варница. Притутуљени један уз другог, као у лонцу повезани, седе официри и као заљубљени немо пиље у ватрицу. И док пеку једну страну промрзнутих удова,

друга се кочи, смржњава... Сваки као да би хтео да ватру зажди на промрзле груди, да открави укочено срце и слеђену срж удова... Чује се јасно цвокотање зуба и дубоки хук ноздрва. Згурени у чврсту, мрку, масу, људи загнурили главе између ногу и на црној димљивој ватри суше се...

И данас, по највећој жежи, сама помисао на ову страхотну ноћ, заледи ми срце!

Хвала Богу, што ће сутра пук да предузме напад, те ће бити покрета, пошто батаљон са батеријом има да садејствује правцем на с. Ореовицу и даље. Дај покрета, па макар и у пакао!

Наоколо окамењени створови. Гробна тишина. И мртво, и живо, ћути. Самртна језа прожима цело биће. Магловита, тешка, непробојна маса укочила душу. Тренутци као вечност. Бедна земља ћути. Замрла васељена цела!

5. 22. октобар.

Рано јутро. Још се осећа јак притисак оловне магле. Једва се назире, ивица гребена, а у с. Крстецу запрашташе пушке. Одмах смо сви на гребену. У Крстечкој долини не види се ништа, једино се чују потмули пуцњи. Људи се наоколо крсте молећи Бога, да што пре отпочне, да се раскраве, да се загреју. Северац подухну. Врхови се почеше да беласају, као острвца. Назире се Бадимаш, Ореовички Вис и помало Крстец. У подножју око с. Крстеца борба све јача. Гледам како потпоручник Гардић облеће свој топ и слушам његов звонки баритон: „Дигни, Боже, све ветрове твоје, Те растерај све душмане моје...”

Сунце својим првим зрацима бљесну и врх Козјачки затрепери. Леденосјајне варнице ударише у стакласте очи. Са врха задирам доле у полумрак. Једва једном могадох да назрем у Крстечку котлину, као после морске осеке појави се земља. Непосредно са Козјака се не могу маћи, због скоро усправно одсечене југозападне падине. Не остаје ништа друго, да самим гребеном кренем ка Крстецу, па тек отуда Ореовици. У овом расматрању почех да назирем и Крстец. Покретање код пука не видим. Истакнут сам, могу да сачекам. Наједанпут какво изненађење. Преко седла, које спаја Плетварски Прелаз са Ореовичким Висом, крећу нам се густе непријатељске колоне — поретци. Чисто не могу да верујем! Шта? Они да нападају?

Командир батерије отвара ватру на 3800 м. Даљина је добра. Распркавање шрапнела високо. Корежира даље. Мало затим ватру прихвати и наша коњичка батерија из долине р. Црне. Код Турака се види ужурбаност, колебање и претрчавање. Развијају се у тање стројеве, пошто их наше батерије укрстише.

„Види му се, мријет’ му се неће,
Ал’ јест нешто, што га напред креће!”

Гоњени чврстом руком својих старешина, Турци гурају даље у опасност, у смрт. Јадници као да осећају близину ледене косе, те се преплићу те горе те доле као преплашено јато препелица! У гомилицама стижу на Плетварски Прелаз. Обухватају моје лево крило. Наша артиљерија убрза ватру. Турци прскају куд који и губе се у пукотине стења и камења...

Даље, са истог места избија нова напаст, бројим: један табор (батаљон), други, трећи, четврти, пети. Повијају се десним крилом. Претрчавају снажно тучену просторију. У оштром трку губе се у ретку шумицу и неравнине. Сваку њихову нову појаву пропрати артиљерија. Отпочеше да обилазе Козјак, како би избегли бочну артиљеријску ватру. Јасно се већ оцртава њихов подилазак Крстечком положају.

У то време, пласирана турска пољска батерија јужно од села Ореовице, обасу шрапнелима чету капетана Тоскића, која бејаше у с. Крстецу. Како се непријатељској батерији са Козјака није могло ништа, нити је чета могла што да користи, да не би узалуд трпела губитке, повучем је иза гребена, који спаја Козјак са Крстечком.

Изгубивши циљ непријатељска батерија пренесе сву своју ватру на Крстец. Разорним дејством уноси пустош у редове 4. батаљона. Војници овога, пошкорпљени врућом крвљу, која се истог тренутка ледила у црне капљице, непомични као бедем у живим ранама, ћуте.

Просути мозгови размрсаних јуначких глава заплјускују околележеће... Црвени племенити сок лије се и шикља... Без јаука, без вриска и писка у слатком заносу склапају се очи и затрепери румене сузе. На уснама заклобоће пенушава црвено црна крв, и као последњи уздах заталаса се: „Збогом!“ „Освети!“

Лево и десно рика хучнија, грмљавина све јача. Козјак дрхти. Крстец потмуло кркља. Небо се пролама. Шире се напрегнуте зенице. Сузе засветле и од силнога мраза, још се нису откинуле од трепавица, смрзавају се!

Капетан Трфуновић оставља да прати непријатељску пешадију и са највећим дометом брдскога топа туче батерију. Нађена, одмах би натерана да промени положај. Крстец дахну душом.

Турци добро потпомогнутим јаким дејством своје артиљерије бесомучно гурају на 4. батаљон. Распламти се пешадијска борба страшна и крвава.

Око 11 часова пре подне притицање свеже снаге непријатељске престаде. Што год су имали на овоме крилу упутише. Са целокупном овом снагом требало је да се носимо до последњег, и носићемо се!

Команданта известих да на њега напада 5—6 табора и да за појачање његовога левог крила упучујем 7 водова, стим

да ми на Козјаку остаје 5 водова и три топа. Кад мене Турци не могу ни да макну.

Као за несрећу отпоче ветар бесно да дере по Козјачком гребену, те се једва могло да дише. Очи, лице, засипа игличасти снег. Капци се једва отварају... Топови и пушке тутње и крљају, а бура све јаче бесно шибала и тресе. Не види се више ни на десетак метара. У души гробни мрак!

Обилазим лево крило. Ту као ледени кип стоји полусмрзнута потпоручник Гмизовић. Покушава да нешто каже, брада му игра, зуби цвокоћу, плаветне усне подадуле, а испод ледених трепавица затрепери сузе да се откину у лед...

Ескадрон на крајњем левом крилу у мраку ишчезе. Весели Даскаловић престаде са дотле ванредно изведеним плотунима. „Што јест, јест!“ замре му команда; а и иначе хладнокрвне топџије охладеше се...

„Земан дође, мријети се мора!“ Како опасност много теже пада, када се не види! Какав је божанствени жар у покрету, налету; и, како је неиздржљиво мучење прикованих за стену! Изгледа ми да је проламање и тресак већ на моме десном крилу. Да наши не попустише? Немо и језовито непомично наслоњен на деснокрилном топу жмурим, и слушах бесну ломљаву.

„Г. мајоре, смрзла се двојица!“ јавља ми ордонанс Александар.

Трљајте снегом, једва промрмљах.

Да ли су и Тезејеве муке биле овакве?

Зар неће побледети легендарне античке храбрости пред горостасима — леденим статуама мојих милих?

„Смрзла се тројица, петорица, седморица“ немилосрдно ми трескају у полузамрзнута мозак прозукли гласови мојих ордонанаса.

Доста, не јављајте то више!... Најрадије бих и сам заспао да се не пробудим. Моје бедно кандило жмири, изгледа ми да неће још дуго... Официри, увучених глава у турске бунде, почеше снебивљиво да ме окружују. Гробни тајац. Једино се још манифестује живот у стекленасте сузне очи. Из погледа им читам да би хтели нешто. Нико не почиње. Ах, како је ћутање и велико и тешко! На крају, разабрах: „бићемо опкољени“, „одсечени смо“, „људи ће нам се смрзнати“. Дотле утучен, и сам пренух се. Последњом искром воље разбих лед који ме је стезао као тучани оклоп. Треснух у обе слепоочнице, и крв као да јаче заструји, очи оживеше. Зар у срам? сину кроз полузамрзнута мозак. Дух, као горостас, задрма укочено тело. Част „која бди у нама као последња светиња у опустошеном храму“ запламте. Напрежући се прокрљах: „Слободно, господо, идите! Батерија остаје ту! Зар тако мислите о својим људима! Зар су гори од Наполеонове Велике Армије? Смрзавајмо се! Следимо се! Испунимо своју дужност! Трпимо! Умримо без речи! Паднимо! Ту! Овде! На топу!“

Настаде тајац...

Ипак, има Бога! Небо нам се смилувало, раздањује. Видим Крстец. Наши се на њему држе. У долини лево коњичка дивизија на истом положају. Дакле, лажан је у оловној магли као и по ноћи глас, светлост, па и у овој прилици одјек из позадине једног и другог крила. Но, застадох забезекнут, на своме положају видим само стотину људи! Шта је? Зар ме оставише? Побегоше? Ах, како још нисам могао ни умео да се унесем у душу нагомиланог скривеног хероизма мога витеза Топличанина!

У истини, побегао је, али напред, у Турке, да се борбом разгреје. „Борба њему забава је драга.“ Ено, отео је понова с. Крстец и ухватио душманина за подбријани врат!

Подне. Огромне гомиле густо збијених зелених фесова, уз побеснеле урлике: „Алах, Алах!“... јуриле су слепо напред.

На истакнутом кљуноу Крстечком, у кршу, као орао, потручник Тодор Здравковић, опкољен са свију страна. И поред наређења да се повуче, остаје до краја, до пада. У пакленој пешадијској ватри и облаку шрапнелског дима, огпецао сав у крви, раздрљаних груди, закрвавелих — иначе, благих, плавих — очију, сручи једну, другу, трећу бомбу у помахниталу, урликајућу, бесну, гомилу. Као громови затрешта једна, друга...

Бесомучна гомила, запањена застаде и... устукну пред дивом. Обезглављена телеса купају се у рођеној крви и копрцају у агонији. Тренутно се хладе и истежу... Заслепљени задњи редови јуре преко лешева... Још један тресак грома громовника Тодора и ћелава темена ваљају се по камењу и разбиеном снегу и леду, и шкорпе црвенилом!

Крајње десно крило 4. батаљона, тренутно нешто поколевано, када пред собом угледа наредника Љубомира Динића са исуканом сабљом, улрикну од бола срама и стида. Занемише брзометке... И као побеснели оркан сјури се напред у живу лелујаву гомилу. Затутња стење; заблисташе ножеви; заклобута утроба, заклопараше кости; и, под потмулим ударцима кундака попрскаше темена! Обезглављена гомила Турака сруши се назад у разјапљене поноре. Прозукле команде: „Стој!“ и „Дур!“ мешају се, али их нико не чује. Зар има силе која ће холују задржати? Има ли силе да задржи и смири узбуркано помахнитало море? Ко да заустави поднаредника Рахмана Садиковића? Ко каплара Светозара Русимовића? Оба двојица испадају као из пушке са бомбама у десници и бацају се у најгушће редове. Тресак турске гранате и земљини вулкан обави обојицу. Избачена вулканска лава преврте Русимовића. Овај понова скаче као да је од челика са узвиком: „Напред, браћо! Не бојите се! На нож! Не троши муницију!“ и упаде у Турке.

Лево кликће редов Михаило Војиновић: „Напред, прва чето, да тражимо нашу ђедовину!“

Редов Милан Крстић усред окршаја пева: „Удри прије...“

Каплар Јован Бановић са редовом Љубомиром Стојковићем и капларом Василијем Петковићем подигли се за удар пожем. Обарају магацинску ватру у најближе редове пред собом, када несрећно бризантно зрно тресну између њих и обара сву тројицу. Бановић скаче, и као гуја заичи: „Осветићу вас, побратими!“

У овом слому окрвављене гомиле, у диму и праху, као богови, ломе се без страха и узмака: поручник Јоца Првановић и Предраг Благојевић; наредник Стојан Минић и Милоје Китановић; поднаредник Милорад Чапрић и редови: Милан Перић, Ђорђе Стојановић, Васиљко Младеновић, Ђурђе Стевановић, Коста Бараћ и многи други.

Турци стукнуше. Опустели плато Крстечки занеми. Оштри северац подиже дим и прах. На згаришту: разбацани удови, размрскане главе, просути мозгови, мртве укочене гомиле; чауре, упаљачи, искривљени ножеви, попуцани кундаци, бомбе, — забрљано и слеђено — крв и гвожђе смешало се!

Слава! Потпоручнику Јовану Јанковићу; поднареднику Благоју Мијаиловићу; каплару Душану Милојковићу; и редовима: Вујици Јосовићу, Милутину Бачанину, Недељку Влашковићу, Стојану Врзаковићу, Гаврилу Крстићу, Нићифору Миковићу, Обраду Јовићу, Захарији Милојковићу, Драгутину Драговићу, Александру Протићу, Саватију Димитријевићу, Јоргаћу Илићу, Влајку Златковићу, Милану Јовићу, Светозару Стојановићу и осталима витезовима! Слава Вама, соколови, који мушким, српским, телесима створисте нови бедем са последњим узвиком:

„До тог камена, до тог бедема,
Ногом ћеш можда ступит' поганом!...“

* * *

У највећем борбеном кризису командант дивизије, ђенерал, Гојковић, са највише тачке на Крстецу наређује „држите, држите по сваку цену, до последњег!“ Зар је требало да се сумња у Топличане? Крвљу пошкропљени, телесима окићени Крстец и Козјак сведоци су и за доцнија поколења да Топличанин гине, али не одступа! Упорнији побеђује, света је истина. За побране лаворике победе на Крстецу, нека је слава и хвала „вечитом хладном“ мајору Сими Ценићу, кога његов озбиљни и хладни израз не остави ни једног момента, и његовом десном крилу, ађутанту, поручнику, Милораду Ђурашковићу!

* * *

3. часа поподне. Седам водова које упутих под командом капетана Тоскића увелико деру уз Крстец. Турски шрапнели прате их узастопце. На фронту 4. батаљона посматрам делимичне испаде.

3¹/₂ часа. У први мах појединачно котрљање Турака, а набрзо у маси, гомилама, отпоче суноврато извлачење. Сви

силни и бесни напади бејаху им узалудни. Јасно је, да се као побеђени одричу даље борбе. Нагиб Крстечки мени окренут зацрни се! Ово повлачење у гомилама не види се са Крстечког платоа. Прикупих значаре, који дунуше: „Други пук, напред.“ Али на положају пука нема јачих покрета, контранапад не предузеше. Због силне грмљавине непријатељске артиљерије, која прихватише своје; као и мојих брђана, који их немило-срдно конабе — на Крстецу разумели: „Други батаљон, напред.“

Одличним дејством брђана и пешадијским плотунима дочекани Турци стрмоглавише се са опустошеног заравна Крстечког. Они се више не повлаче, они бегу. Видим слом Турака, видим победу раширених руку, која зове, али покрета, на жалост, не могу да предузмем, и ако знам: држи га за гушу и више га не пуштај!

Дан лагано умире. Разбојиште постепено закривљава мрак — и мир зацари. После оне страхоте наступи тиха звездана ноћ. Набрзо зацвочоташе зуби. Хтео не хтео морам да проведем на Козјаку још једну ноћ. Ко је преживи, живеће хиљаду година!

*

У овим борбама: Погинуло: 1 официр, 1 наредник, 2 поднаредника, 4 каплара и 50 редова.

Рањено: 3 официра, 2 наредника, 1 поднаредник, 10 каплара и 121 редова.

Утрошено метака око 60.000.

Турака нађено мртвих 60 и заробљених 65.

6. 23. октобар.

Чини се да ватра, ако се сме тако да назове, веселије пуцкара. Варнице одскачу високо, затрепере и изгубе се! Шта је живот човечији? само се питање намеће. Зар не личи на ову праштећу варницу? Весело засија да се одмах угаси! Ето, пред собом гледам: пригрлио пушку, болове не осећа више, тело му обузела малаксалост и пријатан дремеж, усне се развукле у осмех, и...

Успех у данашњој борби још једино помало одржава искрицу живота, која једва тиња под леденим покровом!

Осећам да се не сме да заспи. Ноћашњи сан био би дубок; сан из кога се више не буди!

Прилазим од једне до друге гомилице и чујем: „Еј, немој да заспиш!“ „Продрмај се!“ „Сутра ћеш у Прилип!“...

Крај жмираве светлости начетило се по десетак, петнајест, и износе своје утиске из данашњег дана, само да не би заспали.

„Је си ли видео како се Туре претури?“ пита један. „Е, ти баш од прве, ама ни да мрдне!“ потврђује други. „Море, да не сиђосмо, пропаде се!“ упаде трећи; и, тако редом вођаху разговоре они, што ми „побегоше“ да се борбом загреју!

Каплар Јован Бановић са редовом Љубомиром Стојковићем и капларом Василијем Петковићем подигли се за удар пожем. Обарају магацинску ватру у најближе редове пред собом, када несрећно бризантно зрно тресну између њих и обара сву тројицу. Бановић скаче, и као гуја заичи: „Осветићу вас, побратими!“

У овом слому окрвављене гомиле, у диму и праху, као богови, ломе се без страха и узмака: поручник Јоца Првановић и Предраг Благојевић; наредник Стојан Минић и Милоје Китановић; поднаредник Милорад Чапрић и редови: Милан Перић, Ђорђе Стојановић, Васиљко Младеновић, Ђурђе Стевановић, Коста Бараћ и многи други.

Турци стукнуше. Опустели плато Крстечки занеми. Оштри северац подиже дим и прах. На згаришту: разбацани удови, размрскане главе, просути мозгови, мртве укочене гомиле; чауре, упаљачи, искривљени ножеви, попуцани кундаци, бомбе, — забрљано и слеђено — крв и гвожђе смешало се!

Слава! Потпоручнику Јовану Јанковићу; поднареднику Благоју Мијаиловићу; каплару Душану Милојковићу; и редовима: Вујици Јосовићу, Милутину Бачанину, Недељку Влашковићу, Стојану Врзаковићу, Гаврилу Крстићу, Нићифору Миковићу, Обраду Јовићу, Захарији Милојковићу, Драгутину Драговићу, Александру Протићу, Саватију Димитријевићу, Јоргаћу Илићу, Влајку Златковићу, Милану Јовићу, Светозару Стојановићу и осталима витезовима! Слава Вама, соколови, који мушким, српским, телесима створисте нови бедем са последњим узвиком:

„До тог камена, до тог бедема,
Ногом ћеш можда ступит' поганом!...“

* * *

У највећем борбеном кризису командант дивизије, ђенерал, Гојковић, са највише тачке на Крстецу наређује „држите, држите по сваку цену, до последњег!“ Зар је требало да се сумња у Топличане? Крвљу пошкропљени, телесима окићени Крстец и Козјак сведоци су и за доцнија поколења да Топличанин гине, али не одступа! Упорнији побеђује, света је истина. За побране лаворике победе на Крстецу, нека је слава и хвала „вечитом хладном“ мајору Сими Ценићу, кога његов озбиљни и хладни израз не остави ни једног момента, и његовом десном крилу, ађутанту, поручнику, Милораду Ђурашковићу!

* * *

3. часа поподне. Седам водова које упутих под командом капетана Тоскића увелико деру уз Крстец. Турски шрапнели прате их узастопце. На фронту 4. батаљона посматрам делимичне испаде.

3¹/₂ часа. У први мах појединачно котрљање Турака, а набрзо у маси, гомилама, отпоче суноврато извлачење. Сви

силни и бесни напади бејаху им узалудни. Јасно је, да се као побеђени одричу даље борбе. Нагиб Крстечки мени окренут зацрни се! Ово повлачење у гомилама не види се са Крстечког платоа. Прикупих значаре, који дунуше: „Други пук, напред.“ Али на положају пука нема јачих покрета, контранапад не предузеше. Због силне грмљавине непријатељске артиљерије, која прихватише своје; као и мојих брђана, који их немило-срдно конабе — на Крстецу разумели: „Други батаљон, напред.“

Одличним дејством брђана и пешадијским плотунима дочекани Турци стрмоглавише се са опустошеног заравна Крстечког. Они се више не повлаче, они бегу. Видим слом Турака, видим победу раширених руку, која зове, али покрета, на жалост, не могу да предузмем, и ако знам: држи га за гушу и више га не пуштај!

Дан лагано умире. Разбојиште постепено закриљава мрак — и мир зацари. После оне страхоте наступи тиха звездана ноћ. Набрзо зацвокоташе зуби. Хтео не хтео морам да проведем на Козјаку још једну ноћ. Ко је преживи, живеће хиљаду година!

*

У овим борбама: Погинуло: 1 официр, 1 наредник, 2 поднаредника, 4 каплара и 50 редова.

Рањено: 3 официра, 2 наредника, 1 поднаредник, 10 каплара и 121 редова.

Утрошено метака око 60.000.

Турака нађено мртвих 60 и заробљених 65.

6. 23. октобар.

Чини се да ватра, ако се сме тако да назове, веселије пуцкара. Варнице одскачу високо, затрепере и изгубе се! Шта је живот човечији? само се питање намеће. Зар не личи на ову праштећу варницу? Весело засија да се одмах угаси! Ето, пред собом гледам: пригрлио пушку, болове не осећа више, тело му обузела малаксалост и пријатан дремеж, усне се развукле у осмех, и...

Успех у данашњој борби још једино помало одржава искрицу живота, која једва тиња под леденим покровом!

Осећам да се не сме да заспи. Ноћашњи сан био би дубок; сан из кога се више не буди!

Прилазим од једне до друге гомилице и чујем: „Еј, немој да заспиш!“ „Продрмај се!“ „Сутра ћеш у Прилип!“...

Крај жмираве светлости начетило се по десетак, петнајест, и износе своје утиске из данашњег дана, само да не би заспали.

„Је си ли видео како се Туре претури?“ пита један. „Е, ти баш од прве, ама ни да мрдне!“ потврђује други. „Море, да не сиђосмо, пропаде се!“ упаде трећи; и, тако редом вођаху разговоре они, што ми „побегоше“ да се борбом загреју!

Ноћ све ведрија, зима све јаче и јаче стеже. Изгледа да ће удови да испрскају. Хоће ли једном да сване? Осећам некакво окутање око леђа. — Шта је? упитах. „Дрхтите много, да Вас покријемо“, допуњују се ордонанси. Сироти, скинули своје шињеле, да укуте свога команданта. Не, такву жртву не могу, нити хоћу да примим! Речи њихове: „Ми смо научили!“ „Нама није зима!“ „Гледамо како дрхтите!“ „Ви ћете да пропаднете!“ нису ме могле да поколебају. Хвала ти, Драгићу, Ђурчићу, Ковачевићу!

Зора. Јутарња магла нежним велом покрива још Прилипску котлину; Козјачки гребен запљускују оштри ледени сунчани зраци, под чијим се бодљикавим притиском осећа љути бол...

У ово доба од с. Крстеца подилазе нејасне прилике. То је каплар Илија Маџарац са одабраним бесмртницима. Ломили су се по стењу и камењу целе ноћи, подилазе с. Ореовици и нигде не нађоше жива Турчина. Чак их ни пси не узнемираваху, јер се и они беху заклонили под притиском ужаснога мраза. У с. Ореовици још су Турци... На Крстецу се чује жива палба. Упутим потпоручника Гмизовића са получетом, а мало затим и капетана Дакскаловића у правцу Ореовице. Магле постепено нестаје, вео се диже. Наједном проломи се пуцањ топовски један, други... „Ала, Туре!“ кликће потпоручник Гардић и пали даље. А у тај пар над самим истакнутим Крстечким кљуном праска, једна, друга... бела лоптица. Код Турака се види гомилање и котрљање низ стрме литице. Моје топције имале су из прекјучерање и јучерање борбе праву слику предтерена, те су првим својим зрнима начинили прави лом у непријатељске редове. Маса ухваћена шрапнелским снопом ломи се о оштро стење. С фронта их коси брза ватра брзометке, с бока бризантна зрна и лепршаво распрскавање шрапнела. Турци окртоше леђа.

Испод ногу кркља брза магацинска ватра, коју отвори Тоскић, те им још више појача наред. Од првобитног доста уређеног одступања убрзо наста панично бежање. Гмизовић се захуктао; извија се већ близу Ореовице. Наши митраљеви такође гоне ватром. На једном наш снап митраљезког попречног кошења ухвати јако истакнутог — Гмизовића. И док се наши освестише, командант 13. дивизије V. Кара-Саидовог корпуса, Галиб паша, командант одбране на десном крилу, умаче последњи са својим ађутантом. Смели Гмизовић упаде у стан даскалов, где се је још пушила кафа Галибова, коју овај не могаде ни да испије.

Тамо према левом крилу непријатељском у правцу Маркове Вароши хучна и урнебесна артиљеријска ватра. По све даљем и даљем шрапнелском распрскавању ка Југу види се да лаконоги коштуњави Дринци журно прате одступање. Живели Дринци!

По самоме друму Присат-Прилип у бесном трку гурају челичне Моравске топције испред стрелаца, који их не могу ни да стигну.

Ду, ду... захуја и згомилане масе у близини беле касарне на улазу Прилипа, почеше да чиле, нестају, у зелени Прилип. — Напред! командовах. Батерији треба путање. — Ломи камен, само да се задржи копита! наређује командир.

Подне. Ево нас у с. Крстецу. Свуда наоколо види се свакојаки плен, почев од великих турских шатора па до казана.

По путу залеђена црна крв. Лево и десно укочени лешевни са стакленастим преврнутим очима. На самом савијутку сеоскога пута Крстец-Ореовица седам лешева различног положаја. Двојица забрљаних плавих коса у мркој крви. Стакленасте очи као да гледају негде у недоглед. Грозота!

Зар има и Турака плавих? чух питање ордонанса Александра. На жалост, то је наша словенска крв, помислих. — Гле, какви су, и они су били људи! Ух, како су страшни! додаје неко, посматрајући их укочене, заспале у рођеној крви, отворених, безживотних, порцуланских очију. И то су очеви, синови, браћа проструја ми кроз мозак и мисао полети далеко, далеко...

Опусте и Козјак и Крстец. Чини се, да је и само сунце застало и гледа пустош и страхоту. На Крстецу под највећом стеном снежне пирамиде поређано педесет и осам дивова великана. Одрађени у слободној Србији, питомом Добричу и кршном Копаннику, живописној Медвеђи, дођоше, да на прагу Марковог Прилипа подигну телесима својим нови бесмртни споменак славе за некоја доцнија поколења и гордо покажу целоме свету: „Што је некад било моје, опет мора моје бити!“

У тој немој светој тишини, некадањи поп Лукин звонко сребрнасти глас болно трепери заупокојену молитву; опева их за вечни тихи починак. Место мајке, оца, брата, сеје, љубе и деце, смирили божији слуга спушта последњи пољубац на хладна чела неумрлих витезова; и, трудећи се да прикрије дубоки бол, сузама нехотице кваси замрзнута витешка чела...

Последњи сунчани зраци секу Бабу, када уђох у бивак пука на десној обали крвљу замућеног Крстечког потока... На сламној димљивој ватри весело клобуће чајник — војничка порција — и избацује несагорљиву сламу. Како је диван и укусан чај са сламом. Први гутљаји после три дана, ако не рачунам јутрошње квашење усана топљеним снегом. После шест дана први пут топли залогаји за оне, који могу да вечерају! Па ипак мора да се прозалогаји, јер не знамо шта нам сутрашњица спрема!...

Бој на Бакарном Гумну.

24. октобар.

6 часова јутра. Пук у колони двојних редова са III. дивизионом Моравског артиљеријског пука избија на пут Велес-Прилип. Чело пука улази у криву улицу, када на једном застој, да се претвори у неиздржљиво чекање. Требало је пропустити неке делове VI. и XVII. пешад. пука и Дрински артиљеријски пук. Бацам погледе на Марков град, манастир Трескавец — данас само бледе трагове некадањих сјајних споменика наше славе... Азурни покривач оштро цепају врели сунчани зраци, мозак се мути, тело малаксава. Једва се покренусмо. Улазимо у мучаљив Марков Прилип. Џамије на месту цркава, танка минарета на месту звоника наших! Решетке на прозорима показују робство људских душа; нахерени плотови са јаким окованим вратима, над којима висе некакве беле крпе — права слика како су и колико Турци умртвили наш лепо и весели Прилип... Што дубље газим видим зеленило прошарано разнобојним јасним цветићима искићено тробојницом. Смешеше се очи и весели гласићи: „Живела браћа!“ уносе постепено расположења у умртвљену душу, као кап доливеног уља у кандилце које пукцара... Уверење да није све изумрло оживљава, очи засијасу, у телу струји...

Подне. Пук са зачељем избија из Прилипа и свија се у поредак за биваковање у Марковој вароши под обрушеним славним домом нашега Краљевића Марка...

Силно малаксао као никада дотле у животу, једва сам очекивао да дођем на ред да и ја свијем своје. Жељно бацам очи на кров, који први пут жудно зажелих, да за часак два опружим малаксао, промрзнуте удове. Не приметих, када ми чисто за вратом нахаја, ађутант Команданта дивизије, капетан Гајић и једва разумех: „Здраво! Браво! Честитам!“

Урагански огањ тамо, где се ређаху јединице Дринске дивизије, прекиде нас. Све поскочи и зенеме. Шта је? Да одмах источи из очију, из душе: Турци!

Пиљимо у електрично светлцање непријатељских топовских ждрела више села Алинаца и Рувца. Гледамо смућеност возова на излазу из Прилипа; журну мешавину збијених и дотле мирних редова храбрих Дринаца у диму и гвожђу. Из ове згуре величанствено заошјање витких артиљеријских возова по самом путу да се на мах пласирају и без припрема да блуну огањ. Ваздух зацвили, земља задрхта и гресак и прах обави Калабак. Под окриљем громовног двобоја лелујави низови дугоногих Дринаца, као морски валови ударају у благе косице, када се пред нама створи наш „Чича“ са својим штабом.

„Потпуковник Ристић, упутите један батаљон за везу са Дринском дивизијом. Ето Вам Наумовића“ — и остављајући

мога Команданта, продужује: Одмах овим правцем, на оно село, што пре! Гледајте, шта се тамо учини! — Разумем! Чело за мном. — И док се моји кобељају из усеченог пута, дубоко уздишем и бацам заљубљене последње погледе на место мога намераваног починка. Завитлам преко богатог прилипског поља; преко узораних њива ишараних дубоким јарцима пуних воде. „Добром коњу и добром јунаку. Свуд су броди, где год дође води!“

Једва извлачим отежале ноге; све ми смета, бацам огртач, да убрзо бацам и револвер, торбицу за карте — не треба, када их немам! Раскопчавам блузу да одмах бацам и њу. Једино још са догледом у руци журим, трчим...

Косо лево у редовима Дринске дивизије нема борбе, тамо кључа... Живи таласи назру се покатак да се одмах у диму изгубе...

Згурен, као преморени коњ уз брдо, грабим. Једва чујем за собом: „Мајку турску што нас муче!“

— Много журите, г. мајоре, брекће ађутант Богољуб.

— Бојим се да ћу пасти, ако застанем — процедих себи у браду — и полуокренут да ме чује, видех за моменат развучену и испрекидану линију батаљона. Ипак, напред!

Пред собом видим некакво неразумљиво кретање појединаца. Ваљда не беже? — Види шта је оно, који су, наређујем. Ми смо шестаци (6 пук), разносачи муниције... нестало тамо... На мах се указа усплахирана силуета вишег официра, машући револвером сипа псовке и јасно разабих: „Кукавице! Кукавице!...“ Пред очима ми пуца, зашто они несрећници беже мени, док ја журим њима. Ни онда, па ни данас не разумем: да ли је дужност старешине — вођа у борби, а нарочито у овако случајној, да води, командује и управља, или је целисходније да остави своју јединицу — борце, и да се као кобац баца на оно неколико, можда, тренутно преплашених, слабијих, који би се и сами брзо освежили и освестили; да ли је пробитачније да решавајућу реч даду нижи, који немају онога ауторитета, какав производи на масу појава једног Команданта, вишег официра. Зашто се одрицати божанствене улоге, која нам се нуди у хијерарији војничкој?

Зашто нису запаљена хероизмом срца вођа у овако судбоносним приликама... Зашто?

Вођ је душа команде, он је загрева, одушевљава и у тешким моментима борбеног кризиса улива свети огањ. Остављајући је пак у таквим моментима ради исправке грехова појединаца не само да је грех, већ криминал...

„Када су сви у опасности, сваки ћути и грчевито се хвата за првог човека који издаје заповести или даје спасоносни пример.“ Ко је тај?

Мучаљиво и тешко осећање прожима ме и — задрхтах од јада, бола... И у овај прилици, скоро као увек, победа је

загладила ово, јер се и не пита или се чак заборави: где си био и шта си радио?... Артиљеријска зрна почеше своју песму и над нашим главама.

— 1. и 3. чета у I борбени ред; 2. и 4. чета у II.

Прва служи за правац. Правац: бела кућа. Трећа десно. Резерва за првом — у једном напрегнутом даху искомандовах. Ордонанси прснуше. Упијам се у Калабак — тамо пада решење!

Док се батаљон цепао, осећам ретки и оштри фијук осиица. Непријатељска пешадија посела косицу виши наших глава. Скок наизменично дужи и краћи, и ево нас на ивици Веселчанана. Увек гладни Богољуб намириса ускоро испод црепуље испечени хлебца, који погурена старица крај плота, радосно сузних очију, дели патроли. Без обзира на цепање и пиштање ваздуха — слатко пљеска комадић, који се још пуши, ноздрве подрхтавају и — узех и сам залагај...

Појава батаљона, убрзо и првог, учини, да бранилац, који је и иначе слабије посео ово крило, попусти, те њиме овладасмо и без муке и без жртава.

Лево на Калабаку у диму кључа. Турци шибани врелим гвожђем тетугају се, старешине их бацају назад, али узалуд... Упадам у деснокрилни вод 6. пука. Официра нема, најстарији поднаредник. „Напред, Мачвани! Турци беже, недајте! Ево Мораваца!“

За трен преста циктање брзометки и забрехала лица усјактаних очију видеше: као на длану питоме прилипске равни нијање Моравске дивизије у борбеном поретку. По инстинкту сунуше напред. Десно избија први низ мојих Прокупчана.

Турци не одступају, беже... За њима! Са коте 938, непријатељског прихватног положаја засјакташе челична ждрела и паклени тресак и дим обави косу; камен и земља зацвили и —... Бубња ми по мозгу, као последње прикивање мртвачког сандука спуштеног у гроб: „Капларе, овај умире!“ „Пали свећу!“ „Поднапредниче, овај се охладио!“ „Зови носиоце, изнесите га“... Напрежем се да подигнем трепавице, једва над главом назирем полилеј. Глава тешка, сећање никакво. Осећам да сам жив, али од куда сам у цркви, где се умире? Ето, разабихам промукле мушке гласове, који се мешају са неким женским „Куку“, „Леле“... Осећам миловање тоглог даха по лицу. Отшкринем капке и видим црне мокре очи, разумедох кроз уздах „жив“. Шта је то самном? Не могу маћи, прозборити... Затеем промрзнати и прозукли мозак, сећам се: Турци беже; артиљерија бесно блује, наоколо громови и мрак... Шта је са мојим ногама, рукама?... Жив сам!

Наједанпут познати плачевни глас мога ађутанта: „Господине капетане, мој командант, мајор Наумовић“ и одмах други: „Шта, ко, Јоца? Над собом видим затегнуто лице апотекара Мелхиора Артика. „Јоцо, где си рањен, како ти је, шта хоћеш?“

Дакле то је! Рањен! Где, како — неznam, не осећам ништа, укочен сам... Погнуте прилике даве ме; кроз мртвачко стиснутих зуба клизи врели млаз пушећег се чаја... у грудима лед... Осећам лако нићање и тешки бат мушких ногу; надамном тамноплави свод, по кровима бели покров и по лицу хладно резање; чујем: „Лакше“, „Стој“, „У ногу“... и уљуљкивање се продужује. Докле? Куда? Овако се мртви износе, ја сам жив, ја хоћу да живим!... Јаче дрмусање, клизим... „Пази полако! брекће поцепани глас крај мојих ушију. Благо дах осетим по лицу, на мах тресак кроз мозак; гледам четири космате задуване прилике како бришу зној и змежурану старицу која цеди: „Сироме, млад, јел ти тешко синко?“ Покушавам да се насмешим, мислим, добро је!... Четири дана лебдила је надамном стара мати Петра бакалина, и њој првенствена и вечита хвала, што сам могао, да се нађем после неколико дана и ако скрхана тела, место у болници у кругу мојих Топличана; те да се још једном понесем са петвековним хорјатима на Битољу...

Пред смирај сунца 24. однет сам са Веселчанске косе, преноћио у селу и сутра дан пренет у цамију — болницу. Отуда над главом полилеј!

Пад мој не заустави полет батаљона, напротив удвостручи снагу да освети свога команданта и набрзо овлада Тополчанским висом. У току ноћи снег до колена. Хлеба нема, стока малаксала, обућа подрта; ледени гвоздени дивови на мртвој обали Црне Реке, да у току сутрашњег дана промрзнати виде побусане белим покровом засејане своје другове по Бакарном Гумну и у препуњеним прилипским болницама.

Операцијски дневник бележи: „25. Храна и хлеб није издавана. Пук остао у биваку. Снег 10 см, услед топљења снега и кише у биваку бдато. Влага велика, војници без обуће пропадају од зиме и мрза. Војницима на предстражи промрзнуте ноге, упућени у болницу. Са исхраном слабо, готово рђаво. Стока изубијена и малаксала пропада по влажном времену — замене нема. У опште стање веома рђаво. Допунски батаљон за попуну пука морао са задржати у Прилипу, шатора и обуће нема. Војници на снегу пропадају.

26. Пук на истом месту у биваку. Стање исто као и јуче. За вечеру пиринач без меса. — 27. Пук осигурава простор на левој обали Црне од села Три Крста до моста на Црној. Сем предстража, војници у кантонману, данули душом. Мештани пеку хлеб. Маса пати од прилива. 28. Пук у кантонману. Благодарехи ревности четничког војводе Васиља лако се снабдева хлебом, који мештани даноноћно израђују и пеку. Црна се разлила и потопила поље. Стање здравља добро, журно се утврђује.

29. Пук у кантонману на истом месту (Тополчани). Исхрана и здравље добро...“ И предвече, у славу Бога, пошао јутрос-

из Прилипа, нађох се међу својима. Сјајне очи милују ме и сваки хита да му стегнем мушку десницу и чујем: „Ах, како нам би жао...“ Хвала Богу, Хвала Богу, само када си нам живи! Смешим се, стежем срце! Зар са оваким соколовима не ићи па ма и у сам пакао?...

Бој на Битољу.

Силно здробљена Врадарска Армија Зеки Паше на Куманову, није се повлачила, већ бежала.

Делови корпуса Цавид и Фети Паше бежећи у највећој паници преко Скопља, Тетова и Гостивара, успели су тек код Кичева до организују јаку одбрану и противстану силном и енергичном надирању неумрлог, пуковника Милована Недића, Команданта Моравске дивизије II. позива, но и ту за кратко. Зар се може холуј задржати?

И непобедљиви легендарни јуначина нашега доба, одважни Недић, са својом дивизијом ојачан II прекобр. пешад. пуком, избија преко Прибилаца у висину I. Армије Њ. Кр. Височанства Престолонаследника Александра када се стави под Његову Команду. Од турских команданата најенергичнији, неуморни, Цавид Паша, искористи време које му створи отпор V. корпуса Кара-Саид Паше на Прилипу. Он успе да силним нападом код Банице разбије Грке и да им отме 12 Шнајдерових топова, који одмах затим падну као плен нашој непобедљивој војсци у Битољу.

Корпус Кара-Саид Паше предузе упорну одбрану испред и позади Прилипа. Под силним напором издржа један, и одмах затим други удар. И ако потучен на Бакарном Гумну, да се једва спасе, не претрпе пораз, какав је требао да буде, кад се има на уму позадина терена и скоро једина најкраћа комуникација за Битољ исправна, употребљива.

Циновски налет храбрих Дринаца не могаше да задрже нити брзометни топови; нити силна врта митраљеза, која косаше; нити кључање брзометки; нити оштри бајонети. У заочас време-погода у овој прилици бејаше Њ. В. Случај. И, што обрušена снага турска не могаше, учини оно. Снажне буре, страховне кише, силне баруштине, набујали потоци, појавише се као нови непријатељ, где не помаже дивовска храброст и презирање смрти! Морадосмо да изгубимо читаву недељу дана, па тек да гвозденим обручом притегнемо последње остатке Вардарске турске Армије, те да им не дамо да од Битоља створе нову Плевну како намераваху. Застој у нашим дотле електрично брзим маршевима и борбама даде им маха да се освеже и потхране, при том их освежи морално и борба на Баници. Али одтуда је још величанственији подвиг наших

храбрих пукова у последњем судару са полумесецем, који не задрхта тако силно скоро никако дотле, од како га стави Осман на црвени барјак свој.

Силни полет наших дивова изгледаше као угушен, загашен. Да се падне у очајање, али то беше само тренутна, привидна слика. Научени, да свакога дана стичемо нове славе, нове трофеје, убијаше нас чекање. У свима редовима чује се: „Кад ћемо у Битољ, Солун, јел' тамо пут за Цариград?“

Живот је покрет! Заповест коју добисмо 30. октобра око 9 часова пре подне проструји кроз све. Захори се поклич! Сliku коју овога момента гледам у необузданој маси, када би могао да анализира чак и туђин, морао би да дође до закључка: Ови су рођени да побеђују! Свима је владала једна мисао: Напред у пакао за душманином док и један траје! Од Куманова у опште нема више изосталих. Морална храна подигла је високо и она делимице физички изнурена створења. Сваки жури да до краја буде у кругу оних првих, да скупа сви заједно плету венце: Нове славе, новог јунаштва. Маршовања, гладовања, смржњавања и несносне жеђи заборављају се, јер је народ опијен победама. Читамо:

„За предстојећу акцију против непријатеља на Битољским положајима: Дрвеник—Лисолај—Беранце—Кукуречани—Могила—Оризаре—Кристофор, Армија ће узети овакав поредак:

1. Моравска дивизија II. позива да стигне сутра 31. на линију Дрвеник и ухвати везу са Моравском дивизијом I. позива. 2. Моравска дивизија I. позива са Дл. Подине—с. Дрвеника. 3. Дринска дивизија I. позива Ложани—Стари Српци—Беранце. 4. Дунавска дивизија I. позива Дубрушово—Дедебал. 5. Ојачана коњичка дивизија Муса Оба—Новаци—Брод, продужујући извиђање у правцу непријатељског десног крила и бока. 6. Градска артиљерија у три групе најпогоднијим комуникацијама. 7. Тимочка дивизија II. позива — Армијска резерва за центром“... Несумњиво, Турци стегнути у челични загрљај са Севера и Истока пригњечени оседелом Перистером с Југа и Запада предаће дух свој Алаху на Битољу! Чисто да човек не верује, да ће се за цигло месец дана распасти некадања турска Царевина, као снег под врелим ударцима Јужњака.

1. 31. октобар.

„II. пешад. пук „Књаза Михајла“ са брдском батеријом прикупиће своје предстраже до 10 часова пре подне, када ће бити смењен трупам Дринске дивизије I. позива и кренуће се преко с. Три Крста у с. Обршане и Б. Цркву, где ће преноћити.“

11 часова. Сечемо III. пешад. пук који је још на положајима Три Крста. Кроз село весело бруји песма.

Мост ће се прећи ту, газ овде, секције хвала Богу немамо! Оријентација по терену никаква: где су водили путеви, сада

струје реке; где су биле реке читава језера, море! „Скидај обућу!“ „Облачи се!“ Понова, „Скидај!“ Докле ће овако, питамо се. Море, терај, зар је боље било на Козјаку! чује се покатак кад весели глас. Кикот, шала, песма, брујање! Просто да човек не верује да то беху „ледени“ са Козјака и Крстеца!

Та ови ће загазити и у дебело Јејејско и плаво Јадранско море уз смех и песму!

Где — где, јаше један другог — преносе се; тамо се копрцају двојица пала; и, од капе до чланака слива се вода у прљавим млазевима. Сви се смеју и бришу пушке. Један се ожалостио, што му је покисао цигар-папир. Други одмах преврће цеповете, тражи и дели братски остатке. Какви су ово људи? Брат, шурак или зет, пада, тешко погођен, овај задрхти као слаба гранчица, зашкрипи зубима и само процеди: Слава Ти брале, зете, шура! Никакве промене на лицу не видиш. Стеже јаче брзометку, унесе се сав у мушицу — мету, или бесно потскочи и појури да ножем освети.

Сад, за мало папира, паклић дувана, само што не плаче! Водем те, драги мој, али те још не разумем!

Опијен њиховим враговањем, занет расположењем смејао би се и плакао под притиском физичких болова! Да ми је да издржим још ове борбе око Битоља — мислим. Свуда наоколо разлила се као море плаховита Црна Река. Мора да је ово прави Мисир! Потопљена Пелагонија с јесени и пролећа, у истини права благодет божја. Нама сада смета, кочи покрете, омета борбу, али, ипак, не може нас да заустави! Нека први редови својим телесима праве прелазе за позадиње!

У овоме мутном мору назире се селашце. Високо се диже бела бегова кула. Из ове згуре на мах појави се група коњаника у оштроме касу по блатнавој ледини, на белцу, поносита старина, наш „Чича“. Кроз дуге бескрајне низове хори се звонки отпоздрав: „Бог Ти помагао!“ мешајући се са „Живели!“ којим нас заплускују Чехниговци стари и млади.

Сва лица озарена веселошћу. Мили погледи упијају се у снажно набреклу снагу!

1. и 4. батаљон, митраљеско одељење и батерија у Бели Цркву, 2. и 3. батаљон у с. Обршане, скантоноваће се, добих наређење. Обиграм цело Обршане, више коњских кичица упада се у црно смоласто блато.

Мокри, каљави, војници хучно улазе у ниске кућице, које им оберучке отвара гостољубиви домаћин или домаћица.

Дотле несносни лавез паса замуче, подавијених репова завлаче се испод кошева, амбара.

Тамо у дну какоће кока, петао ускаче на искривљену ограду и својим процепљеним кукама објављује Васкрс! „Добро нам дошли, браћо!“ сусрећу нас весели поздрави.

Из ниске кућице, где на средини бију плавкасти златни пламичци у црни котао, који виси о почађавелим веригама;

избијају голишава и бесанога чупава створења! Дали су мушкарчићи или девојчице не распознају се — једноставне забрљане кошуљице чине целокупну одећу. Заплускани светлошћу последњих сунчаних зракова прибијају се уз ногу матере. Слушају веселе разговоре, криве мале вратиће и радозналим очима промеравају покрете, одело и оружје непознатих, а драгих, како их родитељи примише. Не навикнути на овакав весели пријем, снебивају се, јер им до сада свако показивање аскерима са „злим“ очима кратише. Војници скидају шињеле, вешају упртаче, наслањају пушке. Разговор настаје шумнији, смех се разлеже, ... као да су на своме огњишту, сроде се убрзо, зивкају мале, покушавају да их помилују, дечица се смеше и криве вратиће иза материне сукње.

Посадивши се на треножац, који је начињен од препукле главчине, пиљим у ове буцмасте малишане, и тражим у њима слику своје ћерчице. Изгледа ми да је видим како се одбија с ножице на ножицу, и као да ми њен сребрнати гласић звони: „Длаги мој татица иде у лат, коле Тучина!“

Пренем се. — Ходи, мали, мала, глас ми подрхтава.

Опањена, испуцана лица, блатав до грла, рупио као из небуха, зар сам могао да изазовем поверење код детета! Сирота дечица нису могла ни сањати, да под окорелом спољашношћу бије срце меко, топло, родитељско. Мајка приводи једно, друго, снебивајући се, затежу обле ручице. Под миловањем сјајних очију, топлих руку, раскрављују се. Поделите шећер. Очице им засијаше и отпочеше да гугучу около мене.

Лево на бунару три младице. — Тој ми је снаја, оне две чупиње! — Објашњава смежурана старица: Млада, стасита, забрађена белом убрадачом, навлачи је све више на прекрасне, светле, маслинасте очи, које крадимице застрелјају. У повлачењу убрадаче широки рукав спада и указује се обла пуначка мишица.

Девојке „Чупиње“ насмејаних лица шарају радозналим сјајним очима. Испод дугачке, беле, на крајевима отпочене црвеним шарама, кошуље избија витки стас пун животи, здравља. По примеру снахе навлаче саме беле тулбене. Уски црвени појасеви држе кратке, све у везу шарене скутаче, предњу и задњу. Јелечићи без рукава, на прсима дубоко отворени, извезани свиленим гајтанима, на дну прикопчани, чувају обле груди од радозналих погледа. Мали ћерданчићи, наниз сребрног турског новца, подрхтавају на гроцу! Сагињу се. Скидају назувице са белих ногу. И очи и лице сија им и гори! Шапућу, ћућоре, осмејкују се и бацају погледе негде иза мојих леђа. Освртох се и видим преображена светла лица мојих ордонанса. Гвоздене маске зинуле, очи се упиле ... Приметивши мој поглед, букнулих лица, сагоше мушке главе, које не обори ни самртни фијук брзометке, изгубише се. Млада и девојке, ослобођене прождрљивих очију, слободнијим покретима заплускујући хладну

воду у дивна светла, слична небу рађајућег се сунца, горућа лица, завршавају китно своју вечерњу спрему.

1. новембар. Тишина гробна. Отварам очи. Кроз напукле даске, које затвара удерасто удубљење у зиду, што би требало да замени прозор, сече светла бразда златних сунчаних зракова. 7.40 часова. Легао сам синоћ у 8. Скоро 12 часова непомичан у топлој слами спавао сам сном праведника!

„Бимбаша још ли спије?“ чујем пригушено питање. На вратима заблешта светлост, и натера ме да зажмури. Запахну ме благи дах. Грудни одскочише под силним притиском дванајест часовног пригушеног дисања.

На првим за ово доба топлим сунчаним зрацима под стрехом наређали се моји мили: пребацили преко крила брзометке, чисте их и загледају; тамо даље пребрисавају и преређују метке; онде притежу опанке; више самог бунара бријају се. Види се да им је кантонман добро дошао.

Иза куће на клизавој ледини високо се диже дим, казани клобућу, дебела парчад говеђине дижу се и тону. Помислих: топло јело сад, па тек ко зна кад! Колико ће нас покладовати? Командант пуказове у 9 часова. Пред пуков. штабом налазим дивизијски: поздрављања, разговори. Шта учинише Бугари, Грци, Црногорци? Наше се операције свршавају на Битољу, бар такви су изгледи. Да ли се ефендије Стамболске смеју и данас, питах. Шта ради наша „прија“? Како сада мисли? Здраво! До виђења у Битољу!

„По усменом наређењу команданта дивизије пук ће се кренути правцем: с. Ивановци—Стари Српци. 2. батаљон у предходницу. У главнину 3., 4., 1. и митраљеско одељење. Батерија придодата 1. пуку. Покрет чим ручају војници. На извршење!“ наређује командант пука. Кратко, јасно и — изволите! А ми се баш тако лепо разбашкарили; али, што пре, то боље, и иначе смо доста продангубили! Одуговлачење скупо стаје и у миру и у рату, а нарочито у борби где су судбоносни тренутци; јер често решава минут: дали ћеш победити или да будеш побеђен.

Понавља се јучерања „песма“! Шта се могло друго да очекује, но да поново запловимо реком, јер је то пут, лево и десно глиб. Спочетка чување, прескакање, обилазак; на крају крајева човек се мири са судбином, зажмури и „Другом шајка, а Дунавом чезе“ ори се у позадини.

Подилазимо Црној Реци која се бесно ваља и љуља слаби дрвени мост. Коњи предосећају нелагодност и фркну; људи весели и клићу: „Ама Туре, платићеш ми скупо!“

На последњој косици испред с. Ивановца предстраже 1. пешад. пука „Књаза Милоша Великог“. Ту, на мртвој стражи, даде ми потребна обавештења, рез. потпоручник Димитр. Туцовић. У миру један од вођа наших социјалиста.

Док је излагао стање код својих и напред код непријатеља,

посматрам га. Обузимају ме мисли свакојаке: дужност је дужност увек светла и велика...

Зар мој интернационалиста „Молер“ није био један од најсавеснијих, најхрабријих? Ево овде ни командира, ни команданта батаљона, тамо су негде позади, у кући...

Испред мене коса, која се спушта са Дрвеничке греде, и заклања Старе Српце, Беранце, Могилу, Упућујем патроле. Десно на Дрвенику прасак неколико пушака, за тим све јаче и јаче. Десна колона — 1. пук избија гребеном. Најопаснији Арнаути овога краја, становници су легла разбојничког с. Дрвеника, од њих је од вајкада пиштала долина и Црне и Шемнице. Ретко ћеш наћи куће, која није проплакала од њиховог зулума. Сада пригњечени предњим деловима 1. пука напрежу се у последњем ропцу.

Појави се 3. чета 3. батаљона, мога пука, капетана Јордана Миловановића као побочница, и пуцњи на брзо замреше у правцу к. 1200. Да не би био тучен десном бочном ватром, први вод, а одмах за њим целу прву чету упутим на гребен Дрвеника. Али док ми пажња бејаше управљена више Ј. и Ј. 3. где је непријатељ, а и како сам знао да ћу да ухватим везу левим крилом при надирању овим правцем са трупима Дринске дивизије био сам прилично изненађен, када ми у сусрет долети капетан Милутин Стефановић из XVII. пешад. пука и рече: „Г. Мајоре, познао сам Вам коња, а моја мртва стража по наређењу командантовом већ се развила за борбу!“ Шта, није ваљала против мене? Невероватно! Па кад нема Турака, могли би се ми сами понети! — Смешећи се одвратих, и тако благодарећи мом „Мангупу“ пред Битољем избегах „крваву борбу“ између Дринаца и Мораваца! Истина је, у рату све бива, кад се дрема!

Ко би понео грех за једну кап племенитог сока мојих Топличана? Да ли географи и топографи што не дадоше секције; да ли нерад и нехат оних пипака војскиних; да ли „дебело овнујско“ и црно прилипско; да ли...? — питам се у безначајност. Или би се индигнирано рекло: „Случај.“ У истини често треба рачунати и на „Њ. Величанство Случај“, али пажња, умешност, радљивост и енергија своди га на минимум!

Није за бадава речено: „Од невешта и гора плаче!“

Без крви и без љуте борбе са батаљоном се задржах на предстражи према К 1200, а 3. батаљон мајора Катанића према с. Беранцима. Остали батаљони и митраљеско одељење са 3. дивизијом Моравског арт. пука код с. Ивановца.

Нешто турске коњице видимо како се покреће те у Беранце, те на Црну Реку, те на Могилу. Наши пажљиви суседи нарочито су водили рачуна о достојној пристојности.

Вододелница р. Шемнице и Црне, Дрвеник и К. 1200 својим падинама спуштају се веома стрмо једној и другој реци и спречавају у виду запречног зида Берановачком а затим

Кукуречанском косом поглед у широку, богату, стару Панонију, а сада Црно-Шемничко море и Битољ.

На овој греди рељефно се указују апласмани и ровови. Јасно је као сунце да овде Турци неће да бране, иначе би их морали да маскирају. Природно је, што смо се помирили са судбином још у Обршане да ћемо други пут јести у Битољу! Јер од јела ни помена; ноћ мрачна, кишовита, с почетка ладна, али бар спокојна.

Чапкун поднаредник Петар Лазаревић, вешти вођ патрола са Прешева и Куманова, бездушно отера „Суварије“ из лепога с. Старих-Србаца, док они из Беранаца, као да једва сачекаше, па да и сами завитлају Битољу. Већина није имала времена ни да одвеже коње, јер сасечени улари, узде, остадоше као „живи“ сведоци јунаштва некадање силне турске коњице, која у своје време напајаше бесне арабијске коње на Морави, Сави, Дунаву, Драви, и која једва пре не пуни месец дана сањаше о плаховитој Морави, плавом Дунаву, о српским момама, о... Како бејаху дивни снови, а како је страшна јава!

У току ноћи добијени извештај: Од капетана Димића са Дрвеника, капетана Тоскића са предстраже фронтом ка Беранцима, извиђачких патрола; а нарочито енергичнога и силног поднаредника Лазаревића, — утврђује; да пред нама има непријатељских осматрачких делова, која се повлаче при самој појави наших.

Јутро. Командант Дринске дивизије I. позива извештава да ће у току данашњег дана да предузме наступање у правцу с. Беранаца, првенствено заузимајући косу источно од положаја на коме је сада наш пук; с тим да би, ако је пук добио наређење од команданта дивизије (Моравске) за наступање ка Беранцима, било веома zgodно да свој покрет доведе у везу са XVII пуком, те да обухвати источне падине К. 1200.

И спрема отпоче. Артиљерија позади пешач. ровова подигла апласмане. Рад и журба на све стране. Осећа се да је узалуд оволика предострожност, али наук са Бакарног Гумна натерује нас на корак по корак. Наредник Трајко Ђурић упућује ми неколико Беранаца. „Одбегнаше Турци,“ кратко гласи њихов извештај.

„Непријатељ са малим деловима посео је греду пред нама. 1. у 4. батаљон у први борбени ред. 2. и 3. у II. за десним крилом. 4. служи за правац. Правац... наређује командант.

И отпоче ломљење по кршу и гудури. Јаукне по које залутало тана. Чују се силни откуцаји свију дамара, жиле да попрскају, набрекла лица купају се у блатњавом зноју. Околина брекће. Покаткад затутњи одваљена стена и опет: ноздрве фрчу, у слепочнице кљује! Благо нама реуматичнима: под упијајућим сунчаним зрацима дању, у кључалом зноју или леденој води; а ноћу, под залеђеним месецом смрзавање. Јединствена терапија! Свршено! Распеше ме на К. 1200. Доле,

под стрмом литицом, једина српска црква Лисолајска, коју ни највеће егзархијске терористе не могаху одвојити из крила патријаршиског, позади припивен уз нагиб мајор Катанић, десно мајор Ценић, лево капетан Симовић. Боже, опрости ми, али сам са батаљоном као на крсту. Предамном величанствена слика: неколико стотина метара испод самих ногу, из зелене шуме блештећи зраци у виду крста ударају у око; тамо, где је Битољ, бледуњави полумесец са звездом, — раздваја их само Киро-Марица; доле пукао тамно зелени појас, по коме се провлачи као златна нит Макадамски пут Кичево-Битољ; доле змијаста Шемница; тамно зелени шумарци, косице испреплетене песковитим јаружицама; а што више горе губе се контуре коса прелазећи у модро плаветне пантlike оивичене дијамантским блеском свег у снегу Перистера.

Где си Јакшићу, да под српским Белистером загушиш: „Од Битоља бела до Шемничког ждрела, као да је вила илим застрела.“ На стени, омађијан, прикован сам,

„Види, види, Јоцо, коњица! Чија ли је?“ Чисто ми је криво што ме отрже овим питањем, навек опрезни капетан Даскаловић. — Сигурно наша, али не разумем од куда ту, кад треба да буде тамо негде на крајњем левом крилу. Као дугачки воз привлачи се све ближе и ближе. Докле, на једанпут, испод наших ногу, загрме; заурлаше брда, затутња долина, и бели облачићи прошарани варничким светлцањем почеше се низати по плавој долини. — Кога ли гађају? Изгледа нема никога. Напреже се јаче око и једва се назире низ хитроног устумаралих коњичких патрола. Као да их се шрапнелске праскање слабо тиче, гурају и даље напред на Шемницу, док други назад — јављају. Из челичних ждрела више „Беле јаруге“ све чешће и чешће муњини светлаци.

Магла, потом наскоро мрак обави I. коњички пук мајора Антонија Антића, то је био пук Морав. дивиз. II. позива.

Тамо на крајем десном крилу, на правцу Моравске дивизије II. поз.; силна грмљавина топова, и кључање пешад. варте.

Тиху, тамну ноћ нарушава звек пијука, ашова. Над главом високо горе ваљају се тмури облаци, каткад бледи месец, стари издајица навире да види пресамићене прилике, које журно раде. Радовима руководи капетан Даскаловић, и напорни рад целе ноћи би крунисан похвалом.

Комора није могла да стигне, веле да не морамо ни да једемо; миримо се и са овим, јер је и то добро, да би за борбу били лакши!

2. 3. новембар.

Исток се заплави. На положају мир. Уз камено стење, окамењени стражари зинули у мрачну долину, затегнутих чула вребају шум, покрет. Лисолајска шума из дубине хуји. Тишину сече кукурекање весника зоре. Неиспавано тело прожима јежа,

слепочнице горе, одебљали језик сув, лепе се испуцале кораве усне! Трепавице отежале. Загрлих стену. Нерви попуштају. Осећам миловање по челу, слатко осећање разлива се по телу, капци се навлаче и душа заплочи...

Болни притисак груднога коша и јаки грозничави дрхтај, трже ме. Над главом ми блесну сјајно бела треперећа круна Перистера; сунце високо одскочило.

— Што ме не пробуди? упитах стражара.

„Мислим, господине мајоре, да нешто гледаш; после видимо да не мрдаш, па мислимо много сте уморни, па и ми не мрдамо, да те не пробудимо, нисмо се ни сменили, да не цакамо!“ Шапуће ми стражар. О, добродушни Милосаве из Дубраве, ниси, ваљда, ни дисао, златно срце, да не би своме команданту нарушавао крепак сан.

Доле, около змијасте Шемнице, ужурбане извиђачке патроле. Одјекне по које та-топ! Испред левог крила положаја око јединог моста на Шемници види се: убрзано светлуцање прапнелских кугла и неколико брзоногих Јабланичана гурнуше под мост. Једно, друго, треће... бризантно зрно и мост обави црно — црвени дим!

На правцу Моравске дивизије II. поз. чује се све јаче кључање. Час по час, приближује се — лице се ведри; час опет удаљује. Сумњиво. Шта је ово? Да се Турци не извлаче ка Ресну? Да ли не нападају ради овога? Нижу се претпоставке.

Новембар! Фатални месец из 1885 год! да се нећемо и сада почасно тући? Шта ми чекамо?

Крајње резигниран, нисам ни приметио долазак команданта пука, који се са мајорем Катанићем испуза до стене, дувајући по свом обичају. Резонирамо у троје. Али није у залуд речено: „Што више бабича...“ Сваки брани своје мишлење; сваки тежи да наметне осталима своју мисао, своја осећања. Чуди ме супротност — када се досада запојени истом доктрином, истим осећајима увек разумевамо, — од куда у мишлењу толике разлике? У истини, чим се размишља одмах се рађа и подвојеност. Док се у командовању само истиче: „На извршење!“ И одговор: „Разумем!“ Отуда онако велики значај високе војничке дисциплине, ако се жели да победи.

Војска, где је „Разумем“ усађено у срце, душу, мора да победи... Чује се, — а у рату се тако много чује, — да је жеља Престолонаследникова, да се „стезањем“ и „силним“ бомбардовањем из свију оруђа, почев од градлија па до брђана натерају Турци на предају. Имамо око 180 оруђа од највећих до најмањих типова, који ће се употребити, да би се „царица битака“ наша храбра пешадија што више поштедила од губитака.

Још и данас верујем да су биле лепе жеље, али жеље су снови, који се са стварношћу често и не додирују!

Ето са пуком имамо цео 3. дивизијон Моравског арт. пука, па ипак на положају ни једног топа, а на централном смо положају. Овде су две пеш. дивизије I. поз. а артиљерија доле по друму. Да изађу на наш положај, право за нама „Немогуће“ вели меродавни суд инжењераца и артиљераца, а наоколо поплава!

Па куда ће и како топови? Али, зар постоји „Немогуће“ када се „хоће“. Под силном вољом „Немогуће“ постаје „Могуће“! Расточимо топове, и својим снажним мишицима изнесимо!

Тако и би! И „воља“ триумфова! Надчовечанским напорима вижљастих пешака, тучаних артиљераца, горостасних пионира, те на смрт осуђене војске, добросрдичних болничара, вечито неиспаваних музиканата, носиоца бораба у позадини — коморџија, па и разбарушеног драгог попа Луке и грозничавог благајника Аце, деси се „чудо“. Батерија, мајора Драгутина Крстића, би пласирана на К. 1200 у 5 часова поподне! Ова једина батерија на нападној фронту од неколико километара носила се целог дана, 4. тог Новембра, са трима турским! Још мало јачег напрезања и бар 4. ујутру несумњиво би био на положају цео дивизијон, те се у том случају не би ваљда могла три пута да повампире турска батерија, постављена на десној обали Шемнице! Око 3 часа поподне изби на ову изванредну осматрачку тачку штаб дивизијски. Докле се Командант, ђенерал Гојковић, оријентовао о распореду непријатељских оруђа, окопа и т. д. дотле искоришћавах секцију начелника штаба ђенералшт. потпуковника Драгутина Кушаковића, да би се сам ориентисао. Дакле: доле с. Лисолај, лево с. Кукуречани, припето уз брдо на десној обали Шемнице зелено с. Секирани, даље с. Лопатица, горе Киромарица, где ће се по својој прилици све решити, па потом певајући друмом у Битољ!

Предосећам да ће бити:

„Оде Марко гором певајући,
Оста Муса ногом копајући!“

Како ме је нарочито интересовало стање Морав. Див. II. позива обратих се самом команданту дивизије, који ми са објашњењем на терену пружи и извештај пуковника Недића до којих је тачака допрео. На терену их добро уочим, и како се сећам бежаше линија: Цавати (1150) Облаково. Дакле одступница преко Цавати за Ресан и даље, одсечена. Кликнух: „Јао, Турци, жалостна вам мајка!“

Спусти се вече. Саломљено тело носила је душа, да га спусти одмах иза гребена на тврдо иловачасто тле. Ордонанси се узмуваше. За трен ока гледам како се испод мојих ногу поче извијати плавкасти дим; пиљим заљубљено у вијугасте пламичке, и хитре варнице, које умиру чим се роде... Вода кључа и преврће лишће... из мрака мушки баритон задрма: „Је си ли ту; шта радиш!“ спусти се крај ватре снажна при-

лика мајора Ценића. — Шта ти је то? — Вечера, одговорих. „Хладни“ Ценић, као гујом ошинуто, расколачи очи и заколута околу у мрак. — Срам вас било, и ви сте јунаци, команданту душа у носу, а они га оставили да пије врућу воду. Оборених глава снебивајући се ордонаси као по команди мумлају: „Ми би могли, командант неће, не да...“ „Хајд на посао! Прасе бре, прасе, прасе на ражњу! Јесте ли разумели? грми Сима; и, благодарећи њему у цик зоре на ражњу поцрнели крмак не посољени пружен код мојих ногу. Цео дан полуизгорени и полунепечени крмак бејаше једини залог и — одтада не једем прасећине...

Пук мора рокирати десно, да би положај уступио XVII. пеш. пуку. Хајд на сеобу! Тмина. Северац брише. Општре ледене капљице брију, а ми се тетуримо: доле — горе, горе — доле. Напослетку крај лесковог шипражја на стрмом окомку пустог Дрвеника разапесмо ланене чадоре. На један шатор — један хлебач. Олуја бесни и чупа коље. Крхају се крајње мотчице, мокри крајеви шаторског крила ударају руке, лице. У полусну руком притежем један крај. Осећам како ми по руци и врату гујински клизи водени млаз. Ледена киша и даље немилосрдно шиба! Шобоћу шаторска крила, те ми се чини, као да је негде у даљини убрзана пеш. ватра...

3. 4. новембар.

„Г. мајоре, командант је наредио да устајање буде у 4 часа!“ јавља ордонас. На часовнику назирем: 2.10 часа. Помислих да сам могао и сам да спавам до 4... Видим да ће тешко што бити од грозничавог сна! Руке дрхте, а влажни прсти савијају цигарету. Папир прште, други исто. Веселик ађутант Богољуб дубоко дува, чисто му завидим. Покушавам да заспим, али не иде! Настаје ново копрцање чине ми се минути као часови. Ломи ме језива мора; глава букти! Боже мој, дај ми моћи још за данашњи дан! Киша престаје. Извлачим се. Оловна магла притисла као покров. Тетурам се око шатора. Још 10 мин, још 5, још 1 до 4 часа. Хукнух: „Дужи се!“ Чу се крцкање провизорних мотчица, шкрипа мокрих шаторских крила, неразумљиво брујање испрекидано покаткад са по којим „пст! пст!“

4.30 час. Блештава светлост сигналног фењера одбија се од заповести коју чита командант: „У рукама наше војске је цео Ново-Пазарски Санџак и сва стара Србија. Наша војска је у вези са Црногорском. Наши савезници Грци освојили Солун, а Бугари потискују турску војску ка Цариграду!“ — То ће рећи: „Спремај коње, притежи опанке!“ процеди мајор Сима, а Катанић допуњује: „Бога ми биће чврсто чим је овако фини увод!“

„Море, бар да извукосмо топове!“ шапуће Симовић. — А бомбардовање? помислих. — Молим, господо, чујте даље, намешта потпуковник Ристић. „I. Армија напашће непријатеља на Битољском положају овако: I. Моравска дивизија II. позива правцем: Марморица — K. 1150 — Кирумарица-Брусник.

2. Моравска дивизија I. позива држаће тесну везу са Морав. див. II. позива; правцем: Дрвеник—Лисолај—Кабалавци—Снегово—Битољ—Буково.

3. Дринска дивизија I. позива: правцем: Црнобок—Кукуречане—Раштани—Крклина—Св. Недеља—Кристифор. Одржавајући тесну везу са Моравском дивизијом I. позива.

4. Тимочка дивизија II. позива као Армијска резерва — одржаваће везу са Дрин. и Дун. дивизијом.

5. Дунавска дивизија I. позива дејствоваће у колико јој је могуће правцем Три—Караман—Поздеш.

6. Коњичка дивизија дејствоваће у правцу непријатељског десног бока и позадине...

Напад има одпочети 4. ов. мес. у 6 часова пре подне. „Према овоме“ — додаје командант дивизије,

Наређујем:

„1. Да III. пешад. пук још ноћас појача Морав. дивизију II. позива...“

2. I. пешад. пук са брдском батеријом напада правцем западно од с. Лисолаја на с. Кабалавци... одржавајући тесну везу са левим крилом Моравске дивизије II. позива.

3. II. пешад. пук напада правцем источно од с. Лисолаја—Кабалавци—Секирани—Кочиште—Смирново—Снегово—Битољ—Буково, стим да ове тачке припадају овом пуку, одржавајући тесну везу са I. пешад. пуком.

— Још једаред, господо, II. пеш. пук... забележите! Хучи командант, а потом наставља:

4. XVI. пеш. пук позади I. пеш. пука као дивизијска резерва... „Према овоме одређујем: 2. и 3. батаљон у I. борбени ред 2. служи за правац; једно временом 2. да ухвати везу са XVII. пуком, који ће бити лево; 3. десно! 1.4. и митраљеско одељење у II. борбени ред. Превијалиште у с. Лисолају.

Развој са нападаог положаја где ће команданти одвести батаљоне — завршава потпуковник Ристић.

Поздрав. На лево круг. До тог момента засењен светлошћу убох у паклени мрак. Не могу маћи ни корака. Неколико варничких севања из очију прибрзом трептању и једва почињу да се назире прилике које притуљене журно раде. Полазим, чини ми се да ћу се сударити ма с ким, сваког тренутка и на сваком кораку.

5. часова. Перијодичан млаз електричне светлости ручне лампе једва продире водене мехуриће оловне магле. Прости

редови густо збијени држе се један за другог и тоциљају по смоластом тлу. Као поворка ноћних духова лелуја се маса и покатак чује се узвик „Ух! Мајку...“ и одмах потом плесак оклизнутог еластичног тела недопусти до краја уобичајни помен миле мајке. — Хајде, полако, Хајд! испеди се утеха друга до њега, коме тако исто моментано излећу ноге за трен ока и обаде мрке прилике помажући се кобелају да уђу у ред. „Не најашуј!“ продире промукли глас увек будног каплара-и гробемо све даље и даље!

5.40 Батаљон у дубоком смакнутом поредку на гребену С. И. од с. Лисолаја. Пред нама долина мрака. Гребени се једва назире. Улазим у црну масу у којој као да нема живота. Починем:

„Јунаци, наша војска заузела је...“ осећам како ми се упијају у лице, као да би хтели да продру у срце и душу! Знам, да од тона, и силине гласа имам добру половину моралнога полета, заноса! Застанем. Гробна тишина. Осећам силни удар срца. — Јунаци, ми ћемо данас полагати последњи испит! А Турци ако Бог и срећа јуначка даде, као и досада, положиће оружје.“

„Тако је! Живео!“ Затуња. Под божанственим жаром ратнога заноса слабо тело нађе се између 2. и 3. чете.

— Потребно ми је по десетак извиђача из 2. и 4. чете. Ко хоће. Напред!

Грунуше обаде чете, задњи редови ломе предње, хтели би сви. Стој, биће рада за све!

— Из 2. чете: поднаредник Перовановић са својом десетином, из 4. каплар Прибак, са својом. Напред!

Као из пушке одскочише из усталасане масе, озарена лица срећом почаставана да се први баце у мутну и хладну Шемницу! Кратак звек блиставих ножева и обе десетине сјурише се у мрак.

— 2. и 4. чета у I. борбени ред, 1. и 3. чета у II. четврта чета служиће за правац, друга десно. Правац за мном колоном по један! На часовнику 6 часова. Напред!

По кривој, стрмој и клизавој путањи суља се вијугова колона у и около с. Лисолаја. Магла се постепено диже. Први сунчани зраци пробијају густе вео, и док смо ми још у полутами ниске магле над главама светлуца бели Перистер, а напред се издвајају стрме падине непријатељског положаја.

Широка долина топовскога домета раздваја нас од непријатеља. „Правац пешчана јаруга!“ Разносе ордонанси. Чела водова избијају из јаружица. Осипају се хитри ројеви стрелаца. Турска батерија лево од пешчане јаруге затутњи. Више глава проломи се тресак, запишта ваздух и просу се град врелих оловних куглица.

Благодарећи врло рђавој техници турских топција, и ако је први борбени ред цео у шрапнелском диму и граду танади,

ипак нема губитала. Високо распрснути шрапнели просипају иначе смртоносне куглице, као јачи град; зашобоће по блатњавом тлу, а стрелци већ одскочили далеко напред. По које подбачено зрно тресне у редове, растресе влажну земљу, избаци кључ, и блато запљусне лице, руке, снагу; али, „народ“ и даље не осврћући се гура напред.

Пребацујем се са малог средњег језичка из села на последњи пупак, кад више главе зацвиле ваздух, зајауче брдо и до и дуго урлање проноси се по јаружицама, којима силази резерва; Лисолајска шума се повија и стење, руше се и трескају куће; у селу бес громовних урлика... Заглуноше уши од силног потреса, затрепаше очи, јер на мах примих цео оркан гвожђа и громава.

Истакнут јаче од суседа бејаш моментано једини циљ челичних аждаја и примих сву ватру. Интересантно, ни једне жртве, ни капи крви не источих поред свега беса.

Команданту пука изгледало је да све оде у дим и прах, с тога и упита да ли имам много губитака.

Одговор да немам ни једнога, ободравајући је утицао на батаљоне у резерви, јер је њима изгледало да све доле оде ђаволу.

И раније, па и доцније осетио сам да борба далеко страшнијом изгледа и јаче кида нерве, када се посматра, но што је када се налазимо у снопу зујања, фијукања, трескања..., па чак при периодичном прекиду мирни, тихи ваздух, ваздух који не цвили, постаје несноснији и као олово притискује душу...

Лево одпочиње спуштање патролног низа XVII. пука; десно иза гребена назире се главе 3. батаљона. Појава више циљева учини да ми батаљон периодично остајаше на миру.

Напред око Шемнице крстаре хитроги Куршумличани и Косаоничани. Убрзо доводе заробљенике. Показаше турске окопе, који се још не виде, места скривених батерија, митраљеза... Један мештанин оријентова ме о селима. Видим да би требало у зони јаке артиљеријске ватре да вршим бочно кретање на десно ка с. Кабалавци, па потом да се враћам на с. Секирани—Кочиште. Прави пут је најкраћи и најбољи! Право на Секирани — односно пошумљени пупак лево. II. борбени ред за десним крилом. Под притиском арт. ватре од Драгарина и Кукуречана делови XVII. пука утискују се десно.

„Експонирани сте, задржите се на подесни одсек до придоласка осталих“ — наређује командант. Посматрам живо кретање тучених патрола око обале разливане Шемнице, да пронађу газове, када за собом чујем: „Еј, ви, што ту стојите, напред, напред!“

— Изволите само, стигните, има места и за вас, одговорих суседима из XVII. пука.

Излазим на напуштене ампласмане и ровове пешадијске, које Турци спремише за одбрану С. З. фронта. Изгледа да су

се надали да ћемо отимати косу по косу; да ће нас поплава широке Шемничке долине задржати и нагнути на напад са друге стране, само не тамо где је „Немогуће“. Зар има немогућности?! Ми је бар не познајемо, нити признајемо!

Услед сталног потиска борбених делова XVII. пешад. пука у десно, који ствараху згомилавање и изазиваху јачу ватру, бејаш принуђен да резерву кренем бочно према непријатељском фронту. Најнезгодније кретање у ватреној зони, но благодарје појединачном кретању и турском „сигурном“ дејству, прођох без губитака избијајући на пут Кичево—Битољ.

Лево крило (4. чета) у јаком снопу артиљеријске ватре и да бих избегао бесциљне губитке наредим појединачни покрет напред, да се разреде, а делови који остају да користе ниске законе узораних њива.

Наједанпут видим једновремени покрет целе чете и „Дивне жртве...“ Шта је, да ме није командир рђаво разумео. Полетим. „Не тако, не тако, лези!“

Командир чете потпоручник Гмизовић под притиском примедбе, команданта батаљона из XVII. пешад. пука, место да продужи извршење мога наређења, као јунак, пркосећи оркану, јури у смрт... Тако то бива увек, када се неко пача у туђе послове, место да гледа своје; и, први пут осетих силан бол за жртве узалуд дате. Није залуду речено: „Тешко ногама...“

Даљи покрет у скоковима, зачепркавајући се на брзу руку ишао је без губитака и ако се све више подилазило непријатељу; и, ако је непрестано певана песма најразноврснијих тонова ситних челичних осица: жип... жип... жи, ју, фију...

— 3. чета у I. борбени ред десно!

3. батаљон у дугим низовима јави се да се одмах и изгуби по неравнинама чим га запале трештећи шрапнели...

Далеко тамо лево, као уморни клепет роде, отужно лелече „градлија“... Ду... ду... ори се више од пола минута... земља се љуља, Перистер се клања...

Како ми ситни изгледају шрапнели на нас управљени. Мало, мало, па и несвесно пратим силно хуктање и потрес тамошњих грдосија и жалим, што не могу да видим њихово рушеће дејство.

Ево ме на обали Шемнице, још један скок па у мутне, пенушаве, брзе таласе...

Зашто не бих тако и у миру. Сетих се своје најраније службе: На обали плавог Дунава испод Доњег Београдског Града стоји вод. Дебели таласи ме маме.

„Јунаци, Дунав треба прећи, средстава нема; телесима нашим направимо мост. За мноме! Напред!“ Загазих. Епилог: у мало ме не обесише.

Други пут: Јуриш из Доњег на Горњи Град. Црвоточна ограда испод зграде Главног Ђенералштаба прште испод младих челичних мишицама.

Резултат: Под ешарпом у ставу „мирно“ пред једним ветераном читав час. „Синко, ти ћеш убрзо да завршиш каријеру!“...

Силни водени млазеви као морски вулкани заплуснуше ме. Групе гомилице заплувиле у дивљачну побеснелу Шемницу. Ори се „За мноме, брате!“

„Држите се за руке!“ „Пази, удави се!“ И наста борба на живот и смрт са гадном, прљавом Шемницом; и, у борби са њом, на тресак шрапнела, тиктарање митраљеза, комарчево зујање танади нико се и не осврће.

Над главом моментано се диже разнобојна дуга високо разбацаног воденог млаза да се одмах угуши у пламену и диму друге светле кугле; а, под ногом крваво пенуша и кључа Шемница, и... бацх се! Занесе ме као вихар сламку први вал, сустиче други... Зар у рату свршити оваквом гадном смрћу? Држ' — за кљобуке! Плус! плус! падају тела за мноме, поред мене. Држи! Вуци! Ту је ађутант, ордонанси: Милан Ђурчић, Александар... „Трубач се удави!“ „Држ' га, Илија.“ Орловским канџама спасава га Илија и-удави се само командантов шињел.

Дављенички повезани рука за руку као гвозденим ланцима деремо кроз пенушаве, бесне, блатне таласе.

Дочепасмо се десне обале. Блатна вода у млазевима слива се... За нама Шемница ври. Пред нама непријатељ на косицама и љувичима 500—1000 м.

На ивици шуме и оградe цркве у Секирану зелене се мале капице, а из сваке убрзано сикћу модри пламенови; наоколо прште белутци, одскачу сјајне варнице као под ударом чекића; над главом грмљавина сустичући се ватрених кугла батерије, која нас у велико туче бочном ватром. Доцније сазнах да је три пута замењивала размрсану послугу...

„У непријатељски стрељачки строј право... косо лево... косо десно... на ивици шуме... врзине, оградe: 500... 600... 700... гађај добро! Дижи гајку! Напред, Србине!“ Цикте мокре брзометке. Ни у паклу није теже!

Покушавам скок, али не иде. Мокро одело и ратне чизме пуне воде прикивају у глиб; упадам до чланака у муљ, благо...

— Друга чета у средину — последњи потез командовања! С лева капетан Димић, командир I. чете пао у благо. Једва осетих: „Одреди командира, даље не...“

— Сви смо командири, само напред!...

Обострана ватра све силнија и помамнија; меша се дим и прах, варнично севање и тресак кроз дивљачне урике...

Оједанпут с лева зацвили труба „Јуриш“ Осу се „Ура!“ За трен изненађен и сам да се са оволиког одстојања и под околностима, где се једва извлаче ноге, предузима јуриш. Прихватих из солидарности и срнух напред — али узалуд! Покренути делови у борби са људима, малаксахе под при-

тиском природних зала. Једва стотину метара најнапорнијег кретања и „јуриш“ замре... све полеже! У покрету још само једна гомила, која бесциљно пуца, да и она при првом оброну замре...

Срце да препукне. Јуриш једном предузет треба извести немилосрдно до краја, до пада са дивљом енергијом и бесомучношћу — иначе гомила је склона да под притиском не размишљајући поврне назад у срам!

Напред! Напред! Напред! Док још има искрце свести о покрету у смрт и славу! По сваку цену „Напред“ нека се одржи као вечни огањ.

„Трубач, дувај „Напред“! Трубач 1. чете, редов Драгољуб Петровић, Циганин, извлачећи се из дубоког глиба, згурен, пушта пискави, неразумљиви јек.

— Стој и дувај, викнух! И, он, у ставу „Мирно“, када је неколико хиљада лево и десно лежало запишта: „Напред ступај!“ Ура! Ура! прихватају ордонанси. Лелујаве, дрхтеће гомиле поскочише, кренуше напред, али... нешто због муља, нешто због поражавајуће пешачке и митраљеске ватре пропаде и овај други покушај...

„Ништа није немогуће ономе, који има вољу да победи“ рекао је још Александар Македонски.

„Ко може штогод против човека, који има необориву одлуку! Такав неће да призна да је побеђен, па да су му и обадве ноге исечене. Он се бори и без њих...“

Згромљен сликом, тетурајући се и последњим напором снаге извлачећи ноге, осећам гушење, стезање срца, прскање дамара — раздрљах груди. Дотле ослоњен на ордонанса Ђурчића, гурнух га: „Лези и ти кад цео свет лежи! Очи замаглиле, предамном игра црква, ограда, шума; у мозак још једино кљуца „Напред“. Избијам до најистакнутије гомилице, где уочим потпоручника Гмизовића, за кога сам већ имао уверења, да је од оних ретких, које крстимо „неустрашлив“.

— Зар и ти, Гмизовићу! разочаран крикнух, ма да он беше најмање крив.

Као муњом ошинут скочи, бљуну му крв у образе, сину болни осмејак на мушком лицу и цикну „Напред!“ — и погођен паде. Узмуваше се „гвоздени“, десна група без даха лежи. „Напред! Напред, жене!“ Иначе румено лице као у девојке најхрабријег у батаљону витеза каплара Љубомира Коквића букну. Поскочи и суну. Поче куљање лево и десно, непријатељски ватрени зид пуче. Маса гребе, куражнији остају, но кратки тресци бомби и потмули удари кундака... Зашкрипаше кости — и трећи налет успе... Да, „трећа — срећа!“ 4. новембра 1885. на Кули 3. чета, 2. батаљона, III. пешад. пука и по трећи пут полази на јуриш, гине командир, али чета сјајно успева! Данас је 4. новембар.

Напред!

По шуми, косици и селу Секирани ломи се „ураааа“!

Спотакнут купиновом мрежом падам, као да срце препуче. „Погибе командант.“

„Не, напред!“ Сручих чутурица у недра и опет напред. Пристиже ађутант. Пиши: „Са батаљоном заузех косу — шуму. Непријатељ одступа. Продужићу даље.“

Сматрао сам да је неопходно да овладам бар првим степеником десне обале. Избијајући чујем још по који прасак. Зауставим ради прикупљања и новог формирања...

На освојеном првом степену нађем се за командантом 3. батаљона мајором Катанићем. Предложих да би требало да искористимо моменат, те да нас Турци изнесу на својим плећима. „Ни вечност не може надокнадити час, и кад год губимо време, губимо енергију, животну снагу и значај“, а ми у овој прилици крв. Напоменувши да сам известио и команданта пука, да ћу продужити даље, пристаде. Бројно стање ослабљено; чете броје 100—150 пушака, официра у батаљону тројица од којих један рањен. Али, како ђенијални Гете вели: „Своју вредност најлакше ћеш просудити по начину, којим вршиш своју дужност? А шта је твоја дужност. Оно, што садашњост од тебе захтева.“ А, садашњица заповедно тражи: напред терај без предаха!

„Јунаци, Турке смо потукли, јашићемо их и гонити до истраге. С тога: у десну колону 1. чета, у леву: 4, 3 и 2! Напред!“

Опробани вођи патрола: поднаредник Петар Лазаревић и Радован Драгићевић; каплар: Љубомир Коковић, Јанаћко Јовић, Филип Прибак, Илија Ђорђевић и већ рањени Миљурко Перић са добровољно јављеним редовима — соколима — испред чела колоне заузимају степен по степен.

По наизменично каменом и иловачастом тлу, гребући уз стрме литице, суљајући се кроз блатнаву подеротину лемећег се поточића, руку за руку, стопу по стопу, гредимо. Заузимамо један, други, трећи степен... но, над главом се још увек диже нови, мрачнији, стрмији... али. „Ми се не плашимо напора за оно што љубимо“ како вели Шекспир. Као поворка црних духова гребемо; пењемо се горе на небеса... Малочас окупани у мутној, блатнавој и крвавој Шемници, купамо се у зноју упаљеног тела; глава се пуши... Тишину прекида по који болни јек и крклање напуштеног рањеника; забеласа муницијски сандук... и опет гробни мир и мрак, док се у дувању не отме „Ево још једног!“ Очи се напрежу и једва назру опружену црну телесину...

Наједанпут „Дур!“ (турски „стој!“) процепи мрак и у срцу се осети удар ножа. Тајац. И, када у грудима не би било бретања срца; када суви језик не би покушао да пробије залепљене усне, и да се не осети бљутаво слани укус растрешених бркова — чинило би се да се окаменисмо! Живот, у колико га још бејаше, замре!...

Наредим да се у прегину иза платоа на коме смо наложе групно по четама за десетине ватрице од муницијских сандука, које нам Турци у изобиљу оставише.

Наши у долини Шемнице у току ноћи мишљаху да су турске, па нас с тога у сванућу први поздравише артиљеријом. Ето најеклатантијег доказа шта значи материјални недостатак за брзу везу и јављање!

По оваковој ноћи, времену и терену веза помоћу људи не може се поставити, и скоро је немогућа...

Мајор Катанић се реши да ми остави своју 3. чету, а сам да сиђе и објасни команданту пука стање, и престави да би целисходно било за заузимање кључа положаја у сванућу да се групише цео пук, те на тај начин овлада непријатљским последњим и јединим положајем на овоме правцу. У овоме није успео, јер је командант већ упутио десним гробом 1. батаљон, а у резерви имао још 4. и митраљеско одељење, а у исто време не би могао рескирати све за оваково дрско предузеће без одобрење виших старешина. На крају крајева додељује један вод митраљеза, који нам даде огромних и неоцењивих користи у току бораба овог дана.

Камо среће да је „жртвовао“ цело одељење јер му остатак иначе није ништа користио...

И данас се питам: Да ли би 5. новембра било онако крвавих бораба и онолико жртава и код наше, код Дринске и Моравске дивизије II. позиза, да смо у сванућу препадом заузели Киромарицу?

Верујем да не!

* * *

Убеђен да „Беспосленоме рђају живци и слабе мишице“, настанух да створим најповољније услове за брзо и дефинитивно овлађивање са минималним губитцима т. ј. да препадом-једновременим нападом на лаки предстражни распоред и успавани логор-постигнем циљ.

Објасним стање војницима и за ово се добровољно јави двадесет и један бомбаш.

У 2 часа упутим их под командом каплара Јовића са задатком; да их провуче тамо, где вели да се може неопажено провући, где ће очекивати до момента сванућа када ћу кренути цео батаљон на гробен...

У 3 часа и 10 минута иза мртвог гробена проломи се бесни лавез паса, затим алакање, које пресецаху потмули тресци бомби и пискање брзометке...

У 4. часа јавља се Јовић: „Г. мајоре, опростите, нисам извршио задатак. Проведох све лепо. Нико нас осетио није. Кад смо били у јарузи на боку логора неколико су пузили још ближе и дошли до некаквих коња, хтели су да се са њима помешају...

Али пси их осете и отпочеше да лају.

Турци почеше да цакају нешто — и шта смо могли друго но да развучемо бомбе... — „А пушке? упитах.“ „Не ми нисмо опалили ни метка, но то су Турци насумце пуцали“...

Један за другим прилазе, бројим: 21 — дакле сви су ту!

„Хвала вам, јунаци, али би далеко боље било да сте и сада тамо и да сте причекали само још један час“...

„Нисмо криви, нисмо криви — проклети пси, издадоше нас шапућу као покајници. У мраку не виде, по гласу не осећају, услед узбуђења, што ми први пут не испунише заповест, поглед и треперење душе ови полубогови...“

* * *

Пуца завеса паклене ноћи: Све се јаче и јаче оцртава обла тророга главица, која се доста благо спушта и прелази у уски плато на коме сам. Изводим у тишини батаљон и користећи турске ровове распоређујем, очекујући долазак мајора Катанића. Добих 20 сандука муниције. При самој подели јавише патроле, а одмах и сам приметим кретање густе непријатељске колоне гробом десно од мога положаја, који раздваја јаруга јако стрмених обала. Људи по инстинкту прилегосе да отворе ватру, али им ово забраних, да се не би превремено открили. Колона се издужила десним боком за 3—400 метара, али се са прегина и даље ваља...

Наједном јавља се и нова друга колона, која се спушта право нама. Људство не дише; брзометке се издужиле и очекују знак пиштаљке да бљуну огањ. Видим и митраљеско одељење, пропустим два вода. Подела ватре по циљевима — и општим писком звиждаљке засечем мир. Зацвилише брзометке, бљуну смртноасна ватра и у турским редовима — дармар.

Положај прокључа... Бомбе!...

Но ватрени препад не искористих, тешка магла притисну као покров, не види ни друг друга поред себе... Турци се спасоше...

Борба почета са препадом да се моментано заврши ножем и бомбом би прекинута вишом силом... На махове бесно обострано сиктање пушака секло је једнолико тиктарање митраљеза и урагански тресак непријатељских шрапнела... У преминућу смо, што имамо њихове заклоне, док се они под заклоном магле повукоше иза једног и другог гробена. Жртве, које оставише нису мале, али није испало ни оно што сам замишљао да изведем...

Брза палба пожурела је мајора Катанића; задуван само што процеди: „По Богу брате, шта учини, озноји ме!“

— „Ето, бијемо се овде, а могли смо на гробену, који се сада не види.“ „Чело прилике покривено је бујном

косом, док јој је затиљак ћелав. Оде! резигнирано додадох.

Обострана ураганска ватра није више била у рукама старешина, њоме је командовало сунце. Бледо и окрвављено у борби са суморним, влажним, тешким облацима уморно је бацало за тренут два по који зрачак, као да покушава да каже „продужи“; па се одмах скрије да не види пустош и страхоту у окрвављеним редовима...

„Љубиш ли живот, не губи време, јер се из времена састоји живот“ — требало је ново комбиновање и сећајући се Дарвина, који мудро вели: „О чврстој одлуци зависи све“ и „никако се не може да буде само на пола код посла“ — то не остаје ми ништа друго, но да продужим до свршетка према ново створеном стању. Користећи моментано затишје заморених хрвача обиђем цео борбени фронт и утврдим: да се јаружицом на коју се наслања лево крило може без губитака, под окриљем густе магле, да изврши јуриш. За ово треба неангажоване снаге. У резерви имам свега два вода под командом рањенога потпоручиика Гмизовића. Ово је мало. Требаће ми бар једна чета и реших се да је потражим од Катанића, који је дотле ангажовао само једну, а три имао у резерви.

Силазећи са десног крила ка месту резерве, нисам ни приметио, да ватар гони прамен магле са непријатељске стране и на једном као руком однета, остави ме на голом платоу, Митраљеви, а одмах и шрапнели нагонише ме на јеленски скок и суљање...

— Лези, Бога ти, виде ли колико ватру навуче? Хукну Катанић. — Море, не ваљају им зрна, не убијају. Но, знате шта, мислим да је крајње време да свршавамо. Људи ми се утајили, нема веселости, убија их чекање... — Сачекај док не прође ово дундарање, па ћемо видети... Тек се обратих капетану Васковићу са: Васковићу, јеси ли оран за јуриш? — Као увек, само реците! одговори... и чух „Беже.“ Скочим. „Ко, Турци!“ — „Не, наши! Видите!“ За леђима видим два-јесетак под праском шрапнела, како силазе с положаја. Они не беже; иду мирно, као да не чују и не осећају грмљавину над својим главама... Неразумљиво ми је. Мајор Катанић скаче и продере се: „Куда“?! — почињући клетву са мајком Божијом... Појединци застају зинули, одговора не чујем... „Јецати, плакати, молити, подједнако је стидно. Изврши своју дужност одлучно на путу где те је судбина позвала — па трпи и умри без речи.“ Дакле, то је напуштање положаја? — пуца ми пред очима.

— „Гмизовићу са резервом напред на косу!“ Командујем, као да ме се ништа не тиче шта ми се на леђима дешава. Сачекам покрет, а сам кренем оним избеумљеним: „Напред, браћо, у Шемницу! Када се нисмо јуче подавили можемо данас! Напред! Напред! Шта чекате?“ Гвоздене образине зинуле од

чуда, и нехотице се осврћу положају, који напустише, незнајући ни сами шта чине. Скривају очи. Радо би да их земља прогута; не буну их више ни урлик топова, ни писка танади... „Када су сви у опасности, сваки ћути и грчевито се хвата за првог човека, који издаје заповест“... пророчки се испунило. За неколико тренутака створи се стрељачки строј леђима Шемници и ћутећи избија на положај. Загледам им очи, шарају лево и десно, као да би пронашли у сваком другом кривца... тај други бејаше „Неко“, који се нити у овој прилици, нити у ма која другој сличној могао да пронађе...

У овоме моментаном неочекиваном и непредвиђеном борбеном кризису, као див — великан, скаче из рова на грудобран, командир 3. чете рез. потпоручник Крста Спасојевић-Ракић, и раширив руке зацвили: „Куда кукавци, мајку Божију“... и, несрећни непријатељски шрапнел разнесе лавовско срце... Мицање разнетих удова као да довршује клетву, коју шобоћу кроз пенушаву крв мушка уста... Ту на положају, где леже главе без тела и груди без руку, где се мешало гвожђе и крв са смолницом, осетих први пут узбуђење природно, свето...

Прикупљајући се и пребројавајући, командант пука стежући ми десницу, са замагљеним очима упртим у свете жртве, промукло у једном даху: „Честитам теби и твоме батаљону!“

Затреперише очи, заигра брада, вилице залемљене, ни гласа пустити не могу. Бацих десницу на крваву гомилу светих античких жртава и вреле сузе пресекоше: Њима хвала!

Побожно скинув капу, ударајући крст на себе, потпуковник Ристић болно изусту: „Слава им!“

Крај.

**За
веру, краља и отаџбину**

Светећи Косово,
славно пали

у рату са Турцима 1912.

Из 4. чете:
Потпоручник:
Јован Јанковић.

Каплар:
Драгутин Михајловић из Мој-
ковца.
Редов:
Живко Ивковић из Нове Тополе.

4. батаљон.

Из 1. чете:

Каплари:
Михајло Милосављевић из Пља-
кова.
Велимир Петковић из Брестовца.

Редови:

Радован Ракетић из Дегрмена.
Војислав Денић из Бадњевца.
Светозар Миљковић из В. Вртопа.
Љубомир Стојковић из Лопаш-
тице.

Из 2. чете:

Поднаредник:

Сава Јовић из Белога Поља.

Каплар:

Душан Милојковић из Куршум-
лије.

Редови:

Вујица Јосовић из Здравина.
Милан Кнежевић из Попова.
Милан Крсмановић из Г. Бреснице.
Светозар Јовић из Д. Трнавe.
Милан Живковић из Драгог Дела.
Милан Стојановић из Дреновца.
Милутин Бачанин из В. Плана.
Јерогије Васиљевић из Меровца.
Коста Анђелковић из Меровца.
Никифор Миковић из Кончића.

Станко Станојевић из Жерова.
Јован Јовановић из Жерова.
Милорад Костић из Спаниа.
Светозар Ивановић из Аз. Брес-
нице.
Вучко Момчиловић из Аз. Брес-
нице.
Миливоје Живанчевић из Стубле.
Александар Ранђеловић из Аса-
новца.
Милан Стефановић из Бувца.
Иса Исмаиловић из Прокупља.

Из 3. чете:

Редови:

Михајло Стојковић из Биљера.
Михајло Цветковић из Сечанице.
Стојан Брзаковић из Сечанице.
Обрад Јовић из Сечанице.
Саватије Димитријевић из Црна-
това.

Из 4. чете:

Редови:

Недељко Влашковић из Алек-
сандровца.
Захарије Милојковић из Трнавe.
Владимир Станковић из Прека-
полнице.
Светозар Милтић из Подине.
Јоргач Илић из Кутлеша.
Гаврило Крстић из Дејана.
Станчић из Дејана.

24. октобар.

У борби код села Веселичана на Бакарном Гумну код
Прилипа.

2. батаљон.

Из 3. чете:

Редов: Стојадин Недељковић из Кутловца.

4. и 5. новембар.

У борбама при прелазу реке Шемнице, око с. Секиране
и на Киromарици код Битоља.

1. батаљон.

Из 1. чете:

Редови:

Јован Радоњић из Зоровца.
Петар Стојановић из Липовице.
Милутин Стојановић из Црнагова.

Из 2. чете:

Редови:

Драгутин Стојановић из Ђелије.
Алекса Стефановић из В. Вртопа.
Василије Миленковић из М. Вртопа.
Светозар Стефановић из Семче.
Благоје Мијаловић из Д. Душника.
Петар Миљковић из Овсиња.
Милутин Ђорђевић из Маринкове
Кутине.
Гаврило Радосављевић из Марин-
кове Кутине.

Милан Марјановић из Чароба.
Љубен Тодоровић из Крастовца.
Тодор Стојановић из Крастовца.
Вучко Спасић из Крастовца.

Из 3. чете:

Редови:

Стојадин Костић из Кочана.
Драгутин Коцић из Бабичка.

Из 4. чете:

Редови:

Радослав Савић из Мачковца.
Вучко Митровић из Букманова.
Виден Николић из Драшкове Ку-
тине.

2. батаљон.

Из 1. чете:

Поднаредници:

Милорад Станојевић из Д. Ре-
чице.
Радован Драгићевић из Д. Ре-
чице.

Редови:

Милан Станисављевић из Д. Дре-
нове.
Младен Јовановић из Породина.
Стојан Миловановић из Вукање.
Миладин Здравковић из Вукање.
Милан Младеновић из Г. Трнавe.
Јевђеније Петровић из Д. Трнавe.
Драгољуб Панковић из Коприв-
нице.
Богдан Крстић из Голешнице.
Петар Живковић из Рељинца.
Јован Трајковић из Југовца.
Радован Ивић из Прокупља.
Видоје Дашић из Прокупља.
Милан Цветковић из Прокупља.
Коста Стевановић из Прокупља.
Милан Радосављевић из Про-
купља.

Из 2. чете:

Каплар:

Љубомир Коковић из Пискаља.

Редови:

Риста Миленковић из Бресничка.
Здравко Ђорђевић из Арба-
нашке.
Јован Јаничијевић из Г. Јоша-
нице.
Тома Јовановић из Здравина.
Тома Стојановић из Прекадина.

Из 3. чете:

Поручник:

Крста Спасојевић-Ракић из
Трмке.

Из 4. чете:

Каплар:

Милурко Перић из Дубраве.

Редов:

Милосав Ристић из Дубраве.

3. батаљон.

Из 1. чете:

Редови:

Цветко Миленковић из Потока.
Душан Стошић из Потока.
Александар Костадиновић из Ба-
тушнице.
Живадин Петровић из Д. Страже.
Живадин Рајковић из Г. Страже.
Миливоје Тасић из Ђугоља.
Милан Николић из Прекопуца.
Спира Младеновић из Крајковца.
Лазар Миличевић из Крајковца.
Светозар Бошковић из Крајковца.

Из 2. чете:

Редов:

Светозар Драгановић из Дубова.

Из 3. чете:

Редови:

Ранђел Вељковић из Међа.
Александар Тричковић из Каца-
баћа.

Из 4. чете:

Потпоручник:

Симон Ђорђевић из Заје-
чара.

Редови:

Ђорђе Ранђеловић из Поповца.
Никола Стошић из Свињарице.

4. батаљон.

Из 3. чете:

Редов: Душан Танић из Прокупља.

За веру, краља и отаџбину

Светећи Косово,
===== точили =====
крв срца рођена

у рату са Турцима 1912.

10. октобар.

У борбама код села **Челика** у Кара Дагу и крај села **Ваксинца** код Куманова.

2. батаљон.

Из 1. чете:

Редови:

Обрад Стевановић из Прокупља.
Витомир Стевановић из Сеча-
нице.

Перо Орбовић из Широке Њиве.
Чедомир Јанковић из Вукање.

Из 4. чете:

Редов:

Илија Милошевић из Мужевића.

4. батаљон.

Из 1. чете:

Каплар:

Влајко Митић из Гачин-Хана.

Редови:

Милан Николић из Попове.
Драгутин Стојановић из Липовице.
Миладин Јанковић из Дуката.

Из 2. чете:

Каплар:

Симон Јефтић из Речице.

Редови:

Светозар Милановић из Ресинца.
Миловој Ђокић из Лапашнице.

Из 3. чете:

Редови:

Реџеп Усејиновић из Дешановца.
Јанићије Станковић из Кошнице.
Станиша Радичевић из Г. Топо-
нице.

11. октобар.

У борби крај села **Ваксинца** код Куманова.

1. батаљон.

Мајор Милосав Дамњановић.

Из 1. чете:

Каплари:

Љубомир Лазаревић из Белог
Поља.
Љубомир Милошевић из Црне
Баре.

Редови:

Владимир Тодоровић из Великог
Крчимира.
Алекса Крстић из Великог Крчи-
мира.
Александар Илић из Великог
Крчимира.

Драгутин Банковић из Великог
Крчимира.
Крста Миленковић из Великог
Крчимира.
Станоје Џикић из Свођа.
Обрад Пејчић из Свођа.
Васелије Рамчић из Свођа.
Владимир Цветановић из В.
Вртопа.
Михајло Марјановић из В. Вртопа.
Радосав Ђорђевић из Борног
Доља.
Урош Илић из Борног Доља.
Велимир Стојановић из Прека-
дина.

Риста Игњатовић из Прекадина.
Урош Анђелковић из Црнатога.
Владимир Здравковић из Црна-
тога.

Милан Танић из Брестовца.
Бошко Станковић из Винарца.
Урош Стојилковић из Чекмина.
Јордан Живић из Куршумлије.
Бошко Стевановић из Бозолина.
Михајло Глигоријевић из Сеаца.
Драгутин Марковић из Равне Ду-
браве.

Арсеније Ђорђевић из Равне Ду-
браве.

Костадин Илић из Ломнице.
Живан Миленковић из Ломнице.
Пејча Станојевић из Д. Присјана.
Ђорђе Миљковић из Средора.
Владимир Томић из Г. Присјана.
Лазар Ђорђевић из Коњоне.
Светозар Тасић из Рајиног Поља.
Милан Тасић из Г. Барбеша.
Мирча Аћимовић из Дубова.

Из 2. чете:

Редови:

Алекса Лукић из Личја.
Драгутин Станковић из Личја.
Влајко Гроздановић из Овсинца.
Степан Марковић из Бабица.
Тодор Стефановић из Залужња.
Љубомир Вукадиновић из Пре-
копчелице.
Радомир Стојановић из Ниша.
Михајло Миленковић из Сапотице.
Никола Стевановић из Д. Дра-
гона.

Крста Јовановић из В. Бртопа.
Крста Лазаревић из Прве Кутине.
Рустен Маџић из Жделова.

Из 3. чете:

Потпоручник:

Ђорђе Поповић из В. Крчимира.

Поднаредници:

Михајло Илић из Градашнице.
Алекса Ђорђевић из Црковнице.

2. батаљон.

Из 2. чете:

Потпоручник:

Драгољуб Петровић из Ниша.

Поднаредник:

Ђорђе Милачић из Беле воде.

Карлар:

Никола Станковић из Марин, Ку-
тине.

Редоби:

Милан Пешић из Црковнице.
Милан Симоновић из Црковнице.
Михајло Здравковић из Црков-
нице.

Драгутин Стевановић из Раз-
гојне.

Михајло Стојановић из Марин,
Кутине.

Михајло Здравковић из Бабице.
Светозар Тодоровић из Бабице.
Настас Стојановић из Кочана.
Светислав Николић из Д. Сто-
пања.

Милорад Пејовић из Житног
Потока.

Милосав Савић из Медвеђе.
Душан Мијајловић из Љуптена.
Михајло Стаменковић из Д. Бар-
беша.

Светозар Јанковић из Дрчевца.
Светозар Милошевић из Градаш-
нице.

Драгутин Милковић из Г. Власа.
Милан Милковић из Биљанице.
Владимир Николић из Дуката.
Анфеја Златковић из Г. Власа.
Стаменко Милчић из Кутиновице.
Никола Здравковић из Г. Бар-
беша.

Из 4. чете:

Редови:

Милутин Милетић из Падине.
Милан Рамић из Д. Бријања.
Стојадин Стојановић из Житног
Потока.
Витомир Марјановић из Банце-
рева.
Јевђеније Стаменковић из Г. Сту-
дене.
Прокоп Манојловић из Гркиња.
Настас Ранђелковић из Турлине.

Каплари:

Михајло Вулићевић из Товрљана.
Јеротије Станковић из Мршеља.

Редови:

Ђирко Мијатовић из Претежона.
Петер Киковић из Пискаља.

Бура Миленковић из Липовца.
Евстратије Ђорђевић из Губе-
тина.
Сава Недељковић из Поточића.
Радосав Слеччевић из Г. Јоша-
нице.
Сретен Петровић из Сврача.
Сретен Кокановић из Власова.
Ђирко Богичевић из В. Плана.
Секула Павковић из Шиломона.
Михајло Милосављевић из Ала-
бана.
Божидар Трмчић из Меровца.
Станиша Миленковић из Бублице.
Радосав Обрадовић из Г. Дра-
гуше.
Радосав Тодоровић из При-
дворице.
Сретен Михајловић из Пре-
трешње.
Радивоје Јекић из Пискаља.
Никодин Милосављевић из Г.
Топонице.
Димитрије Ђорђевић из Клисуре.
Никита Гојковић из Власова.
Јеленко Огњановић из Прекаш-
нице.
Агатон Јововић из В. Плана.
Светомир Виријевић из В. Плана.
Божа Бабић из Пролома.
Милан Здравих из Г. Драгуше.
Алекса Обрадовић из Г. Драгуше.
Алекса Живковић из Пискаља.
Владимир Мишчевић из Г. Брес-
нице.
Паун Нешовић из Бсјаштице.
Атанасија Ђоровић из Кончића.
Михајло Поповић из Бресничка.
Драгојло Антонијевић из М.
Плана.
Јован Јовичић из Трновог Лаза.

Из 3. чете:

Поручник:

Драгољуб Зарић из Пожаревца.

Поднаредник:

Методије Ђурковић из Беољина.

Каплари:

Светозар Парезановић из Чун-
гула.
Манојло Јоксимовић из Југовца.
Аврам Далошевић из Гргуре.
Миладин Џодић - Маричић из
Гргуре.

Редови:

Божидар Илић из Барбатовца.

Владимир Ковачевић из Барба-
товца.

Милан Ковачевић из Барбатовца.
Милан Јовановић из Барбатовца.
Стојан Миљковић из Трбуња.
Светоаз Анђелковић из Трбуња.
Драгутин Гајић из Трбуња.
Вујадин Милојевић из Кутловца.
Тихомир Михајловић из Сувог
Дола.

Јанко Филиповић из Точана.
Александар Крстић из Богојевца.
Станиша Мијајловић из Плочника.
Михајло Минић из Чунгуле.
Никола Давидовић из Гргуре.
Светислав Васиљевић из Коњува.
Спира Младеновић из Д. Дрњаве.
Васа Матић из Сагањева.
Ђорђе Речевић из Стубље.
Алекса Јовић из Врбовца.
Тома Мрвић из Грабовнице.
Раде Симић из Тулара.
Спиридон Стефановић из Девче.
Драгутин Станковић из Клајића.
Илија Ђорђевић из Мађара.
Васо Јовић из Мађара.
Петко Васић из Мађара.
Јован Цветковић из Мађара.

Из 4. чете:

Капетан:

Љубомир Најдановић из Београда.

Поднаредник:

Петар Радовановић из Белог
Поља.

Каплар:

Ђирко Тимотијевић из Куршум-
лије.

Редови:

Живко Петровић из Пљакова.
Светозар Станковић из Пљакова.
Тимотије Јанковић из Салашева.
Алекса Усковић из Рашиловца.
Ука Ибрић из Грдаленце.
Симеон Плашић из Делишинца.
Милорад Милић из Бакоглаве.
Радун Милосављевић из Жегрова.
Тебриг Божић из Бозовина.
Никодин Никић из Космаче.
Танаско Миковић из Грабовнице.
Љубомир Ивановић из Мирнице.
Милорад Томић из Жуча.
Живко Петровић из Раче.
Урош Јоксимовић из Кастраће.
Вукоје Нешић из Данковића.
Петровије Ђукић из Грабовнице.
Благоје Живковић из Г. Барбена.

3. батаљон.

Из 1. чете:

Каплар:

Коста Јевтић из Водице.

Редови:

Александар Јанковић из Бали-
чевца.
Крста Дикић из Баличевца.
Ђорђе Митровић из Баличевца.
Никодије Јанковић из Баличевца.
Стеван Стаменковић из Деши-
ловца.
Васко Алић из Дешиловца.
Велимир Ивановић из Дешиловца.
Светозар Војинових из Арба-
нашца.
Алекса Миленковић из Арба-
нашца.
Милутин Митровић из Арба-
нашца.
Ранђел Маринковић из Петровца.
Милорад Петровић из Петровца.
Гаврило Станисављевић из Пе-
тровца.
Влајко Филиповић из Брајчинца.
Радован Страхињић из Брајчинца.
Александар Перић из Лепаје.
Владимир Коцић из Лепаје.
Евласније Костић из Крајковце.
Бошко Тонић из Крајковце.
Драгутин Стојановић из Цигоља.
Владимир Ђокић из Цигоља.
Милутин Стојановић из Д. Стра-
жове.
Спира Танасковић из Мрамора.
Милутин Цветковић из Облачине.
Милан Митковић из Потока.
Љубисав Митровић из Биљега.
Драгољуб Сибиновић из Гра-
дишта.
Јанко Станојевић из Кординца.
Милорад Блажевић из Аз. Брес-
нице.

Из 2. чете:

Поднаредници:

Мато Шежлија из Дебелог Луга.
Петар Ратковић из Добротића.
Петар Новковић из Дубова.
Бошко Радловић из Пасјаче.

Каплари:

Милорад Атанасковић из Топо-
нице.

Светозар Младеновић из Кининца.
Драгољуб Станковић из Житног
Потока.

Редови:

Александар Ђурић из Житорађе.
Стојимир Миленковић из Жито-
рађе.
Петар Станковић из Житорађе.
Јосиф Војинових из Житног По-
тока.
Стојанче Ристић из Житног По-
тока.
Душан Марјановић из Орљана.
Јоксим Кулић из Орљана.
Милутин Цекић из Орљана.
Светозар Тодоровић из Шар-
линца.
Миливоје Благојевић из Шар-
линца.
Аксентије Здравковић из Луко-
мира.
Драгутин Стевановић из Луко-
мира.
Урош Павловић из Пуковца.
Стојадин Митровић из Пуковца.
Светозар Коцић из Мекиша.
Данило Ђорђевић из Мекиша.
Христа Стојковић из Гласовника.
Пејчин Анђелковић из Гласовника.
Гојко Кнежевић из Балчака.
Љубомир Дојчиновић из Топо-
нице.
Војислав Стојковић из Бадњевца.
Трајко Стефановић из Јесенице.
Милан Михајловић из Водица.
Димитрије Ивановић из Ст. Мом-
чилова.
Стојадин Страхињић из Драгог
Дела.
Тодосија Анђелковић из Кош-
ница.
Видосав Миличевић из Иличића.
Цветан Костић из Влахова.
Милутин Ристић из Саморановца.

Из 3. чете:

Каплар:

Милорад Стаменковић из Д. Бри-
јања.

Редови:

Стојан Стојановић из Богојевца.
Петар Стојановић из Богојевца.
Светозар Стојковић из Ставовце.
Владимир Ганић из Г. Дреновца.
Јосиф Стефановић из Печењевца.
Ђорђе Стојановић из Драшковца.

Љубомир Илић из Д. Стопања.
 Душан Вуковић из Чекмина.
 Христа Стојановић из Винарца.
 Младен Перић из Брестовца.
 Михајло Миљковић из Бошњака.
 Јордан Смиљковић из Залужња.
 Борђе Цакић из Тогачевца.

4. батаљон.

Из 1. чете:

Каплар:

Иван Миленковић из Прокупља.

Редови:

Прокоп Стојановић из Богојевца.
 Антанас Цекић из Богојевца.
 Влајко Станковић из Јасенице.
 Радоје Јовић из Бање.
 Урош Димитријевић из Дединца.
 Милан Николић из Шилова.
 Јаков Петровић из Милковца.
 Василије Богдановић из Куршум-
 лије.

Богосав Бојовић из Г. Драгуше.
 Богомир Гавриловић из Тмане.
 Трајко Динчић из Лугара.
 Милутин Мариновић из Г.
 Стржове.
 Милутин Павловић из Ступнице.

Из 2. чете:

Каплар:

Радован Бараћ из Пресбрезе.

Редови:

Арса Петровић из Лате.
 Милорад Лазаревић из Лате.
 Глиша Јечинац из Александрова.
 Михајло Ристић из Југовца.
 Спасоје Митровић из Обилића.

Из 4. чете:

Редови:

Љубомир Бацковић из Ретко-
 цера.
 Таса Станојевић из Герља.
 Бура Петковић из Брестовца.

Миливоје Токић из Лопатнице.
 Трајко Денић из Дубова.
 Симијон Гвозденовић из Пе-
 трешје.
 Коста Мирковић из Придворнице.
 Милиш Пешић из Д. Бријања.

Из 3. чете:

Редови:

Гвозден Ивановић из Баца.
 Михајло Весић из Калатура.
 Михајло Станковић из Копривице.

Из 4. чете:

Редови:

Стојанча Момчиловић из Гласо-
 вика.
 Никола Стаменковић из Свођа.
 Трајко Митровић из Шарлинца.
 Радко Пантић из Мачковца.

Из Митраљеског одељења:

Каплар:

Милорад Ђукић из Д. Коњуше.

Редов:

Душан Ивановић из Житног По-
 тока.

21., 22., 23. октобар.

У борбама на Козјаку и Крстецу испред Прилепа.

1. батаљон.

Наредник-питомац В. Академије, Градимир Спасић из Београда.

Из 1. чете:

Редови:

Душан Стаменковић из Црнатова.
 Никола Стојановић из Црнатова.
 Живан Ђорђевић из Црнатова.
 Нестор Цветковић из Клајића.

Новак Петровић из Појковца.
 Љубисав Младеновић из Шишма-
 новца.
 Милован Жикић из Малче.
 Никола Минић из Гегље.
 Живадин Младеновић из Дејана.
 Миливоје Китановић из Р. Дубраве.

Величко Павловић из Г. Присјана.
 Милутин Илић из Ломнице.
 Михајло Илић из М. Крчимира.
 Влајко Стевановић из Свођа.
 Милутин Ђорђевић из В. Крчимира.
 Јеремија Стојановић из Кнежице.
 Милан Николић из Г. Бријања.

Из 2. чете:

Редови:

Александар Марјановић из Семче.
 Влајко Јовановић из В. Вртопа.
 Љубомир Костадиновић из Кале-
 пинца.

Из 3. чете:

Поднаредник:

Драгутин Ђорђевић из Г. Власа.

Каплар:

Јордан Стојилковић из Злокучана.

2. батаљон.

Из 2. чете:

Каплар:

Милош Обрадовић из Криваје.

Редови:

Светозар Ивановић из Претежане.
 Радоица Илић из Меровца.

3. батаљон.

Из 1. чете:

Наредник:

Димитрије Тошић из Нишора.

Каплар:

Драгутин Петровић из Статовца.

Редов:

Светозар Миленковић из Г.
 Стржаве.

Из 2. чете:

Редови:

Периша Стојановић из Добротића.
 Владимир Младеновић из Ста-
 товца.
 Велимир Груговић из Мрљака.
 Милутин Благојевић из Лесковца.

Редови:

Благоје Стевановић из Јарсенова.
 Јанко Стојковић из Јарсенова.
 Аврам Јанковић из Јарсенова.
 Јован Димитријевић из Русне.
 Младен Станимировић из Русне.
 Милан Илић из Г. Барбеша.
 Јанаћко Илић из Г. Барбеша.
 Стеван Јовичић из Г. Барбеша.
 Борђе Благојевић из Реткоцера.
 Стојадин Цветковић из Разгојне.
 Петроније Агушевић из Г. Прис-
 јана.
 Јован Аташевић из Перунике.
 Јован Трајковић из Грајевца.

Из 4. чете:

Редови:

Борђе Димић из Пејковца.
 Стеван Миоковић из Придворице.
 Милија Ранђеловић из Коприв-
 нице.

Из 3. чете:

Редови:

Александар Марјановић из Ли-
 повца.
 Глигорије Ђорђевић из Бошњака.
 Коста Токић из Стубле.
 Светислав Димитријевић из Д.
 Стопање.
 Петар Филиповић из Г. Стопање.

Из 4. чете:

Редови:

Милан Ђорђевић из Реткоцера.
 Баја Божиновић из Реткоцера.
 Сретко Радојичић из Медвеђе.
 Милош Бојовић из Медвеђе.
 Стојан Стојковић из Статовца.
 Милан Стојановић из Црног Врха.
 Миља Стојановић из Слишана.
 Стеван Анђелковић из Равне
 Бање.
 Милан Ивановић из Шумане.
 Влајко Стојановић из Липовца.
 Коста Мосић из Свињараца.
 Јаћим Стаменковић из Радовца.

4. батаљон.

Ађутант поручник: Милорад Бурашковић из Крушевца.

Из 1. чете:

Каплари:

Светозар Станковић из Брејановца.
Јован Костић из Чокотина.

Редови:

Ђорђе Миленковић из Пертата.
Петар Ђеринасовић из Пертата.
Аритон Стефановић из Бувца.
Михајло Јовановић из Прокупља.
Ђура Ристић из Г. Трнавце.
Љубомир Стојановић из Ступнице.
Милан Стојановић из Брановца.
Петар Цвитковић из Чекмина.
Симон Томић из Лугара.
Милован Шуловић из Равништа.
Виден Јанковић из Балиновца.
Јеврем Страхињић из Бајчинца.
Божидар Симић из Породине.
Марко Булић из Д. Топонице.
Сотир Грујић из Г. Коњуваца.

Из 2. чете:

Каплари:

Александар Ристић из Прокупља.
Милан Спасић из Гегња.

Редови:

Тодор Видовић из Г. Коњуше.
Драгоје Домановић из Г. Коњуше.
Стојан Михајловић из Клајића.
Милашин Младеновић из Придворице.
Лука Николић из Придворице.
Лука Николић из В. Плана.
Милета Крстић из Дреновца.
Владимир Вељковић из Рељинца.
Јован Андрејевић из Свињашта.
Новица Нешовић из Моровца.
Јаков Анђелковић из Г. Јошанице.
Миладин Ђорђевић из Г. Јошанице.
Петар Стојиљковић из Црковнице.
Милорад Радосављевић из Чунгула.
Веселин Недељковић из Кутловца.
Драгутин Спасић из Прокупља.
Љубомир Николић из Попова.
Михајло Андрић из Д. Бреснице.
Милан Видојевић из Ђуровца.
Никола Милосављевић из Д. Речице.

Ранко Стојановић из Међухоће.
Риста Миленковић из Мачковца.
Милутин Усејиновић из Житорађе.
Петар Крстић из Сморана.
Радисав Јовић из Рашице.
Петак Цакић из М. Плана.
Михајло Станковић из В. Топонице.

Милорад Добрњац из Крчмара.
Светислав Петровић из Дубова.
Влајко Стојић из Шарлинца.

Из 3. чете.

Командир поручник:

Миодраг Цветковић из Ниша.

Поручник:

Душан Недељковић из Прокупља.

Каплар:

Тренча Арсенијевић из Бублице.

Редови:

Љубомир Трифуновић из Тулара.
Костадин Ђокић из Шарлинца.
Јеротије Урошевић из В. Плана.
Танаско Панић из Сеоца.
Владисав Јовић из Судимља.
Милорад Баковић из Стубле.
Тренча Џорић из Злата.
Радосав Рајичевић из Плочника.

Из 4. чете:

Наредник:

Владимир Филиповић из Д. Речице.

Каплар:

Тијосав Драгићевић из Мађара.

Редови:

Данило Петровић из Трмке.
Никола Здравковић из Шилова.
Милосав Јовић из Криваче.
Милорад Јовић из Г. Црнатога.
Милан Стојановић из Градашнице.
Тимотије Томовић из В. Плана.
Миливој Станојевић из Грејача.
Живојин Ђикић из Свођа.
Владислав Савић из Пређака.
Дамјан Стојчић из Дејана.
Филип Анђелковић из Д. Коњуше.

Из Митраљеског одељења:

Редов:

Петар Миленковић из Сморана.

24. октобар.

У борби код села Веселичана-Бакарном Гумну, иза Прилипа.

1. батаљон.

Из 4. чете:

Редови:

Александар Голубовић из Слишана.

Андреја Стаменковић из Драшк. Кутина.
Драгутин Стојановић из Копривнице.

2. батаљон.

Из 1. чете:

Редов:

Михајло Стојановић из Дудулаца.

Из 2. чете:

Каплар:

Светомир Крстић из Губетина.

Редови:

Крста Јевтовић из Кончића.
Милич Станимировић из Драгуше.
Мартин Каличанин из Коњуше.

Усејин Сојић из Јерговца.
Милан Дудовић из Алабане.

Из 3. чете:

Редови:

Алемпије Мавић из Придворице.
Милан Мијајловић из Придворице.
Милан Станојевић из Д. Трнавце.
Ранђел Дичић из Д. Трнавце.
Матеја Мијајловић из Тмаве.
Трифун Недељковић из Спанца.
Ранђел Ђуричић из Врбовца.
Рака Спасић из Мађара.

4. и 5. новембар.

У борбама при прелазу р. Шемнице, око с. Секиране и на Кјеромарици код Битоља.

1. батаљон.

Из 1. чете:

Каплар:

Милоје Стаменковић из Црнатога.

Редови:

Јеврем Стаменковић из М. Крчимира.
Стојадин Динић из М. Крчимира.
Милутин Ђорђевић из М. Крчимира.
Љубомир Јовановић из В. Крчимира.
Ђорђе Стевановић из Шумана.
Влајко Цскић из Градашнице.
Васелије Николић из Липовице.

Из 2. чете:

Поднаредник:

Сава Радуловић из Црне Горе.

Каплар:

Ђорђе Стојановић из В. Вртопа.

Редови:

Миливоје Банковић из Бреснице.
Милорад Станковић из Бреснице.
Милан Јовановић из Овсињаца.
Драгутин Јанковић из Овсињаца.
Владимир Стојановић из В. Вртопа.
Илија Стоиљковић из В. Вртопа.
Влајко Стојановић из Калетинаца.
Сретен Стевановић из Копраша.
Дода Крстић из Карађорђевога.
Никола Милошевић из Д. Стопања.
Влајко Цветковић из Брестовца.
Миливоје Станковић из Д. Точина.
Петар Мицковић из Лопатнице.
Радомир Милосављевић из Мачковца.

Редови:

Витомир Миљковић из Доњег
Бријања.
Владимир Цветковић из Горњег
Бријања.
Јанча Јоцић из Карађорђевог.
Ставра Јанковић из Брестовца.
Димитрије Анђелковић из Каште-
вора.
Љубомир Анђелковић из Брона.
Драгутин Живковић из Пуковца.
Трајко Цветановић из Г. Точана.
Антанас Савић из Липовца.
Стојан Михајловић из Богојевца.
Димитрије Петровић из Кутлеша.
Димитрије Митић из Кутлеша.
Драгомир Ђорђевић из Бошњака.
Влајко Живковић из Винарца.
Владо Цветановић из Белановца.
Милан Перић из Липовице.
Ктојан Младеновић из Дупљана.
Срста Ђокић из Стубле.

4. батаљон.

Из 3. чете:

Редови:

Гвозден Марковић из Поповца.
Миле Ранђеловић из Куновице.

Из 4. чете:

Поднаредници:

Петар Голубовић из Мијајлице.
Тодор Метчић из Криваче.

Каплар:

Милорад Миленковић из Статовца.

Редови:

Никола Максимовић из Рујковца.
Војислав Димитријевић из Маће-
донаца.
Михајло Павловић из Стубле.
Ранђел Ранђеловић из Криваче.
Радиша Симић из Статовца.
Васа Ђокић из Богојевца.
Тодор Митић из Лалиновца.
Сава Стојиљковић из Славника.
Трајко Јовановић из Клајића.
Никола Стојковић из Клајића.

Преглед

погинулих официра, подофицира, каплара и редова II. пешад. пука
„КЊАЗА МИХАИЛА“ у рату 1912 г.

	Баталјон	Чета	10. окт.				11. окт.				22. окт.				24. окт.				4. и 5. нов.				Свега			
			Официра	Подофицира	Каплара	Редова	Официра	Подофицира	Каплара	Редова	Официра	Подофицира	Каплара	Редова	Официра	Подофицира	Каплара	Редова	Официра	Подофицира	Каплара	Редова	Официра	Подофицира	Каплара	Редова
1.	1.						1	1		1		5					3		1	1		9				
	2.									1		6					12		1			18				
	3.							1									2					3				
	4.																3					3				
2.	1.		1		4											2	15		3			19				
	2.						1	7									1	4		2		11				
	3.						1	3						1	1				1	1		4				
	4.							5									1	1		1		6				
3.	1.							6			2							10				18				
	2.					1		2									1	1				3				
	3.							1			1						2					4				
	4.							2	1		1	1			1		2	2		1		5				
4.	1.			1	2			2			2	4									3	8				
	2.									1	1	19								1	1	19				
	3.				2							5						1				8				
	4.			1				2				7									1	9				
М. О.																										
Свега			1	2	8	1	3	32	1	3	4	50			1	2	2	2	56	4	6	11	147			

Погинули у процентима:

	официра	подофицира	каплара	редова
На Куманову	2'25	0'75	1	1
„ Прилипу	2'50	2'80	2'60	1'40
„ Битољу	4'75	2	1	1'70
Укупно у турском рату погинуло	9'50%	5'55%	4'60%	4'10%

Преглед

рањених официра, подофицира, каплара и редова II. пешад. пука
„КЊАЗА МИХАИЛА“ у рату 1912 г.

Баталъон	Чета	10. окт.				11. окт.				22. окт.				24. окт.				4. и 5. нов.				Свега			
		Официра	Подофицира	Каплара	Редова	Официра	Подофицира	Каплара	Редова	Официра	Подофицира	Каплара	Редова	Официра	Подофицира	Каплара	Редова	Официра	Подофицира	Каплара	Редова	Официра	Подофицира	Каплара	Редова
1.	1.					1	2	33				17						1	7	1	3	57			
	2.							12				3					1	1	22		1	1	39		
	3.					1	2	1	21	1	1	13							3	1	3	2	37		
	4.							7				3		3					1				14		
2.	1.			4										1	1		5	33	1		5	38			
	2.				1	1	2	33		1	2		1	5			17	1	1	4	57				
	3.				1	1	4	27					1	8			1	16	1	1	6	51			
	4.			1	1	1	1	18							1	2	6	17	2	3	7	36			
3.	1.						1	29		1	1	1						24		1	2	54			
	2.				1	4	3	29				4					1	15	1	5	3	48			
	3.						1	13				5						1	18			2	36		
	4.							3				12				1	2	1	10	1	2	1	25		
4.	1.		1	3			1	13			2	15										4	31		
	2.		1	2			1	10	1		2	30								1		4	42		
	3.			3				3	2		1	8								2		1	14		
	4.						4			1	1	11							2		1	1	15		
М. О.						1	1				1											1	2		
Свега			2	13	6	9	18	256	3	3	9	125		2	17	3	6	16	185	12	18	47	596		

Рањено у процентима:

	официра	подофицира	каплара	редова
На Куманову	12	7	8	8
„ Прилипу	6	2	4	425
„ Битољу	650	5	8	675
Укупно у турском рату рањено	2450%	14%	20%	19%

Садржај.

	Страна
Посвета: Теби!	1
Мобилизација	5
Прокупље	5
Мрамор	5
Први дан мобилизације	7
Други дан мобилизације	10
Трећи дан мобилизације	12
Концетрација	14
Устајање	14
Збор	16
Поздрав команданта пука	17
Молитва пуковског свештеника	18
Полазак	19
1. Лесковац	22
2. Врање	27
3. Стропско	30
Објава рата	33
1. Горњи Вртогаш	33
2. Краљева прокламација Српском Народу	34
3. Наредба Врховног Команданта	37
Поздрав Команданта I. Армије Њ. К. В. Престолонаследника	39
Почетак операција	40
1. Трнавац, 7. октобар	40
(Прелаз границе. Прва борба.)	43
2. Прешево, 8. октобар	46
Кумановска битка	46
1. Ваксинце, 9. октобар	46
2. 10. октобар	50
3. 11. октобар	58
Скопље	66
1. 12. октобар	67
2. 13. октобар	72
Долазак Команданта Армије Њ. К. В. Престолонаследника	73
3. 14. октобар	74
4. 15. октобар	75
Велес	77
1. 16. октобар	77
2. 17. октобар	78
Бој на Прилипу	80
1. Прилип, 18. октобар	80
2. 19. октобар	83
3. 20. октобар	86
4. 21. октобар	88
5. 22. октобар	92
6. 23. октобар	97

	Страна
Бој на Бакарном Гумну	100
24. октобар	100
Бој на Битољу	104
1. 31. октобар	105
2. 3. новембар	111
3. 4. новембар	114
4. 5. новембар	123
Списак погинулих	129
Списак рањених	135
Преглед погинулих по јединицама и чиновима	147
Преглед рањених по јединицама и чиновима	148
Прегледна карта у размери 1:750.000.	

Напомена. Дани су по старом календару.

